

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ»**

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

του μεταπτυχιακού φοιτητή Θεοφάνη Βλάχου

**ΘΕΜΑ: ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ 1961-1967. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ
ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ «ΔΩΔΩΝΑΙΟΝ ΦΩΣ»**

**Επιβλέπων Καθηγητής:
Θεοχάρης Αθανασιάδης**

Ιωάννινα 2015

Ευχαριστίες

Παρότι η συλλογή της βιβλιογραφίας και του υλικού είναι μια χρονοβόρα και επίπονη διαδικασία, δεν συγκρίνεται με τη δυσκολία της συγγραφής, ιδιαίτερος όταν οι ανάγκες του βιοπορισμού σου λιγοστεύουν τον ελεύθερο χρόνο. Θέλω γι' αυτό να ευχαριστήσω την οικογένειά μου για τη σημαντική ψυχολογική στήριξη που μου παρείχε, χωρίς την οποία δύσκολα θα ολοκλήρωνα την παρούσα διπλωματική, καθώς και ορισμένους συναδέλφους μου, στρατιωτικό και πολιτικό προσωπικό, για την κατανόηση και κυρίως τις παροτρύνσεις τους. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Χάρη Αθανασιάδη για τις μακροσκελείς συζητήσεις μας γενικώς γύρω από την ιστορία και τους διαφορετικούς τρόπους της ανασύνθεσης του παρελθόντος και ειδικότερα γύρω από το συγκεκριμένο θέμα.

στους γονείς μου

«Η Παιδεία είναι κοινωνικό επιφαινόμενο και κάθε πάλη για την αναγέννησή της αναντίρρητα έχει κοινωνικό βάθος και είναι σε τελευταία ανάλυση πολιτική πάλη. Και κάποτε έρχεται η μεγάλη ώρα».

*Αωδωναίον Φως Φεβρουάριος 1964

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. Οριοθέτηση του θέματος.....	7
II. Το υλικό της έρευνας.....	11
III. Μεθοδολογικές επιλογές.....	15
IV. Θεωρητικές παραδοχές.....	19

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Οι πολιτικές εξελίξεις την περίοδο 1961 – 1967

1.1. Η πολιτική κατάσταση πριν την ίδρυση της Ενώσεως Κέντρου.....	22
1.2. Προεκλογικές ανακατατάξεις.....	23
1.3. Οι εκλογές του 1961 και οι καταγγελίες για «βία και νοθεία»	26
1.4. Ο «Ανένδοτος Αγώνας».....	28
1.5. Η Κυβέρνηση της Ενώσεως Κέντρου.....	34
1.6. Η υπόθεση «ΑΣΠΙΔΑ» και η ανατροπή του Γ. Παπανδρέου.....	41
1.7. Οι «Κυβερνήσεις της Αποστασίας» και η πορεία προς την κατάλυση του Κοινοβουλίου...	43

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο

Εκπαιδευτική πολιτική και οι μεταρρυθμίσεις

2.1. Η εκπαιδευτική πολιτική των κυβερνήσεων της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως 1957-1963	48
2.2. Η κυβέρνηση της Ενώσεως Κέντρου και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964.....	58
2.4. Οι θέσεις της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς.....	68
2.3. Οι αντιδράσεις στην μεταρρύθμιση.....	73
2.4. Κριτική θεώρηση.....	77

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο

Το περιοδικό Δωδωναίον Φως

3.1. Συνοπτική ιστορία της Παιδείας στα Ιωάννινα.....	82
3.2. Η φυσιολογία του περιοδικού.....	87

3.3 Το γλωσσικό ζήτημα στο <i>Δωδωναίον Φως</i>	94
3.4 Απόψεις για επαγγελματικά ζητήματα των εκπαιδευτικών.....	98
3.5 Η υποδοχή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης.....	103
3.6 Επιρροή - Επιστολές – Γνώμες για το περιοδικό.....	110
3.7 Βιβλιοπαρουσιάσεις και βιβλιοκρισίες.....	114
ΣΥΝΟΨΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	119
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	126
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	132

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ι. Η οριοθέτηση του θέματος

Ο σκοπός της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι διττός: αρχικά, θέλει να παρουσιάσει τις τροποποιήσεις που έγιναν στον χώρο της παιδείας την «ταραγμένη» πολιτικά περίοδο από το 1961 μέχρι το 1967, με βασικό άξονά της τη μεγάλη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που επιχειρήθηκε το 1964. Συγχρόνως, στοχεύει στο να αναδείξει, τις συζητήσεις και την προβληματική που υπήρχε στους κόλπους των εκπαιδευτικών την ίδια περίοδο, σε επαρχιακό όμως επίπεδο, μακριά από τα κέντρα λήψης των αποφάσεων. Γι' αυτό το λόγο επιλέχθηκε το εκπαιδευτικό περιοδικό *Δωδωναίο Φως*, το οποίο εκδιδόταν στην πόλη των Ιωαννίνων και η διάρκεια κυκλοφορίας του (1961 – 1966) συνέπιπτε, σχεδόν ακριβώς, με την περίοδο που μας ενδιαφέρει.

Παρόλο που το ενδιαφέρον για τα εκπαιδευτικά ζητήματα υπάρχει στην Ελλάδα από τον 19ο αιώνα, μόλις τις τελευταίες δεκαετίες άρχισε να απασχολεί η πορεία των εκπαιδευτικών εξελίξεων και μεταρρυθμίσεων που συντελέστηκαν στην χώρα. Η ενασχόληση αυτή με την ιστορικότητα ορισμένων θεματικών της παιδείας και συγκεκριμένα με τη θεσμική ιστορία του εκπαιδευτικού συστήματος, το εκπαιδευτικό προσωπικό της εκπαίδευσης, τα εκπαιδευτικά προγράμματα, τα βιβλία και τα μέσα, με τα οποία γίνεται η εκπαίδευση, συνετέλεσε στη δημιουργία ενός σχετικά καινούριου ξεχωριστού επιστημονικού κλάδου, με την ονομασία «Ιστορία της Εκπαίδευσης». Μια υποκατηγορία της ιστορίας της εκπαίδευσης είναι η μελέτη των εκπαιδευτικών περιοδικών, τα οποία έχουν αρχίσει να αναδεικνύονται σε σχετικά διακριτό αντικείμενο της ιστορικής έρευνας. Κατά το παρελθόν έχουν δημοσιευτεί αρκετές μελέτες σχετικά με φιλολογικά περιοδικά, γιατί θεωρείται πως αυτά αποτυπώνουν αλλά και συνδιαμορφώνουν την ιστορία την νεοελληνικής παιδείας με την ευρύτερη έννοια της ως «κουλτούρας» και διανοητικής πορείας.¹ Κάτι αντίστοιχο όμως δεν συμβαίνει με την έρευνα γύρω από τα εκπαιδευτικά περιοδικά, για τα οποία δεν υπάρχει μεγάλος αριθμός μελετών, ενώ μόλις τα τελευταία χρόνια το επιστημονικό ενδιαφέρον έγινε εντονότερο πάνω σε αυτό το πεδίο. Σταθμός στην μελέτη των εκπαιδευτικών περιοδικών αποτελεί η εργασία υποδομής υπό την επιμέλεια του Αλέξη Δημαρά και του Χάρη Αθανασιάδη, η οποία εκδόθηκε το 2004

---

¹ Αθανασιάδης, Χ., *Δάσκαλοι και εκπαιδευτικός δημοτικισμός. Το περιοδικό Αυγή (1923-1925)*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2001, 30.

και παρουσιάζει έναν κατάλογο με το σύνολο των ανευρεθέντων, μέχρι τότε, παιδαγωγικών περιοδικών που εκδόθηκαν από τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους μέχρι το 1974.²

Τα εκπαιδευτικά περιοδικά μπορούν να προσεγγιστούν αρχικά ως διακριτό αντικείμενο μελέτης, αφού πολλά εξέφραζαν τα παιδαγωγικά ρεύματα της εποχής, άλλα υπήρξαν μαχητικά εργαλεία εκπαιδευτικών οργανώσεων, ενώ ορισμένα αποτέλεσαν βήματα επιστημονικού διαλόγου και αντιπαράθεσης, γενικά πάντως, το σύνολό τους αποτυπώνει τις διάφορες παιδαγωγικές τάσεις και εκπαιδευτικές αντιλήψεις της εκάστοτε περιόδου.³ Από την άλλη, το περιοδικό μπορεί να χρησιμεύσει και ως πηγή άντλησης στοιχείων για ποικίλα θέματα στον τομέα της εκπαίδευσης ή της παιδαγωγικής, ειδικά για όσους εκκινούν από «θεωρίες συγκρούσεων».⁴ Η συγκρουσιακή πολιτική αποσκοπεί στην διερεύνηση φαινομένων που αναφέρονται σε χώρο εκτός ή πέραν των επίσημων διαύλων του πολιτικού συστήματος, στοχεύοντας στο θεσμικό ανασχηματισμό. Οι μελέτες πάνω στη συγκρουσιακή πολιτική προσπαθούν να φωτίσουν τους μηχανισμούς, δια μέσου των οποίων αναδύονται διεκδικητικές οργανώσεις που αρθρώνουν συνεκτικό πολιτικό λόγο, ώστε να αντιπαρατεθούν με αντιπάλους υπέρτερων υλικών και θεσμικών πόρων και να προωθήσουν τα συμφέροντα, τις ιδεολογικές αρχές ή τις πολιτισμικές τους ταυτότητες.⁵ Στις σελίδες των εκπαιδευτικών περιοδικών αποτυπώνονται, ανάλογα με το πολιτικό πλαίσιο της περιόδου, άλλοτε ξεκάθαρα και άλλοτε «ανάμεσα στις γραμμές» οι εκάστοτε αντιπαραθέσεις για ζητήματα παιδαγωγικής θεωρίας και εκπαιδευτικής πολιτικής. Συνεπώς, με όποιον τρόπο και εάν προσεγγίσουμε τα παιδαγωγικά περιοδικά, θα ανακτήσουμε στοιχεία που θα συμπληρώσουν και θα αποσαφηνίσουν τις γνώσεις μας για το παρελθόν του εκπαιδευτικού συστήματος, δίνοντάς μας έτσι υλικό «για πιο εκλεπτυσμένες ερμηνείες του παρόντος και, εντέλει, για καλύτερα «σχεδιασμένες

---

² Βλ. Δημαράς, Α. και Αθανασιάδης, Χ. (επιμ.), *Ελληνικά Παιδαγωγικά Περιοδικά 1831-1991*, Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, Αθήνα 2004.

³ Στο ίδιο, 17.

⁴ Σύμφωνα με τις θεωρίες σύγκρουσης, η κοινωνία είναι ένα σύστημα, το οποίο αποτελείται από μέρη που βρίσκονται σε διαρκή σύγκρουση μεταξύ τους. Οι διάφορες κοινωνικές ομάδες διαχωρίζονται από αντικρουόμενα συμφέροντα και είτε έρχονται η μια αντιμέτωπη με την άλλη, είτε συμμαχούν προσωρινά εναντίον μιας ισχυρότερης, η οποία είναι συνήθως το κράτος. Οπότε οποιαδήποτε ιστορική εξέλιξη ή αλλαγή είναι συνέπεια αυτών των συγκρούσεων.

⁵ Σεφεριάδης, Σ., «Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές», στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Η «σύντομη» Δεκαετία του '60*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2008, 58.

μεταρρυθμιστικές παρεμβάσεις», κάτι το οποίο θα μπορούσε να αποδειχθεί χρήσιμο και στους σχεδιαστές της τρέχουσας εκπαιδευτικής πολιτικής.⁶

Η συντριπτική πλειοψηφία των εκπαιδευτικών περιοδικών εκδίδονταν στην Αθήνα. Αυτό βέβαια δεν προκαλεί εντύπωση, αφού απαραίτητος όρος για να εμφανιστούν και να αναπτυχθούν παιδαγωγικά ρεύματα και κινήματα είναι η ύπαρξη σημαντικής μάζας εκπαιδευτικών και παιδαγωγών. Ειδικά, στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα που χαρακτηρίζεται από την συγκεντρωτικότητά του, τόσο οι κρατικοί θεσμοί εκπαιδευτικής πολιτικής όσο και οι ποικίλες εκπαιδευτικές οργανώσεις εδρεύουν στην πρωτεύουσα.⁷ Παρόλα αυτά, δεν έλειψαν οι εκδόσεις περιοδικών και σε επαρχιακό επίπεδο. Είναι αξιοσημείωτο ότι την πενταετία 1962-66, στην οποία το ενδιαφέρον για τα ζητήματα της παιδείας κορυφώνεται λόγω της συζήτησης σχετικά με την επικείμενη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, κάθε τοπικός σύλλογος εκπαιδευτικών, κυρίως διδασκαλικός, εξέδιδε και ένα περιοδικό με κύρια θεματολογία τα εκπαιδευτικά και επαγγελματικά θέματα, χωρίς όμως να παραλείπει πεδία όπως η λογοτεχνία, τα εικαστικά και εν γένει τα πολιτισμικά ζητήματα. Στο ίδιο διάστημα, παρατηρήθηκε και μια «έκρηξη κοινωνικών αγώνων» τόσο στο συνδικαλιστικό πεδίο, όσο και στο χώρο της νεολαίας, η οποία επιδόθηκε με πάθος σε ποικίλες πολιτιστικές δραστηριότητες,⁸ γαμίζοντας την επαρχία με λέσχες και βιβλιοθήκες και «διαδίδοντας την πίστη για την απελευθερωτική δύναμη της παιδείας και της τέχνης», κάτι που δεν άφησε ανεπηρέαστα και τα εκπαιδευτικά έντυπα.⁹

Μέσα σε αυτό το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, θα μελετήσουμε το εκπαιδευτικό περιοδικό *Δωδωναίον Φως*, το οποίο θα χρησιμοποιηθεί ως πηγή για να φωτίσουμε την εκπαιδευτική πραγματικότητα στην περιοχή των Ιωαννίνων, σε μια μάλλον ταραγμένη πολιτικά περίοδο, συνεισφέροντας έτσι σε έναν κομμάτι της τοπικής ιστορίας, που μέχρι στιγμής δεν έχει ερευνηθεί ιδιαίτερα και παραμένει εν πολλοίς άγνωστο. Το περιοδικό πρωτοεκδόθηκε τον Ιούνιο του 1961, λίγους μήνες πριν τις εκλογές «βίας και νοθείας», όπως έμειναν γνωστές στην ιστορία λόγω της τεράστιας πίεσης που ασκήθηκε από τον κρατικό μηχανισμό και τα ποικίλα παρακρατικά κέντρα, κυρίως στον πληθυσμό των επαρχιακών πόλεων και της υπαίθρου, ώστε να αποφευχθεί οποιαδήποτε ενίσχυση των

---

⁶ Δημαράς, Α. και Αθανασιάδης, Χ. (επιμ.), ό.π., 18.

⁷ Στο ίδιο, 34.

⁸ Χαρακτηριστική περίπτωση η δράση της «Δημοκρατικής Κίνησης Νέων Γρηγόρης Λαμπράκης». Meynaud, J., *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, μτφ Μερλόπουλος Π. και Αλέξης Εμμανουήλ, Εκδόσεις Σαββάλα, Αθήνα 2002, τ. Α', 253.

⁹ Δημαράς, Α. και Αθανασιάδης, Χ. (επιμ.), ό.π., 32-33.

κομμάτων του Κέντρου και της Αριστεράς. Τα τεύχη του περιοδικού συνεχίστηκαν να εκδίδονται τα επόμενα χρόνια, αν και δίχως ακριβή περιοδικότητα, μέχρι και τον Δεκέμβριο του 1966. Σε όλο το διάστημα αυτό, η Ελλάδα βρισκόταν σε πολιτική και κοινωνική αναταραχή, με συχνές εναλλαγές κυβερνήσεων, ενώ συνηθισμένο φαινόμενο έτειναν να γίνουν οι επεισοδιακές πορείες, οι συγκεντρώσεις και οι αντισυγκεντρώσεις που πολλές φορές κατέληγαν σε σφοδρές συγκρούσεις. Αυτό, καθιστούσε αρκετά δύσκολη την επιβολή ριζοσπαστικών μεταρρυθμιστικών πολιτικών, που, όπως είναι λογικό, χρειάζονται την ευρύτερη δυνατή συναίνεση για να προχωρήσουν.

Τα ερευνητικά ερωτήματα που τίθενται στην παρούσα διπλωματική είναι τα ακόλουθα:

- α. Επηρέασε η πολιτική συγκυρία τις προσπάθειες για αλλαγές στην παιδεία; Σε ποιο βαθμό οι πολιτικές μεταβολές της εποχής επηρέασαν τη φυσιογνωμία του περιοδικού;
- β. Υπήρχε, από την οπτική του περιοδικού, ανάγκη για μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση; Διατυπώθηκαν στις σελίδες του σχετικές προτάσεις είτε προς την κεντρική εξουσία είτε προς τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς;
- γ. Ποια ήταν η θέση που πήρε το *Δωδωναίον Φως* απέναντι στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 και στα κύρια ζητήματα που αυτή ανέδειξε στο χώρο της εκπαίδευσης;
- δ. Προσπάθησε το περιοδικό να αναδείξει εκπαιδευτικά θέματα με τοπικό χαρακτήρα και, αν ναι, ποια;

Τα παραπάνω ερευνητικά ερωτήματα διαμόρφωσαν και τη δομή της διπλωματικής εργασίας, η οποία, μετά το εισαγωγικό κομμάτι, χωρίζεται σε τέσσερα επιμέρους κεφάλαια. Ειδικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι πολιτικές εξελίξεις από την προεκλογική περίοδο των εκλογών του 1961 μέχρι την κατάλυση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας στις 21 Απριλίου 1967. Παρόλο που οι ονοματοδοσίες των ιστορικών περιόδων είναι, κατά κάποιο τρόπο, επινόηση των ιστορικών, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η Ελλάδα άφησε την μετεμφυλιακή περίοδο και εισήλθε σε μια νέα εποχή που εκ των

υστέρων ονομάστηκε «προδικτατορική».¹⁰ Σε αυτό το διάστημα αποκρυσταλλώθηκε ένα τριπαραταξιακό σύστημα κομμάτων, το οποίο τοποθετήθηκε στον οριζόντιο άξονα Δεξιάς – Κέντρου – Αριστεράς, ενώ έκανε την εμφάνισή του ένα νέο κύμα αμφισβήτησης του υπάρχοντος καθεστώτος, που προήλθε αυτή τη φορά από ένα αστικό «εθνικόφρον» κόμμα. Χαρακτηριστικό της πολιτικής έντασης και της ρευστότητας της περιόδου ήταν η εναλλαγή στην εξουσία 11 διαφορετικών κυβερνήσεων. Στο δεύτερο κεφάλαιο, γίνεται λόγος για τις αλλαγές στην παιδεία που προσπάθησε να εισάγει η κάθε κυβέρνηση ξεχωριστά αλλά και για τις προτάσεις που υπήρχαν από τις αντιπολιτευτικές δυνάμεις και δεν ενσωματώθηκαν. Φυσικά, το μεγαλύτερο μέρος του κεφαλαίου καλύπτει η παρουσίαση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του Γεωργίου Παπανδρέου το 1964, η οποία αποτέλεσε ριζική τομή στην μεταπολεμική παιδεία, καθώς και οι αντιδράσεις που προκάλεσε από τους αντιπάλους της. Το βασικότερο κεφάλαιο της εργασίας είναι το τρίτο, διότι αποτελεί πρωτότυπη συνεισφορά. Εκεί γίνεται η παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας που διενεργήθηκε στο περιοδικό και καταδεικνύονται η θέση που είχε η εκπαιδευτική κοινότητα της πόλης των Ιωαννίνων απέναντι στις μεταρρυθμίσεις, τα βασικά ζητήματα που ανέκυψαν στο χώρο της εκπαίδευσης (πχ γλωσσικό ζήτημα, προσανατολισμός της παιδείας κτλ), καθώς και ορισμένα ευρύτερα ζητήματα τοπικού ενδιαφέροντος. Τέλος, ακολουθούν τα συμπεράσματα, ενώ στο Παράρτημα περιλαμβάνονται α. μια χρονολογική επισκόπηση των κυριότερων γεγονότων της περιόδου, β. τα ονόματα όσων ανέλαβαν το Υπουργείο Παιδείας εκείνο το διάστημα και γ. ορισμένες χαρακτηριστικές σελίδες του περιοδικού.

II. Το υλικό της έρευνας

Όσον αφορά την παράθεση του πολιτικού πλαισίου και την παρουσίαση των μεταρρυθμιστικών αλλαγών στον χώρο της παιδείας, η διπλωματική στηρίχθηκε κυρίως σε δευτερογενή (βιβλιογραφική) έρευνα, καθώς και σε δημοσιευμένα αρχεία σημαντικών πολιτικών προσωπικοτήτων της περιόδου και δημοσιεύματα του Τύπου της εποχής. Το εκπαιδευτικό περιοδικό *Δωδωναίον Φως*, που εξέδιδε ο Διδασκαλικός Σύλλογος

---

¹⁰ Ορισμένοι μελετητές της περιόδου, έχουν υποστηρίξει και την άποψη ότι η εξαετία 1961-1967 δεν ήταν παρά το πρώτο μέρος μιας μεγαλύτερης περιόδου που ολοκληρώθηκε το 1974 με την ανακήρυξη της Δημοκρατίας και την έναρξη της Μεταπολίτευσης. Τσουκαλάς, Κ., «Η ελληνική δεκαετία του '60: "σύντομη ή μακρά";» στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60*, ό.π., 41-42.

Ιωαννίνων, αποτέλεσε το πρωτογενές υλικό πάνω στο οποίο στηρίχθηκε η έρευνα που παρουσιάζεται στο τρίτο μέρος της διπλωματικής. Μια πρώτη εικόνα του περιοδικού, όσον αφορά το χαρακτήρα του, τα περιεχόμενα και τους βασικούς συγγραφείς των άρθρων του μπορούμε να πάρουμε από τον παρακάτω πίνακα, η σύνταξη του οποίου στηρίχθηκε στην εργασία υποδομής των Δημαρά και Αθανασιάδη.¹¹

Δωδωναίον Φως	Ιωάννινα 1961 - 1966
Υπότιτλος	«ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ - ΕΚΔΟΣΙΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ» ¹²
Μότο	-
Τόπος Έκδοσης	Ιωάννινα Εκδότης: Διδασκαλικός Σύλλογος Ιωαννίνων Τύποις «Πρωινού Λόγου». Διευθυντής Τυπογραφείου: Ιωάννης Κόκκινος, Κομνηνών 28, Ιωάννινα. Από τον Αύγουστο του 1963 μέχρι τον Δεκέμβριο του 1966. Διευθυντής Τυπογραφείου: Ευριπίδης Θέμελης, 28ης Οκτωβρίου 72, Ιωάννινα.
Υπεύθυνος	Ο εκάστοτε πρόεδρος του Διδασκαλικού Συλλόγου Ιωαννίνων: τχ.1 Ιωάννης Βούστρος, τχ.2,3,4,10 Ευάγγελος Φαρμάκης, τχ.5,6,7,8,9 Δημήτριος Ζαΐμης, τχ. ειδικής έκδοσης Μιλτιάδης Κούναβος
Διάρκεια	Ιούνιος 1961 – Δεκέμβριος 1966
Κόστος Συνδρομής	Τιμή τεύχους: 10 δραχμές Ετήσια συνδρομή εσωτερικού: 40 δραχμές Ετήσια συνδρομή νομικών προσώπων: 50 δραχμές Τιμή Ειδικού τεύχους: 25 δραχμές
Σχήμα	25X17 εκ.
Τα τεύχη αναλυτικά	τχ. 1 Ιούνιος 1961. σελ. 104. τχ. 2 Δεκέμβριος 1961.σελ. 73. ¹³

¹¹ Δημαράς, Α. και Αθανασιάδης, Χ. (επιμ.), .ό.π., 165-167. Επίσης, Αθανασιάδης, Χ., .ό.π., 35.

¹² Από το 4ο τεύχος και έπειτα ο υπότιτλος αποδιδόταν στη δημοτική γλώσσα: «Περιοδική Επιθεώρηση – Έκδοση Διδασκαλικού Συλλόγου Ιωαννίνων».

¹³ Από το δεύτερο τεύχος και μέχρι το δέκατο, η αρίθμηση των σελίδων ήταν συνεχόμενη.

	<p>τχ. 3 Μάρτιος 1962. σελ. 69.</p> <p>τχ. 4 Οκτώβριος 1962. σελ. 178.</p> <p>τχ. 5-6 Ιανουάριος – Απρίλιος 1963. σελ. 88.¹⁴</p> <p>τχ. 7 Αύγουστος 1963. σελ. 70.</p> <p>τχ. 8 Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1964. σελ. 65.</p> <p>τχ. 9 Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 1964. σελ. 65.</p> <p>τχ. 10 Δεκέμβριος 1965. σελ. 53.</p> <p>τχ. Ειδικής Έκδοσης Δεκέμβριος 1966. σελ. 159.</p>
Περιοδικότητα	Το περιοδικό δεν εκδιδόταν με συγκριμένη περιοδικότητα.
Ο χαρακτήρας του περιοδικού	<p>Στόχος του Διδασκαλικού Συλλόγου Ιωαννίνων που εξέδιδε το περιοδικό ήταν να γίνει το <i>Δωδωναίο Φως</i> το «πνευματικό όργανο όλων των Ηπειρωτών δασκάλων [...] το βήμα όπου θα διεξάγονται επιστημονικές συζητήσεις [...] για την άνοδο της πνευματικής και ηθικής στάθμης του τόπου των» (τχ.1). Στις διακηρύξεις των υπευθύνων του περιοδικού φαινόταν ξεκάθαρα η θέληση για τη διεύρυνση του «επαρχιακού ορίζοντα» και η ενασχόληση με ευρύτερα ζητήματα, ώστε να μπορέσει το περιοδικό «να σταθεί αποτελεσματικό όργανο προβολής και θεραπείας των ζητημάτων της αγωγής [...] προς την κατεύθυνση των παιδευτικών, κοινωνικών και εθνικών σκοπών». Η πλειοψηφία των συντακτών και των αρθρογράφων συντασσόταν με την πλευρά της «πνευματικής προόδου που σημαδεύτηκε από τις μορφές του Τριανταφυλλίδη, του Δελμούζου, του Λορετζάτου, του Βέη, του Γιάννη Ιμβριώτη, του Παπαμαύρου» (τχ.8). Τοποθετούσαν το εκπαιδευτικό ζήτημα σε πολιτικό πλαίσιο και θεωρούσαν ότι «η Παιδεία είναι κοινωνικό επιφανόμενο και κάθε πάλη για την αναγέννησής της [...] είναι σε τελευταία ανάλυση πολιτική πάλη» (τχ.8). Από τα πρώτα κιόλας τεύχη του, το</p>

¹⁴ Άγνωστο γιατί ο Διδασκαλικός Σύλλογος Ιωαννίνων επέλεξε να δημοσιεύσει το 5ο και 6ο τεύχος του περιοδικού σε κοινή έκδοση αφού η ύλη του περιοδικού δεν δικαιολογεί κάτι τέτοιο. Το πιο πιθανό είναι ότι το 5ο τεύχος ήταν προγραμματισμένο να εκδοθεί τον Ιανουάριο του 1963 αλλά λόγω της συμμετοχής των εκπαιδευτικών της Ηπείρου στις μεγάλες εκπαιδευτικές κινητοποιήσεις τον ίδιο μήνα, αποφασίστηκε η αναβολή του. Η εκτίμηση αυτή έχει κάποια βάση εάν αναλογιστούμε την θετική αποδοχή αυτών των κινητοποιήσεων όπως φαίνεται και από τις στήλες του περιοδικού. *Δωδωναίο Φως* (1963), τ.5-6, 304, 305.

	<p>περιοδικό τάχθηκε υπέρ των μεταρρυθμιστικών πολιτικών στην εκπαίδευση αφού θεωρούσε την όλη «διαρρυθμίση» της «ξεπερασμένη και αναχρονιστική», υποστηρίζοντας ότι «η παιδεία και τα προγράμματα μεταρρυθμίζονται [...] ανάλογα με τα ιδανικά και τα διάφορα ρεύματα που επικρατούν στις διάφορες εποχές του ανθρώπινου βίου» (τχ.2). Γι' αυτό, όταν η κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου προώθησε τη μεγάλη μεταρρύθμιση του 1964, το <i>Δωδωναίον Φως</i> έκανε λόγο για «ρίγος ικανοποίησης και αισιοδοξίας που συνέχει τις καρδιές όλων» καθώς τα νέα νομοσχέδια έθιγαν «όλες τις πτυχές που συνθέτουν μια σύγχρονη παιδεία [...] παραμερίζοντας ή αποβάλλοντας σκουριασμένες ιδέες και αναχρονιστικές αντιλήψεις», κάνοντας έκκληση για συμπάρασταση από όλες «τις προοδευτικές και ηθικές δυνάμεις του τόπου» (τχ.9). Συνεργάτες και αρθρογράφοι του περιοδικού αποτελούσαν, κατά πρώτο λόγο, οι δάσκαλοι από την ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου, χωρίς όμως να απουσιάζουν και άλλοι παράγοντες της εκπαιδευτικής διαδικασίας όπως επιθεωρητές, παιδαγωγοί και καθηγητές της Ζωσιμαίας Παιδαγωγικής Ακαδημίας.</p>
<p>Ενδεικτικά περιεχόμενα</p>	<p>Στο περιοδικό δημοσιεύτηκαν: Παιδαγωγικά άρθρα (πχ. Τσιάρα Α., «Το φαινόμενο της αριστεροχειρίας και η παιδαγωγική του τοποθέτηση» τχ.1, Τολάκη Γ., «Η ψυχολογία του παιδιού και η ηθική» τχ.3, Βαρζώκας Β., «Ατομικοποιημένη διδασκαλία και σχολική πραγματικότητα» τχ.4. Άρθρα φιλοσοφίας (πχ. Λώλης Σ., «Θύραθεν και χριστιανική περί ιστορίας αντίληψη» τχ. 1. Άρθρα επαγγελματικού περιεχομένου (πχ. Δάνος Γ., «Η προαγωγή των Διευθυντών Β'» τχ.8, Αλεξίου Δ., «Ο μονοθεσίτης δάσκαλος» τχ.8. Επίσης, δημοσιεύονταν κείμενα σχετικά με την ιστορία και τη λαογραφία της Ηπείρου, ενώ υπήρχαν μόνιμες στήλες που γράφονταν βιβλιοκρισίες, ειδήσεις τοπικού ενδιαφέροντος και παράθεση επιστολών από αναγνώστες.</p>
<p>Εικονογράφηση</p>	<p>Δεν υπάρχει κάτι πέρα από ορισμένα μοτίβα πάνω από τους</p>

	τίτλους των άρθρων.
Αρθρογράφοι	Στο περιοδικό, μεταξύ άλλων, δημοσίευσαν άρθρα οι: Σοφοκλής Λώλης, Βύρωνας Βαρζώκας, Κώστας Νικολαΐδης, Κων/νος Κίτσος, Δημήτρης Πλιάκος, Γεώργιος Εξαρχόπουλος, Κων/νος Πλακούτσης, Αναστάσιος Τσιάρας, Γεώργιος Ξύδης, Ευθύμης Θεοδωρόπουλος, Γεώργιος Στεφάνου, Γεώργιος Βρέλλης, Φάνης Τουλούπης, Κων/νος Μπάρτσης, Ευριπίδης Σούρλας, Αρετή Μαλάμου, Κώστας Λαζαρίδης, Φρ. Τζιόβας, Αθανάσιος Μητσιάδης, Αδαμ. Κουνάβης, Νικόλαος Σκόπας, Κώστας Βελιαρούτης, Αγ. Δαλαγγέλης, Γεώργιος Τσολάκης, Φώτης Παπαστεργίου, Δημήτρης Αλεξίου, Δημήτρης Βακάλης, Σπύρος Μουσελίμης, Θωμάς Κράβαρης, Γρηγόρης Μασαλάς, Οδυσσέας Μπέτσος, Στέφανος Μπέττης, Λάμπρος Μάλαμας, Ειρήνη Κατερίνη, Πέτρος Νίνιος, Ιωάννης Χαραλαμπίδης, Τατιάνα Σταύρου, Βασίλειος Μπάρμπας, Λάμπρος Τατσιόπουλος, Νίκος Παπανικολάου, Γεώργιος Οικονόμου, Θ. Αγγελίδης, Γεώργιος Αθανασίου. Ιωάννης Νικολαΐδης, Αποστόλης Τόλης, Τερψιχόρη Σαράτση-Παναγιωτοπούλου, Αλέξανδρος Λαζάνης, Μαρία Παπακωνσταντίνου-Παντελιού, Ευάγγελος Φαρμάκης.
Βιβλιοθήκες που ανεβρέθηκαν τεύχη του περιοδικού	Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη (τεύχη 1,2,3,4,5-6,8,9,10) Εταιρία Ηπειρωτικών Μελετών (ΕΗΜ) (τεύχη 1,2,3,4,5-6,7,8,9,10, Ειδική Έκδοση) ΕΛΙΑ (τεύχη 1,4,8,9)

III. Μεθοδολογικές επιλογές

Η ενασχόληση με το εκπαιδευτικό παρελθόν είναι το βασικό αντικείμενο της ιστορίας της εκπαίδευσης, η οποία με τη σειρά της αποτελεί έναν από τους επιμέρους τομείς της επιστήμης της ιστορίας. Το να δοθεί ένας ακριβής ορισμός για το «τι είναι ιστορία» δεν είναι εύκολο. Γενικά, η σύγχρονη ιστορική επιστήμη, προσπαθεί να αναδομήσει και να ερμηνεύσει το παρελθόν, μελετώντας, κυρίως, την ανθρώπινη

κοινωνία, τις οικονομικές, πολιτισμικές και ιδεολογικές συνθήκες.¹⁵ Όπως είναι λογικό, η ιστορία ως επιστήμη έχει υποστεί αρκετές αλλαγές στην εξέλιξή της, καθώς η αλληλεπίδραση με τα σημαντικότερα φιλοσοφικά και ιδεολογικά ρεύματα της κάθε εποχής, επηρέασε τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζεται ένα ιστορικό αντικείμενο και πως αποτυπώνεται αυτό στο γραπτό λόγο και τοποθετείται στο κοινωνικό του πλαίσιο, δηλαδή της ιστοριογραφίας.¹⁶

Στις μέρες μας κυριαρχούν δυο διαφορετικές προσεγγίσεις στο πώς μελετάμε και πώς γράφουμε για ένα ιστορικό θέμα. Η πρώτη άποψη στηρίζεται στον Βρετανό ιστορικό E. X. Καρ,¹⁷ ο οποίος αμφισβήτησε την πεποίθηση ότι η ιστορία είναι απλώς ένα ζήτημα εντοπισμού και αντικειμενικής καταγραφής γεγονότων και εισήγαγε την ιδέα ότι τα ιστορικά βιβλία, όπως και οι άνθρωποι που τα γράφουν, είναι προϊόντα της εποχής τους και προσεγγίζουν το παρελθόν με συγκεκριμένες ιδέες και αντιλήψεις.¹⁸ Σε αυτό αντιπαρατίθεται η άποψη του, επίσης Βρετανού ιστορικού, Τζόφρεϋ Έλτον,¹⁹ ο οποίος υποστήριξε ότι η ιστορία είναι μια αναζήτηση της αντικειμενικής αλήθειας για το παρελθόν στηριζόμενη σε τεκμήρια, τα οποία και θεμελιώνουν την ακρίβεια της ιστορικής αλήθειας και δεν μπορούν να επηρεαστούν από τα κίνητρα του ιστορικού. Παράλληλα, θεωρούσε ότι κάθε ιστορικό έργο πρέπει να διαθέτει μια κεντρική αφήγηση των πολιτικών εξελίξεων, ώστε να γίνεται κατανοητό το πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εξελίσσονται τα γεγονότα που μας ενδιαφέρουν. Οι δυο αυτές απόψεις, παρόλο που διαφέρουν ριζικά μεταξύ τους, δεν απορρίπτονται ως βάση την ύπαρξη κάποιας «ιστορικής αλήθειας»,²⁰ κάτι που προσπάθησαν να κάνουν οι θεωρίες του μεταμοντερνισμού, οι οποίες με εκκίνηση τη Γαλλία, επηρέασαν βαθύτατα την ιστορική σκέψη στις Η.Π.Α. από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα, προκαλώντας παγκόσμιες αναταράξεις στο πως μπορούμε να προσεγγίσουμε ένα ιστορικό ζήτημα. Χωρίς να θέλουμε να επεκταθούμε περαιτέρω, ο μεταμοντερνισμός, στις ακραίες του μορφές κατηγορήθηκε ότι αρνείται την ύπαρξη οποιασδήποτε αντικειμενικότητας στην ιστορία και υιοθετώντας την οπτική ενός απόλυτου σχετικισμού,

---

¹⁵ Βέβαια οι δυνατότητες προσανατολισμού του ιστορικού ενδιαφέροντος, είναι ευρύτερες καθώς ενισχύεται και επεκτείνεται ο δεσμός της ιστορίας με άλλες επιστήμες. Συνεχώς εμφανίζονται νέες θεματικές και αναπτύσσονται καινούρια ερευνητικά πεδία όπως η «μικροϊστορία», η ιστορία των μειονοτήτων, των γυναικών, του κοινωνικού φύλου, της ιστορικής ανθρωπολογίας κτλ. Offenstadt, N., *Οι λέξεις του ιστορικού*, μτφ Κωστής Γκοτσίνας, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 2007. 8.

¹⁶ Για περαιτέρω πληροφορίες για το τι είναι ιστοριογραφία βλ. ό.π., 104-105.

¹⁷ Βλ. Καρ, E. X., *Τι είναι ιστορία*;, μτφ Ανδρέας Παππάς, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1999.

¹⁸ Evans, R., *Για την υπεράσπιση της ιστορίας*, μτφ Λυδία Παπαδάκη, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2009. 21-22.

¹⁹ Βλ. Elton, G.R., *The practice of history*, Fontana Books, London 1967.

²⁰ Evans, R., ό.π. 22-24.

θεωρεί τα γεγονότα, καθαρά ως «επινόηση» ή «μυθοπλασία» των ιστορικών. Σε κάθε περίπτωση, οι μεταμοντέρνοι ιστορικοί αποφεύγουν εκφράσεις όπως καταγραφή του παρελθόντος ή ιστορική εξήγηση, ενώ αντίθετα εισάγουν έννοιες όπως η «κατασκευή» του ιστορικού παρελθόντος.²¹

Στην παρούσα διπλωματική εργασία, θα γίνει προσπάθεια ώστε να συγκεραστούν οι απόψεις τόσο του Έλτον όσο και του Καρ, παρουσιάζοντας την οπτική των εκπαιδευτικών των Ιωαννίνων για τα ζητήματα της παιδείας την περίοδο που μας ενδιαφέρει, όπως αυτή φαίνεται μέσα από τα κείμενα του περιοδικού *Δωδωναίον Φως*, δίνοντας όμως παράλληλα και το πολιτικό πλαίσιο της περιόδου μέσα στο οποίο λειτουργούσαν.

Είναι κοινώς αποδεκτό στους κύκλους των περισσοτέρων ιστορικών²² το αξίωμα ότι η «ιστορία γίνεται με τεκμήρια». Τα τεκμήρια αυτά είναι οι μαρτυρίες του παρελθόντος, οι οποίες είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με την γνώση του ιστορικού. Οι μαρτυρίες διακρίνονται σε αυτές που συντάχθηκαν για να φτάσουν στους ιστορικούς ως πληροφορίες (*εκούσιες* μαρτυρίες) και σε αυτές που συντάχθηκαν για διαφορετικούς λόγους αλλά παρέχουν πληροφορίες για τα τότε συμβάντα (*ακούσιες* μαρτυρίες). Η γνώση μας για το παρελθόν βασίζεται στις ιστορικές πηγές. Η βασική διάκριση των ιστορικών πηγών είναι σε «πρωτογενείς», οι οποίες προέρχονται από τη συγκεκριμένη εποχή που διερευνά ο ιστορικός (π.χ. στατιστικές απογραφές, έγγραφα, επιγραφές κτλ) και σε «δευτερογενείς» που στηρίζονται ενδεχομένως σε πρωτογενές υλικό, αλλά βασίζονται κυρίως σε μεταγενέστερες ιστορικές ερμηνείες της εξεταζόμενης περιόδου.²³

Κύριο έργο των ιστορικών είναι η κριτική ανάλυση των πηγών τους. Στην προκειμένη περίπτωση, πηγές αποτελούν τα κείμενα που δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό που εξετάζουμε, ενώ η βιβλιογραφία είναι απαραίτητο βοήθημα για την ερευνά μας. Οι ερωτήσεις που απευθύνει ο ερευνητής στα κείμενά του αφορούν τόσο τις εξωτερικές όσο και τις εσωτερικές πλευρές αυτών. Η εξωτερική κριτική αφορά συνήθως την αποκατάσταση του κειμένου, την τεκμηρίωση της προέλευσης δηλαδή το χρόνο, τον τόπο και τον συγγραφέα, την «κριτική ταξινόμηση των πηγών» κτλ. Από την άλλη, η ερμηνεία των κειμένων αποτελεί την εσωτερική κριτική που γίνεται σε αυτά και αναφέρεται στην

---

²¹ Στο ίδιο, 28-29.

²² Χαρακτηριστική εξαίρεση αποτελούν οι «μεταμοντέρνοι» ιστορικοί.

²³ Λαμπίρη – Δημάκη, Ι., *Κοινωνιολογία και ιστορία. Ομοιότητες και ιδιαιτερότητες*. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1989, 146.

ακρίβεια, τη γλώσσα, τη συμβατή ορολογία, την αξιοπιστία του κειμένου και στον «προσδιορισμό των ιδιαιτέρων φαινομένων και γεγονότων» που το αφορούν.²⁴ Στην παρούσα διπλωματική δεν θα ασχοληθούμε με την εξωτερική κριτική των κειμένων, διότι πρόκειται για αυθεντικό υλικό που δεν αμφισβητείται ούτε το πότε δημοσιεύτηκε, ούτε από ποιον, ούτε ο τόπος της δημοσίευσης. Η μέθοδος που θα ακολουθήσουμε είναι η εσωτερική κριτική ανάλυση του περιεχομένου των δημοσιευμένων κειμένων στο περιοδικό.

Συνοπτικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ανάλυση περιεχομένου ως μέθοδος συλλογής δεδομένων χρησιμοποιείται κατεξοχήν στις κοινωνικές επιστήμες, κυρίως στην κοινωνιολογία, αλλά στα πλαίσια της διεπιστημονικότητας, μπορεί να γίνει αξιοποιήσιμο εργαλείο και στα χέρια των ιστορικών. Με την ανάλυση περιεχομένου δεν ενδιαφερόμαστε τόσο για το ύφος του κειμένου όσο για τις εκφραζόμενες ιδέες, διότι οι ίδιες οι λέξεις εκφράζουν ιδέες, γι' αυτό και οι αναλυόμενες ενότητες δεν είναι συνήθως λέξεις αλλά έννοιες. Κατά την ανάλυση των κειμένων, ο ερευνητής αναλύει κάποιο συγκεκριμένο μήνυμα εντοπίζοντας τις διάφορες συμβολικές ενότητες εννοιών και τα διάφορα θέματα που εμπεριέχονται σε αυτό. Παράλληλα, παρέχεται η δυνατότητα μελέτης όλων των στοιχείων της επικοινωνίας, δηλαδή τον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών του πομπού και των αποδεκτών, μελέτη των σκοπών του μηνύματος, τα μέσα με τα οποία επιχειρείται η πρόκληση ενδιαφέροντος, καθώς και ποια αποτελέσματα επιφέρει στους αποδέκτες.²⁵ Στην δική μας περίπτωση, θέλουμε να ανακαλύψουμε ποια ήταν τα μηνύματα που προσπάθησε να περάσει το περιοδικό και με ποιον τρόπο, σε ποιες ομάδες απευθυνόταν και εάν όντως τις επηρέασε. Για να το πετύχουμε αυτό είναι αναγκαίο να προβούμε στην ταξινόμηση των κειμένων του περιοδικού σε έναν προκαθορισμένο αριθμό κατηγοριών, η επιλογή των οποίων είναι βαρύνουσας σημασίας αφού, όπως συμφωνούν και οι περισσότεροι κοινωνιολόγοι, η επιτυχία στην ανάλυση του περιεχομένου εξαρτάται κυρίως από τις κατηγορίες ταξινόμησής του και δευτερευόντως από την επεξεργασία του υλικού. Οπότε, στόχος μας κατά τη διάρκεια της εξέτασης των άρθρων, αλλά και των διαφόρων στηλών που συνθέτουν το περιοδικό, θα είναι πρωτίστως να επισημάνουμε τις

---

²⁴ Marichal, R., «Κριτική των κειμένων», στο *Ιστορία και μέθοδοί της*, τ. Δ', *Οι μαρτυρίες και η κριτική τους αξιοποίηση*, μτφ. Παπάζογλου Χ., ΜΙΕΤ, Αθήνα 1980, 75.

²⁵ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ανάλυση περιεχομένου βλέπε: Γέμτος, Π. Α., *Μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2004. Duverger, M., *Μέθοδοι κοινωνικών επιστημών*, τ. Β', μτφ. Παπαδοδήμας Ν., ΕΚΚΕ, Αθήνα 1990. Κυριαζή, Ν., *Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και τεχνικών*. Ελληνικές επιστημονικές εκδόσεις, Αθήνα 1998. Φιλίας, Β., *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών ερευνών*. Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1977.

θεματικές εκείνες που τονίζονται από τους συντάκτες και αρθρογράφους, χωρίς όμως να παραβλέψουμε και το λανθάνον περιεχόμενο, δηλαδή ζητήματα, τα οποία αποσιωπούνται συνειδητά ή έμμεσα.

Συνοψίζοντας, στην ανάλυση περιεχομένου δημιουργείται ένα σύστημα κατηγοριών που προέρχεται από το ίδιο τα κείμενα και στη συνέχεια αυτό ερμηνεύεται σύμφωνα με τα ερευνητικά ερωτήματα. Δεν πρέπει να ξεχνάμε όμως ότι πάντοτε ο ιστορικός, συνειδητά ή ασυνείδητα, μελετά το παρελθόν σε σχέση με το παρόν. Αυτό που θέτει τα ερωτήματα είναι το παρόν και αφού το παρόν συνέχεια αλλάζει, ξανατίθενται νέα ερωτήματα που αποκαλύπτουν καινούριες πτυχές του παρελθόντος. Με άλλα λόγια, οι εμπειρίες του σήμερα επιτρέπουν την ανάλυση του χτες, «όχι όμως πάνω στα ερείπια, αλλά στις κατακτήσεις της προηγούμενης γενιάς»,²⁶ συνεπώς δεν μπορούμε να παραβλέψουμε την ήδη υπάρχουσα έρευνα πάνω στο θέμα που μας ενδιαφέρει, δηλαδή τη βιβλιογραφία.

IV. Θεωρητικές παραδοχές

Από τη στιγμή που το αντικείμενό μας είναι η έρευνα πάνω στην ιστορία της εκπαίδευσης και ειδικότερα στην εκπαιδευτική πολιτική και τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς, κρίνεται αναγκαίο να κάνουμε λόγο για το κράτος, «αφού κάθε κοινωνική πραγματικότητα πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως διατηρούσα καταστατικές σχέσεις με αυτό».²⁷ Βέβαια, η βιβλιογραφία πάνω στην ανάλυση του κράτους είναι τεράστια. Κατά τον Miliband «κράτος σημαίνει έναν αριθμό ειδικών θεσμών», ενώ ο Hall ανέφερε ότι «το κράτος προκύπτει από μια συγκεκριμένη σειρά κοινωνικοοικονομικών σχέσεων και θεσμών».²⁸ Σύμφωνα με τον Γάλλο διανοητή του μαρξισμού, Λουί Αλτουσέρ, εντός των πλαισίων του κράτους και δίπλα από τους «καταπιεστικούς μηχανισμούς» του, δηλαδή την εκτελεστική και δικαστική εξουσία, λειτουργούν θεσμοί που έχουν σαν στόχο την επιβολή της ιδεολογίας της κυρίαρχης τάξης σε όλη την κοινωνία. Τους θεσμούς αυτούς τους ονομάζει «ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους» και εντάσσει εκεί, μεταξύ άλλων, και τον τομέα της εκπαίδευσης. Το ίδιο το κράτος, δημιουργεί τις προϋποθέσεις κάτω από τις

---

²⁶ Marichal, R., ό.π. 226.

²⁷ Jessop, B., *Κρατική εξουσία: Μια στρατηγική – σχεσιακή προσέγγιση*, Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2011, 164.

²⁸ Μπουζάκης, Σ., *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1994, τ. Α', 18.

οποίες λειτουργούν οι ιδεολογικοί του μηχανισμοί, κύριο χαρακτηριστικό των οποίων είναι ότι δεν χρησιμοποιούν, κατά βάση, κάποιο είδος βίας, αλλά καταφεύγουν στην χρήση της «ιδεολογίας» ώστε να εξασφαλίζουν την κοινωνική αναπαραγωγή.²⁹ Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, όντας ένας από τους βασικούς «μηχανισμούς» του ελληνικού κράτους, είναι γραφειοκρατικό, συγκεντρωτικό, ιεραρχικά δομημένο και λειτουργεί ως «σύστημα πολιτικοϊδεολογικού ελέγχου» της εκπαίδευσης. Η κυρίαρχη λογική του δεν είναι η «οικονομική-διαχειριστική» αλλά η «πολιτική» αφού χρησιμοποιείται άμεσα ή έμμεσα ώστε να προωθηθούν αξίες και συμπεριφορές, που είναι κάθε φορά, πολιτικά ευνοϊκές.³⁰ Έτσι, δεχόμαστε ότι οι διάφορες μεταβολές και μεταρρυθμίσεις που έγιναν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, είναι αποτέλεσμα όχι κάποιας οικονομικής μεταβολής αλλά κυρίως πολιτικών – κομματικών διαφοροποιήσεων και τη σύγκρουση συμφερόντων ανάμεσα στις διάφορες πολιτικές και κοινωνικές ομάδες στα πλαίσια του κράτους.³¹ Αυτό γίνεται φανερό το 1964, όταν η πολιτική εξουσία περιήλθε για πρώτη φορά στην Ένωση Κέντρου, η οποία και προχώρησε σε μεγάλη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που αποτέλεσε σταθμό στην ιστορία του εκπαιδευτικού συστήματος της Ελλάδας.

Μεγάλη επίδραση στον τρόπο με τον οποίο κατανοούμε το κράτος εν γένει, άσκησε η δουλειά του Νίκου Πουλαντζά. Στο έργο του *«το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός»*, ανέφερε ότι πρέπει να αντιλαμβανόμαστε το κράτος ως «κοινωνική σχέση», μια συμπύκνωση του συσχετισμού δυνάμεων, τόσο ανάμεσα στα θεσμικά κέντρα εξουσίας όσο και σε άλλα που υπάρχουν εντός των πλαισίων της κοινωνίας.³² Παράλληλα, θεωρούσε ότι το κράτος δεν είναι τυφλό όργανο του κεφαλαίου ούτε όμως και απόλυτα ανεξάρτητο, αλλά διαθέτει μια σχετική αυτονομία.³³ Ο Πουλαντζάς έβλεπε το κράτος όχι ως ένα μονολιθικό συγκρότημα αλλά σαν στρατηγικό πεδίο³⁴ μέσα στο οποίο κάθε κοινωνική ομάδα αγωνίζεται για τα συμφέροντά της, περιοριζόμενη όμως είτε από το ίδιο το κράτος είτε από τη θέση της ανάμεσα στις άλλες κοινωνικές ομάδες. Υποστήριζε επίσης, ότι οι διάφορες οργανώσεις των κοινωνικών ομάδων, όπως για παράδειγμα οι συνδικαλιστικές, χρειάζεται να πετύχουν μια ορισμένη αυτονομία από την κρατική

---

²⁹ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Αλτουσέρ, Λ., *Θέσεις*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

³⁰ Μπουζάκης, Σ, *ό.π.*, 20.

³¹ Στο ίδιο, 25.

³² Πουλαντζάς, Ν., *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1978, 210-211.

³³ Στο ίδιο, 184.

³⁴ Στο ίδιο, 199.

εξουσία, χωρίς όμως να σημαίνει αυτό, ότι πρέπει να βγουν έξω από τον στρατηγικό πεδίο του συσχετισμού δυνάμεων εντός του κράτους. Τόνιζε όμως, ότι οφείλουν οι ομάδες αυτές, παράλληλα με την ενδεχόμενη παρουσία τους στους κρατικούς μηχανισμούς, να διατηρούν και να αναπτύσσουν εστίες και δίκτυα σε απόσταση από αυτούς, αλλά χωρίς «αντιθεσμικές αυταπάτες».³⁵ Στην περίπτωση μας τώρα, έχουμε μια κοινωνική ομάδα πίεσης, τοπικής, κατά κύριο λόγο, εμβέλειας, τον Διδασκαλικό Σύλλογο Ιωαννίνων, ο οποίος χρησιμοποιούσε σαν όργανό του το περιοδικό που εξέδιδε, με στόχο να κάνει γνωστές τις θέσεις του, να ασκήσει κριτική προς την κεντρική εξουσία, αλλά συγχρόνως να οργανώσει στους κόλπους του τους εκπαιδευτικούς των Ιωαννίνων. Βέβαια, παρόλο που το περιοδικό δεν αποτελούσε κρατικό μέσο, δεν στεκόταν απέναντι από τη κρατική εξουσία, αντίθετα όπως θα δούμε, προέβαλε τις απόψεις θεσμικών οργάνων του κράτους, για παράδειγμα μελών του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, δείχνοντας ότι στόχος δεν ήταν να απορρίψει αυτούς τους θεσμούς αλλά να τους επηρεάσει προς ορισμένη κατεύθυνση, με βάση βέβαια τις αντιλήψεις και τα ιδιαίτερα συμφέροντα των εκδοτών του.

---

³⁵ Στο ίδιο, 220.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

Οι πολιτικές εξελίξεις την περίοδο 1961 - 1967

1.1. Η πολιτική κατάσταση πριν την ίδρυση της Ενώσεως Κέντρου

Οι εκλογές του 1958 υπήρξαν καθοριστικές για τη διαμόρφωση ενός νέου ριζικά πολιτικού τοπίου αφού με την πτώση του κεντρικού κόμματος των φιλελευθέρων δημιουργήθηκε πόλωση ανάμεσα στην ΕΡΕ και την ΕΔΑ. Αυτή η πόλωση που αναπαρήγαγε τη μετεμφυλιακή διαίρεση μεταξύ «εθνικοφρόνων» και «μη εθνικοφρόνων» ήταν παρούσα σε κάθε πολιτική επιλογή της περιόδου αυτής με αποτέλεσμα να προκαλέσει την επιστροφή αυταρχικότερων μορφών διακυβέρνησης σε θέματα εσωτερικής πολιτικής.³⁶ Οι Αμερικανοί, η Κυβέρνηση, τα Ανάκτορα, η Κρατική Υπηρεσία Πληροφοριών (ΚΥΠ), η στρατιωτική ηγεσία αλλά κυρίως οι παραστρατιωτικές ομάδες που είχαν οργανωθεί εντός του κόλπου του στρατεύματος, είχαν ανησυχήσει από την εντυπωσιακή άνοδο της ΕΔΑ και έβαλαν ως στόχο την μείωση της εκλογικής της δύναμης και την εξαφάνισή της, εάν είναι δυνατόν, και από το κοινοβούλιο.³⁷

Το πολιτικό σκηνικό όδευε στα όρια της δημοκρατίας. Το Νοέμβριο του 1958 ιδρύθηκε η Γενική Διεύθυνση Εθνικής Ασφαλείας (ΓΔΕΑ) με σκοπό τον συντονισμό των υπηρεσιών που ασχολούνταν με τις διώξεις εναντίον της Αριστεράς, ενώ παράλληλα ενισχύθηκαν ποικιλοτρόπως διάφορες αντικομμουνιστικές οργανώσεις. Σημειώθηκε επίσης μια επανάκαμψη του θεσμού της διοικητικής εκτόπισης που έτεινε να εκλείψει μετά τον εμφύλιο. Οι διώξεις εναντίον της ΕΔΑ συνεχίστηκαν τον Απρίλιο του 1959 στις δημοτικές εκλογές όπου η πόλωση κορυφώθηκε. Ορισμένα τμήματα του κέντρου συνεργάστηκαν με την ΕΡΕ και ορισμένα άλλα με την ΕΔΑ με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν «εθνικοί» και «δημοκρατικοί» συνδυασμοί αντίστοιχα. Αυτή η πόλωση διευκόλυνε την άσκηση συστηματικής προεκλογικής βίας και είχε ως συνέπεια να χάσει η ΕΔΑ την επιρροή που είχε στην Επαρχία. Κατάφερε όμως να κερδίσει τους μεγάλους δήμους της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης και του Πειραιά.³⁸ Αυτό το κλίμα της

---

³⁶ Νικολακόπουλος, Η., «Από το τέλος του εμφυλίου ως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000. τ. ΙΣΤ', 200.

³⁷ Λιναρδάτος, Σ., *Από τη Χούντα στον Εμφύλιο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1986. τ. Δ', 15.

³⁸ Νικολακόπουλος, Η., «Από το τέλος του εμφυλίου ως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», ό.π., 201.

προεκλογικής τρομοκρατίας αποτέλεσε μια πρόγευση γι' αυτό που ακολούθησε δυο χρόνια αργότερα με τις εκλογές του 1961.

Μετά το τέλος των δημοτικών εκλογών ακολούθησαν εξελίξεις στο χώρο της Αριστεράς και του Κέντρου. Η ΕΔΑ πλησίασε το παράνομο ΚΚΕ και άρχισε να αποτελεί τη νόμιμή του έκφραση εντός της Ελλάδος. Στο χώρο του Κέντρου έγιναν προσπάθειες ώστε να σταματήσει η πολυδιάσπαση. Ο Σοφοκλής Βενιζέλος, πρόεδρος του Κόμματος των Φιλελευθέρων, προσέγγισε τον Στρατηγό Γεώργιο Γρίβα, ο οποίος εκμεταλλευόμενος την φήμη που απέκτησε ως αρχηγός της ΕΟΚΑ είχε ιδρύσει από το Νοέμβριο του 1960 την Κίνηση Εθνικής Αναδημιουργίας (ΚΕΑ), και του παραχώρησε τους βουλευτές του κόμματός του. Στην ΚΕΑ προσχώρησε επίσης και ο Στέφανος Στεφανόπουλος πρόεδρος του παλιού κόμματος του Πλαστήρα ΕΠΕΚ. Η ίδρυση της ΚΕΑ αποτέλεσε το έναυσμα για την αναδιάταξη των πολιτικών σχηματισμών στο χώρο της αντιπολίτευσης. Η ΕΔΑ, με τη σειρά της, επιδίωξε τη διαμόρφωση ενός ευρύτερου μετώπου και προχώρησε στη συγκρότηση μιας Συντονιστικής Κίνησης Εθνικού Πανδημοκρατικού Αγώνα (ΣΚΕΠΑ).

Παρ' όλες όμως τις προσπάθειες της ΚΕΑ και της ΣΚΕΠΑ να προσελκύσουν τις υπόλοιπες ομάδες του κέντρου, αυτές είτε γιατί δεν επιθυμούσαν συνεργασία με την Αριστερά είτε γιατί διαφωνούσαν με την αρχηγία του Γρίβα στράφηκαν προς τον Γεώργιο Παπανδρέου. Έτσι το Φεβρουάριο του 1961 ιδρύθηκε το Δημοκρατικό Κέντρο-Αγροτική Φιλελευθέρα Ένωση (ΔΚ-ΑΦΕ) στο οποίο συμμετείχαν η ομάδα Παπανδρέου, το Κόμμα Αγροτών Εργαζομένων (ΚΑΕ) του Αλ. Μπαλατατζή και οι περισσότεροι βουλευτές της Νέας Πολιτικής Κίνησης (ΝΠΚ).³⁹ Με αυτό τον τρόπο διαμορφώθηκαν στις αρχές του 1961, δύο ισοδύναμοι σχηματισμοί στο χώρο του κέντρου: Η ΚΕΑ και το ΔΚ-ΑΦΕ που διεκδικούσαν και οι δύο να εκφράσουν την «εθνική αντιπολίτευση» όπως ήταν η ορολογία της εποχής.⁴⁰

1.2. Προεκλογικές ανακατατάξεις

Από τις αρχές του 1961 άρχισε να συζητιέται το ενδεχόμενο επίσπευσης των εκλογών. Κεντρικό ζήτημα ήταν η διαμόρφωση των εκλογικών σχηματισμών γιατί από αυτή θα καθοριζόταν η μορφή που θα έπαιρνε η εκλογική αναμέτρηση. Το ερώτημα ήταν

³⁹ Η ΝΠΚ ήταν μια ομάδα που είχε οργανωθεί από προβεβλημένα στελέχη της νεότερης γενιάς το Φεβρουάριο του 1960. Οι γνωστότεροι ήταν ο Κων/νος Μητσοτάκης, ο Γ. Νόβας, ο Γ. Μαύρος κ.α.

⁴⁰ Νικολακόπουλος, Η., *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2001, 262-263.

εάν θα υπήρχε το δίπολο Δεξιάς – Αριστεράς ή εάν θα μπορούσε να παρεμβληθεί με κάποιο τρόπο και ο κεντρώος χώρος. Το Μάρτιο του 1961 ο πρωθυπουργός ανακοίνωσε ότι σκόπευε να προχωρήσει σε αλλαγή του εκλογικού νόμου και ότι θα ξεκινούσε συζητήσεις με τα κόμματα του κέντρου. Η ΕΡΕ, σε συνεννόηση με τους Αμερικανούς και το Παλάτι, έριξε στο τραπέζι μια πρόταση για την προώθηση εκλογικού συστήματος «συγγενών κομμάτων». Τα κόμματα θα χωριζόταν σε δύο κατηγορίες, στα εθνικόφρονα και μη. Το Συμβούλιο Επικρατείας θα αποφάσιζε το που θα κατατάξει το κάθε κόμμα. Με αυτό το σύστημα η ψήφος θα λειτουργούσε ως πλειοψηφική έναντι της ΕΔΑ αλλά ως αναλογική μεταξύ των «εθνικών κομμάτων». Εάν εφαρμοζόταν αυτό θα εξασφάλιζε τη σίγουρη νίκη της ΕΡΕ και τη συντριβή της ΕΔΑ. Τελικά, τα κόμματα του Κέντρου αρνήθηκαν να συμφωνήσουν σε ένα τέτοιο σχέδιο και υποστήριξαν ένα «αντιπολιτικό» σύστημα. Στις 5 Μαΐου 1961 η κυβέρνηση κατέθεσε το νέο εκλογικό νομοσχέδιο με ορισμένες τροποποιήσεις πάνω στο σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής. Αρχικά έγινε ευνοϊκά αποδεκτό από τα κεντρώα κόμματα, στη συνέχεια όμως το καταψήφισαν λόγω διαφωνιών σε ορισμένες επιμέρους διατάξεις.⁴¹ Αποτέλεσμα ήταν να ψηφιστεί ο νόμος μόνο από τους βουλευτές της ΕΡΕ.

Στις 19 Σεπτεμβρίου καθορίστηκε και επίσημα ότι η ημερομηνία των εκλογών θα ήταν η 29η Οκτωβρίου. Την ίδια περίοδο επιταχύνθηκαν και οι εξελίξεις για την ενοποίηση των κομμάτων στο χώρο του Κέντρου. Ο Σοφοκλής Βενιζέλος απέσυρε την υποστήριξή του από την ΚΕΑ αναγκάζοντας έτσι τον Γρίβα να αποχωρήσει από την πολιτική σκηνή. Αυτό είχε ραγδαίες εξελίξεις αφού τα περισσότερα κόμματα του Κέντρου στράφηκαν στον Γ. Παπανδρέου, ο οποίος την ίδια ημέρα που καθορίστηκε η ημερομηνία των εκλογών ανακοίνωσε την ίδρυση της Ένωσης Κέντρου (ΕΚ). Στην ΕΚ συνασπίστηκε σχεδόν το σύνολο των πολιτικών δυνάμεων που τοποθετούνταν ανάμεσα από την ΕΡΕ και την ΕΔΑ.⁴² Οι πολιτικοί αυτοί σχηματισμοί ήταν πολυάριθμοι την τελευταία δεκαετία και εκπροσωπούσαν γενικά τους φιλελευθέρους και τους μετριοπαθείς. Δεν είχαν καταφέρει έως τότε να συνασπιστούν όχι λόγω ιδεολογικών διαφορών αλλά κυρίως λόγω του ανταγωνισμού μεταξύ των ηγετών τους. Έτσι, δημιουργήθηκε πλέον ένας χώρος όπου απευθυνόταν κυρίως σε μη ακραία στοιχεία της Δεξιάς και της Αριστεράς έχοντας στις παρυφές του από μετριοπαθή στοιχεία που αποχώρισαν από τη Δεξιά έως και κάποια

⁴¹ Νικολακόπουλος, Η., «Από το τέλος του εμφυλίου ως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου» ό.π., 201 και Λιναρδάτος, Σ., ό.π., 18-19.

⁴² Νικολακόπουλος, Η., «Από το τέλος του εμφυλίου ως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου» ό.π., 202.

σοσιαλίζοντα κινήματα που είχαν πάρει μέρος με το ΕΑΜ.⁴³ Η ΕΚ πήρε την μορφή ενιαίου κόμματος με πρόεδρο τον Γ. Παπανδρέου και 8μελή διοικούσα επιτροπή στην οποία συμπεριλαμβάνονταν ένας εκπρόσωπος από κάθε κόμμα από αυτά που την στήριζαν.⁴⁴ Οι ίδιοι οι Αμερικανοί στήριζαν τη δημιουργία ενός τέτοιου μετώπου⁴⁵ όχι όμως για να πάρει το ρόλο της κυβέρνησης αλλά για να υπάρχει ως «εθνική αντιπολίτευση» περιορίζοντας την κοινοβουλευτική δύναμη της Αριστεράς. Το Κόμμα Προοδευτικών (ΚΠ) του Μαρκεζίνη, παρόλο που δεν εντάχτηκε αρχικά στην ΕΚ, προχώρησε σε συνεργασία μαζί της στις 27 Σεπτέμβρη. Σ' όλο αυτό το ευρύ φάσμα δυνάμεων που περιέχονταν στην ΕΚ επικρατούσε η παραδοσιακή φιλελεύθερη ιδεολογία και στρεφόταν εναντίον του μονοκομματικού αστυνομικού κράτους της Δεξιάς. Όπως θα δούμε και παρακάτω, ιδιαίτερα μετά τις εκλογές του 1961 που κινήθηκαν στα όρια των δημοκρατικών πλαισίων, συγκεντρώθηκε γύρω από τον Γ. Παπανδρέου ένα πλατύ λαϊκό κίνημα θέτοντας ως στόχο τον εκδημοκρατισμό της πολιτικής και κοινωνικής ζωής και επιδιώκοντας να εγκαταστήσει μια σύγχρονη δημοκρατία στην Ελλάδα, χωρίς σκληρές διακρίσεις ανάμεσα στους πολίτες ικανοποιώντας παράλληλα και τα οικονομικά αιτήματα που είχαν τα φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού.⁴⁶

Η αντίδραση της ΕΔΑ στη συγκρότηση της ΕΚ ήταν αρνητική γιατί επιδίωξη της ηγεσίας της αλλά και του ΚΚΕ ήταν η «ενότητα όλων των δημοκρατικών δυνάμεων» στους δικούς της κόλπους και επιθυμούσε να συγκεντρώσει όσο το δυνατόν περισσότερες κεντροαριστερές ή ακόμα και κεντρώες δυνάμεις γύρω της. Γι' αυτό το λόγο δημιούργησε το Πανδημοκρατικό Αγροτικό Μέτωπο Ελλάδος (ΠΑΜΕ) που αποτελούσε συνασπισμό της ΕΔΑ με πρόεδρο τον Ι. Πασαλίδη και του Εθνικού Αγροτικού Κόμματος (ΕΑΚ).

Στις 20 Σεπτεμβρίου παραιτήθηκε ο Κ. Καραμανλής και ο Βασιλιάς ανέθεσε την πρωθυπουργία στον Στρατηγό Κωνσταντίνο Δόβα, οποίος με υπηρεσιακή κυβέρνηση θα αναλάμβανε την διεξαγωγή των εκλογών. Αυτό αποτέλεσε σημείο τριβής των Ανακτόρων με τον Καραμανλή, ο οποίος πίεζε να αναλάβει υπηρεσιακός πρωθυπουργός ο Στρατηγός Θρασύβουλος Τσακαλώτος. Το αίτημά του όχι μόνο δεν έγινε δεκτό αλλά τα Ανάκτορα επέβαλαν και ως Υπουργό Εθνικής Αμύνης τον επίτιμο υπασπιστή του Βασιλιά Πτέραρχο

⁴³ Σβορώνος, Ν., *Επισκόπηση της Ελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, 148.

⁴⁴ Συγκεκριμένα: από το Κόμμα Φιλελευθέρων ο Σ. Κωστόπουλος, από τη Νέα Πολιτική Κίνηση ο Γ. Αθανασιάδης-Νόβας, από το ΚΑΕ ο Αλ. Μπαλτατζής, από την ΕΠΕΚ ο Σ. Παπαπολίτης, από το Λαϊκό Κοινωνικό Κόμμα ο Στ. Στεφανόπουλος, από το Προοδευτικό Εργατοτεχνικό Κόμμα ο Π. Κατσώτας και από τη Δημοκρατική Ένωση ο Η. Τσιριμώκος.

⁴⁵ Παπανδρέου, Α., *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, Εκδόσεις Καρανάση, Αθήνα 1974, 156.

⁴⁶ Λιναρδάτος, Σ., *ό.π.*, 52.

Χ. Ποταμιάνο, προσωπικό εχθρό του Καραμανλή. Ο διορισμός αυτής της υπηρεσιακής κυβέρνησης είχε αρχικά και την εύνοια των ηγετών του Κέντρου ενώ η ΕΔΑ δεν την είδε με αρνητικό μάτι. Στη συνέχεια, όπως αποδείχτηκε, η συμμετοχή του Ποταμιάνου και της ομάδας του έγινε για να εξασφαλιστεί η συμμετοχή ενός τμήματος των Ενόπλων Δυνάμεων στο σχέδιο επηρεασμού των εκλογικών αποτελεσμάτων εφαρμόζοντας ένα σχέδιο που θα αναλύσουμε παρακάτω. Οι πρώτες αντιδράσεις ήρθαν με τον διορισμό του Ταξίαρχου Βέρρου, ως διευθυντή του πολιτικού γραφείου του πρωθυπουργού, ο οποίος ήταν έμπιστος του Καραμανλή αλλά είχε και διασυνδέσεις με την παρακρατική οργάνωση που είχε δημιουργηθεί εντός του στρατεύματος καταλαμβάνοντας θέσεις κλειδιά στους μηχανισμούς των Σωμάτων Ασφαλείας και των Ενόπλων Δυνάμεων. Η οργάνωση αυτή χρησιμοποιήθηκε στις εκλογές⁴⁷ αλλά και σ' όλη την υπόλοιπη περίοδο ως ανάχωμα στις προσπάθειες για τον εκδημοκρατισμό της χώρας.

1.3. Οι εκλογές του 1961 και οι καταγγελίες για «βία και νοθεία»

Οι εκλογές του 1961 άλλαξαν ριζικά το πλαίσιο στο οποίο κινούταν μέχρι τότε η πολιτική ζωή. Για πρώτη φορά εφαρμόστηκε απροκάλυπτα ένα οργανωμένο σχέδιο από τμήματα του κρατικού μηχανισμού με στόχο την αλλοίωση του εκλογικού αποτελέσματος ασκώντας συστηματική τρομοκρατία αρχικά εναντίον των οπαδών της ΕΔΑ αλλά και εναντίον της ΕΚ στη συνέχεια.

Στα μέσα Σεπτεμβρίου η ΕΔΑ κατήγγειλε την ύπαρξη οργανωμένου σχεδίου με σκοπό την άσκηση βίας κατά την προεκλογική περίοδο. Το σχέδιο αυτό προέβλεπε ότι «οι εκλογές θα είναι μια ακόμα επιχείρηση κατά του κομμουνιστικού κινδύνου» και ότι παρόλο που «η κυβέρνηση ομιλεί επισήμως κατά της πόλωσης», αυτή ήταν αναπόφευκτη και έπρεπε να κατευθυνθεί «προς το συμφέρον της εθνικοφροσύνης». Σύμφωνα με το συντάκτη του σχεδίου προτεινόταν η δημιουργία ενός μυστικού επιτελείου δίνοντας οδηγίες για το πως θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί η κρατική μηχανή ώστε να καταλάβουν οι κεντρώοι ψηφοφόροι ότι «το σημαντικό δεν είναι το ποιος θα κυβερνήσει αυτή τη φορά» αλλά να μην «παραδοθεί η Ελλάς εις τον κομμουνισμόν». Παράλληλα οι «αριστερίζοντες» έπρεπε να πεισθούν, έστω και με έμμεση απειλή «να καθίσουν εις τα αυγά τους». Ο ρόλος των Ενόπλων Δυνάμεων σύμφωνα με το σχέδιο ήταν κρίσιμος.

---

⁴⁷ Στο ίδιο, 54-55.

Έπρεπε να γίνουν συστάσεις εντός του στρατεύματος ώστε να ψηφιστούν «εθνικόφρονες», ενώ παράλληλα τονιζόταν ο «διαφωτιστικός» ρόλος των ΤΕΑ,⁴⁸ τα οποία μπορούσαν να ασκήσουν μεγάλη πίεση στις μικρές επαρχιακές πόλεις και χωριά που βρίσκονταν ώστε να εξουδετερώσουν κάθε δράση των «αριστεριζόντων».⁴⁹ Η κυβέρνηση με μια χλιαρή ανακοίνωση απέδωσε την σύνταξη αυτού του κειμένου σε «ανεύθυνα πρόσωπα» ενώ τα κόμματα του κέντρου υποβάθμισαν το γεγονός, πιθανώς διότι θεώρησαν ότι θα μπορούσαν να ωφεληθούν και τα ίδια από έναν περιορισμό κινήσεων της ΕΔΑ κατά της διάρκειας της προεκλογικής περιόδου. Τα γεγονότα όμως πήραν τεράστιες διαστάσεις και αποτέλεσαν κορυφαίο ζήτημα πολιτικής αντιδικίας για τα επόμενα χρόνια.⁵⁰

Η προεκλογική περίοδος ξεκίνησε στη Θεσσαλονίκη την 1η Οκτωβρίου, με τον Καραμανλή να δίνει έμφαση στην οικονομική σταθερότητα και την αύξηση του εθνικού εισοδήματος, κάνοντας παράλληλα αναφορές και για την ανάγκη αναθεώρησης του

---

⁴⁸ Τα ΤΕΑ (Τάγματα Εθνοφυλακής Αμύνης) σχηματίστηκαν αμέσως μετά τη λήξη του εμφυλίου ως «αντιστάθμισμα της συνωμοτικής δραστηριότητας των Κομμουνιστών». Οργανώθηκαν στις μικρές πόλεις και στα χωριά και αποτελούνταν από επιλεγμένους εν ενεργεία αξιωματικούς και από τον ντόπιο πληθυσμό της κάθε περιοχής. Στα ΤΕΑ στρατεύονταν ιδιώτες ηλικίας 18-40 και η θητεία τους είχε 6μηνη διάρκεια. Η αποστολή τους ήταν «η εξασφάλισης της τάξεως και τη εσωτερικής ασφαλείας της χώρας, δι' εξουδετέρωσης πάσης εκδηλώσεως των Κομμουνιστών, εν στενή συνεργασία μετά των Σωματίων Ασφαλείας και του Στρατού εκστρατείας». Κάθε ΤΕΑ ήταν οργανωμένο σε 4-6 λόγους και σε ορισμένες περιπτώσεις η δύναμή τους μπορούσε να φτάσει τα 600 άτομα, ενώ επειδή θεωρούνταν στρατιωτικά τμήματα υπάγονταν στους στρατιωτικούς νόμους. Κυριότερο καθήκον των Αξιωματικών των ΤΕΑ αποτελούσε η «καλλιέργεια και διατήρησης υψηλού εθνικού φρονήματος των κατοίκων της περιοχής» και «η αντιμετώπισης της προπαγάνδας και των επιχειρημάτων των κομμουνιστών». Αξιοσημείωτο είναι ότι στους κανονισμούς που υπάγονταν τα ΤΕΑ, αναφερόταν ότι τιμωρούνταν αυστηρότατα οποιαδήποτε ανάμειξη τους σε πολιτικές ενέργειες ή προσπάθειες επηρεασμού του πολιτικού φρονήματος των πολιτών. Παρόλα αυτά είναι γνωστό ότι χρησιμοποιήθηκαν ως μέτρο πίεσης των εκάστοτε κυβερνήσεων προς τους κατοίκους, κυρίως της υπαίθρου, με κορύφωση την προεκλογική περίοδο του 1961. Τη δεκαετία του 1950 υπήρχαν στην περιοχή της Ηπείρου-Στερεάς Ελλάδος-Θεσσαλίας 50 Μονάδες ΤΕΑ, στην δυτική Μακεδονία 31, στην κεντρική, ανατολική Μακεδονία και Θράκη 41 και στην υπόλοιπη Ελλάδα 21. Ο νομός με τα περισσότερα ΤΕΑ ήταν των Ιωαννίνων όπου υπήρχαν 9 συνολικά μονάδες, ενώ στην Αθήνα υπήρχε μόνο ένα ΤΕΑ στην Κηφισιά. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Υπουργείο Στρατιωτικών/Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Οδηγία διά την οργάνωσιν και χρησιμοποίησιν των Μονάδων Εθνοφυλακής Αμύνης* (ΑΠΟΡΡΗΤΟΝ), Στρατιωτικόν Τυπογραφείο, Αθήναι 1950. Γενικόν Επιτελείον Στρατού, *ΕΕ 86-10 Μνημόνιον Αξιωματικού ΤΕΑ*, Στρατιωτικόν Τυπογραφείο, Αθήναι 1958. Υπουργείον Εθνικής Αμύνης/Γενικόν Επιτελείον Στρατού, *Οδηγία επί της αποστολής και του έργου των Τ.Ε.Α.* (ΑΠΟΡΡΗΤΟΣ), Αθήναι 1958.

⁴⁹ Λιναρδάτος, Σ., ό.π., 57-58.

⁵⁰ Ο ίδιος ο Γ. Παπανδρέου κατήγγειλε ως πρωθυπουργός το Φεβρουάριο του 1965 την ύπαρξη ενός μυστικού σχεδίου με την επωνυμία «Περικλής» το οποίο ξεκίνησε να καταρτίζεται από το 1959 και ολοκληρώθηκε λίγο πριν την προεκλογική περίοδο, τον Αύγουστο του 1961. Το σχέδιο είχε συνταχθεί από την ΚΥΠ, σε συνεργασία με το ΓΕΕΘΑ και προέβλεπε την άσκηση ψυχολογικού πολέμου εναντίον του «εσωτερικού εχθρού». Η χώρα θα χωριζόταν στους «μπλε» και στους «κίτρινους» και σκοπός του σχεδίου ήταν η άσκηση ψυχολογικής πίεσης και σωματικής βίας των «κιτρίνων» καθώς και η παρεμπόδιση κάθε είδους δραστηριότητάς τους στην καθημερινή ζωή. Κύριοι συντελεστές του σχεδίου ήταν οι Στρατηγοί Καρδαμάκης, Γωγούσης, Νατσίνας, ο Αρχηγός της αστυνομίας Ρακιτζής και το υψηλόβαθμο στέλεχος της ΚΥΠ και μετέπειτα δικτάτορας Αντισυνταγματάρχης Παπαδόπουλος Γεώργιος. Την ύπαρξη του σχεδίου αρνήθηκε κατηγορηματικά η ΕΡΕ. Για περισσότερες πληροφορίες Γεροζήσης, Τ., *Το Σώμα των Αξιωματικών και η Θέση του στην Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία*, Εκδόσεις Δωδώνη, Ιωάννινα 1996 τ. 3, 999-1001.

συντάγματος. Από την άλλη, ο Παπανδρέου έχοντας ως άξονα στις διακηρύξεις του το κράτος δικαίου που «θα συνδυάζεται με πολιτικές ελευθερίες και κοινωνική δικαιοσύνη» υποσχέθηκε κατάργηση των έκτακτων μέτρων και περιορισμό των πιστοποιητικών φρονημάτων. Συχνές ήταν επίσης και οι αναφορές του για καθιέρωση δωρεάν παιδείας.

Το αποτέλεσμα των εκλογών της 29ης Οκτωβρίου θα μπορούσε να θεωρηθεί ένας εκλογικός θρίαμβος της ΕΡΕ αφού έπαιρνε την απόλυτη πλειοψηφία τόσο στη Βουλή με 176 έδρες όσο και στο εκλογικό σώμα με ποσοστό 50,8%. Δεύτερο κόμμα ερχόταν ο συνασπισμός της ΕΚ και του ΚΠ με 33,7% και 100 έδρες (86 η ΕΚ και 14 το ΚΠ), ενώ το ΠΑΜΕ περιορίστηκε στην τρίτη θέση λαμβάνοντας 14,6% και 24 έδρες. Ειδικά σε ορισμένες περιοχές στην Επαρχία, τα ποσοστά της ΕΡΕ ήταν τεράστια, στην Ήπειρο⁵¹ μάλιστα συγκέντρωσε τα υψηλότερα ποσοστά με 61,1% ενώ συγκεκριμένα στην επαρχία Μετσόβου έλαβε το μεγαλύτερο ποσοστό πανελλαδικά με 90,2%.⁵² Τα αποτελέσματα προκάλεσαν κατάπληξη στις ηγεσίες τόσο της ΕΔΑ όσο και της ΕΚ που δεν είχαν συνειδητοποιήσει μέχρι και την τελευταία στιγμή το μέγεθος εμπλοκής του παρακράτους στην εκλογική διαδικασία. Αυτό οδήγησε στην καταγγελία του εκλογικού αποτελέσματος από την ΕΚ ως προϊόντος «βίας» και «νοθείας» και αποτέλεσε την έναρξη του «ανένδοτου αγώνα» από τον Γ. Παπανδρέου, με τον οποίο μετατράπηκε ο διπολισμός που υπήρχε στην ελληνική κοινωνία ανάμεσα σε «εθνικόφρονες» και «μη εθνικόφρονες» σε μια νέα διαιρετική τομή ανάμεσα σε δεξιές και αντιδεξιές δυνάμεις.

1.4. Ο «Ανένδοτος Αγώνας»

Η καταγγελία της «βίας και νοθείας» των εκλογών και η κήρυξη του «ανένδοτου» άνοιξαν τη νέα δεκαετία και θα εξέφραζαν κάτι πολύ περισσότερο από μια συγκυριακή εκλογική αμφισβήτηση. Στην ουσία στρέφονταν εναντίον όλων των εσωτερικευμένων παραμέτρων μιας μακράς ιστορικής πορείας, που στηριζόταν στην εκατέρωθεν συναποδοχή του αξιώματος ότι η βία, η καταστολή και η χειραγώγηση αποτελούσαν αναγκαίες συνιστώσες της πραγματικότητας.⁵³ Από τότε και στο εξής, η πολιτειακή ομαλότητα θα εμφανιζόταν ως προϋπόθεση για την ορθή λειτουργία των θεσμών. Η ήττα

---

⁵¹ Αξιοσημείωτο είναι να αναφερθεί ότι στα Ιωάννινα στηρίχτηκε προνομιακά ένας υποψήφιος βουλευτής της ΕΡΕ, ο Ευάγγελος Αβέρωφ ο οποίος έλαβε τις διπλάσιες σχεδόν ψήφους από αυτούς του 1958.

⁵² Νικολακόπουλος Η., *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, ό.π., 278.

⁵³ Τσουκαλάς, Κ., ό.π., 43.

του νεοσύστατου κόμματος δεν ενεργοποίησε διαλυτικές τάσεις, αφού οι συνθήκες διεξαγωγής της εκλογικής διαδικασίας έδωσαν στην ΕΚ το συσπειρωτικό στοιχείο που της έλειπε.⁵⁴ Αμέσως μετά τις εκλογές και τον σχηματισμό της κυβέρνησης Καραμανλή οι αντιδράσεις για τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν την προεκλογική περίοδο και το αποτέλεσμα των εκλογών, πήραν τη μορφή μιας έντονης και τεκμηριωμένης αμφισβήτησης από τη μεριά τόσο της ΕΚ όσο και της ΕΔΑ. Αυτή η αμφισβήτηση αποτέλεσε την κύρια γραμμή της αντιπολιτευτικής στρατηγικής που υιοθέτησε η κοινοβουλευτική ομάδα της ΕΚ. Η καταγγελτική γραμμή που ακολούθησε η αντιπολίτευση εντός του Κοινοβουλίου, ζητώντας ξανά εκλογές και μη αναγνωρίζοντας το αποτέλεσμα ονομάστηκε επιγραμματικά από τον ίδιο τον Γ. Παπανδρέου ως «Ανένδοτος Αγώνας». Αρχικά, έγιναν προσπάθειες να παραπεμφθεί ο υπηρεσιακός πρωθυπουργός Δόβας και τα κυριότερα στελέχη της κυβέρνησής του σε Ειδικό Δικαστήριο, ενώ συγχρόνως τέθηκε και το ζήτημα του ελέγχου των Ενόπλων Δυνάμεων και των παρακρατικών οργανώσεων που δρούσαν εντός του χώρου τους.⁵⁵ Εκτός κοινοβουλίου, η ΕΚ οργάνωσε δημόσιες συγκεντρώσεις όπου πρωταγωνιστικό ρόλο έπαιξε η νεολαία της. Ταυτόχρονα, ξεκίνησαν και μαζικές φοιτητικές διαδηλώσεις με σαφή πολιτικά χαρακτηριστικά (επίκληση για «Δημοκρατία» κα), ενώ η κυβέρνηση αντιδρώντας προχώρησε στο κλείσιμο του Πανεπιστημίου. Οι κινητοποιήσεις αυτές πήραν τη μορφή καταγγελίας όχι μόνο της κυβέρνησης αλλά και του «κράτους της Δεξιάς» εν γένει και εκφράστηκαν συμβολικά με την επίκληση του ακροτελεύτιου άρθρου του Συντάγματος (1-1-4).⁵⁶ Σημαντικός σταθμός στον «ανένδοτο αγώνα» αποτέλεσε η προσπάθεια της ΕΚ να διοργανώσει ανοιχτή συγκέντρωση στην Αθήνα στις 20 Απριλίου 1962, γεγονός το οποίο απαγορεύτηκε από την κυβέρνηση. Η ΕΚ αρνήθηκε να υπακούσει με αποτέλεσμα να υπάρξουν πρωτοφανείς, για τα δεδομένα της εποχής, επεισόδια στο κέντρο της Αθήνας με ευρεία χρήση δακρυγόνων, συγκρούσεις σώμα με σώμα διαδηλωτών με την αστυνομία και

---

⁵⁴ Έχει γραφτεί μάλιστα ότι η ηγεσία της ΕΚ διόγκωνε εσκεμμένα τις διάφορες παρεμβάσεις και παρεκτροπές που δημιούργησαν οι μηχανισμοί του (παρά)κράτους κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου. Διαμαντόπουλου, Θ., *Η ελληνική πολιτική: Εικοστός αιώνας*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1997, 190.

⁵⁵ Η σκληρή κριτική της ΕΚ προς τις Ένοπλες Δυνάμεις δεν αφορούσε το σύνολο των στελεχών του στρατού που αποτελούταν κυρίως από χαμηλόβαθμους αξιωματικούς και οπλίτες θητείας (“μέλη του λαού”). Πήρε προσωπικό χαρακτήρα προς την ηγεσία του στρατεύματος. Ο ίδιος ο Παπανδρέου αποκάλυψε τον Α/ΓΕΣ Στρατηγό Καρδιμάκη ως «ανάξιο ηγέτη». Βλ. Χρηστίδης, Χ., «Ανένδοτος Αγώνας: Η Αιχμή του Δόρατος» στο *Η Σύνομη Δεκαετία του '60*, ό.π., 174 και Λιναρδάτος, Σ., ό.π., 117-120.

⁵⁶ Νικολακόπουλος, Η., *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, ό.π., 293-294.

σοβαρούς τραυματισμούς.⁵⁷ Είναι η πρώτη φορά μεταπολεμικά που δημιουργήθηκε ένα τέτοιο κλίμα από «εθνικόφρων» κόμμα δείχνοντας ότι ήταν δυνατόν ένα «μέτωπο βάσης» ανάμεσα στις αντικυβερνητικές δυνάμεις του Κέντρου και την Αριστερά.⁵⁸ Πράγματι, μετά τις εκλογές του 1961 είχε δημιουργηθεί ένα πλατύ προοδευτικό κοινωνικό κίνημα, μακριά από την καθαρά κομμουνιστική Αριστερά, ζητώντας αληθινά δημοκρατικούς θεσμούς σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Παρ' όλες τις εκσυγχρονιστικές προσπάθειες που γίνονταν τα τελευταία χρόνια στην τεχνική υποδομή της χώρας και τη βιομηχανία, ευρύτατα στρώματα εργαζομένων, επιστημόνων, φοιτητών κτλ δεν ήθελαν ο εκσυγχρονισμός να περιοριστεί μόνο εκεί επιθυμώντας εκδημοκρατικοποίηση των θεσμών, κατάργηση του μονοκομματικού κράτους και των καταλοίπων του Εμφυλίου, περιορισμό της βασιλικής εξουσίας και λαϊκότερη και πιο σύγχρονη παιδεία.⁵⁹ Στην συνέχεια, η ΕΚ έλαβε την απόφαση για μια «πορεία προς το λαό» και ενέτεινε τη γενικευμένη πολιτική αντιπαράθεση προχωρώντας σε ανοιχτές συγκεντρώσεις στις κυριότερες πόλεις της Ελλάδος. Αυτό άρχισε να μεταβάλλει το πολιτικό κλίμα στην Επαρχία όπου οι πιέσεις του κρατικού μηχανισμού λειτουργούσαν σχεδόν απαγορευτικά για τη δημόσια έκφραση της αντιπολίτευσης.

Ο «Ανένδοτος», εκτός από την χρησιμότητα που είχε εναντίον της κυβέρνησης προσφέροντας διέξοδο στη συμπίεσμένη κοινωνική δυσαρέσκεια, λειτούργησε και ως κυρίαρχο στοιχείο εσωτερικής συνοχής της ΕΚ. Για να διασφαλίσει την πολιτική της επιβίωση η ΕΚ έπρεπε να εδραιώσει ορισμένα χαρακτηριστικά που θα της άνοιγαν το δρόμο για μια εκλογική επιτυχία. Προσπάθεια εξαιρετικά δύσκολη, γιατί ο πολιτικός χώρος που επιχείρησε να καλύψει είχε εκρηκτικό παρελθόν διασπάσεων και αντιπαλοτήτων χωρίς η ιδεολογική ταυτότητα του να ήταν πάντα ξεκάθαρη και σταθερή. Εξάλλου, χρειαζόταν να εδραιωθεί και ο αρχηγός του νεοσύστατου κόμματος, ο οποίος συχνά αντιμετώπιζε την κριτική των ηγετών των υπόλοιπων πολιτικών ομάδων που το

---

⁵⁷ Οι συγκρούσεις διήρκησαν αρκετές ώρες και χρειάστηκε η κινητοποίηση 4.500 αστυνομικών και χρήση ακόμα και μηχανοκίνητων μέσων για να κατασταλούν. Το αιματηρό αποτέλεσμα ήταν 82 αστυνομικοί και 74 πολίτες να τραυματιστούν, ορισμένοι αρκετά σοβαρά. Το γεγονός αυτό θα αποτελούσε την αφετηρία ενός κύκλου παρόμοιων στάσεων και οδομαχιών που θα συνεχίζονταν και τα επόμενα χρόνια, μέχρι και την κατάλυση του Κοινοβουλίου στις 21 Απριλίου 1967. Γρηγοριάδης, Σ., *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδος 1941 – 1967*. Εκδόσεις Καπόπουλος, Αθήνα 1974, τ. 4, 302.

⁵⁸ Η ΕΔΑ είχε καλέσει τους οπαδούς της να λάβουν μέρος στην συγκέντρωση της ΕΚ ενώ μετά τις συγκρούσεις απεύθυνε χαιρετισμό στον «ανυπότακτο δημοκρατικό λαό της πρωτεύουσας» τονίζοντας ότι «οι δημοκράτες της Αριστεράς και του Κέντρου ενωμένοι στις αποψινές εκδηλώσεις τους έδειξαν ότι δεν κινδυνεύει από αυτούς η δημοκρατική τάξις, αλλά από τις δυνάμεις της βίας [...]». Λιναρδάτος, Σ., ό.π. 141.

⁵⁹ Στο ίδιο, 135-140.

συγκροτούσαν.⁶⁰ Έτσι, η ένταση του αντιπολιτευτικού αγώνα οδήγησε τελικά στην καθολική ενοποίηση του κεντρώου χώρου και μετέτρεψε την συνομοσπονδία πολιτικών ομάδων σε ένα οργανωμένο κόμμα. Αυτός ο μετασχηματισμός αποφασίστηκε από την κοινοβουλευτική ομάδα της ΕΚ στις 26 Ιουλίου 1962 και συνεπαγόταν τη διάλυση των κομμάτων που συμμετείχαν στη δημιουργία της.⁶¹

Η κυβέρνηση Καραμανλή προχωρώντας σε ορισμένα βήματα εκδημοκρατισμού,⁶² όπως η κατάργηση του στρατοπέδου εκτόπισης του Αγίου Ευστρατίου, καθώς και σε κοινωνικές παροχές στον αγροτικό πληθυσμό, προσπάθησε να αμβλύνει το κλίμα της πολιτικής οξύτητας, χωρίς όμως να έχει κάποιο αποτέλεσμα. Η ΕΚ από το καλοκαίρι του 1962 άρχισε να κλιμακώνει τον «αγώνα» της, στηριζόμενη πλέον και στην κοινωνική δυσαρέσκεια που έκανε την εμφάνισή της στην ελληνική κοινωνία. Έτσι, στήριξε τα μαχητικά αγροτικά συλλαλητήρια σε μεγάλες επαρχιακές πόλεις,⁶³ ενώ είχε συμμετοχή σε όλες τις απεργίες και τις εργατικές κινητοποιήσεις που πολλαπλασιάζονταν μέρα με τη μέρα. Παράλληλα, όπως θα αναφερθούμε και παρακάτω, έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις μαθητικές και φοιτητικές διεκδικήσεις που άρχισαν τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους με βασικό αίτημα τη διάθεση του 15% του προϋπολογισμού για την Παιδεία.⁶⁴

Την ίδια περίοδο έκαναν την εμφάνισή τους και τα πρώτα σημάδια της ρήξης ανάμεσα στα Ανάκτορα και τον Πρωθυπουργό. Ο Καραμανλής, θέλοντας να δείξει πως είναι διατεθειμένος να συγκρουστεί, απέστειλε, τον Οκτώβριο του 1962, αναλυτικό υπόμνημα στον βασιλιά Παύλο τονίζοντας ορισμένες διαφωνίες του. Μάλιστα, λίγους μήνες αργότερα, τον Φεβρουάριο του 1963, εκδήλωσε δημόσια την πρόθεσή του να προχωρήσει σε συνταγματική μεταρρύθμιση η οποία θα μείωνε την επιρροή του Στέμματος στην ελληνική πολιτική ζωή και θα ενίσχυε τις δυνατότητες της εκτελεστικής εξουσίας. Παράλληλα, για να επιταχύνει τις διαδικασίες της αναθεώρησης, συγκρότησε

---

⁶⁰ Χρηστίδης, Χ., ό.π., 167-168.

⁶¹ Νικολακόπουλος, Η., *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, ό.π., 295.

⁶² Ένα από αυτά τα μέτρα ήταν και η κατάργηση των «συμβουλίων νομιμοφροσύνης» και επαναφορά της κανονικής πειθαρχικής διαδικασίας για τους δημοσίους υπαλλήλους. Αλιβιζάτος, Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974)*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1995, 593.

⁶³ Χαρακτηριστικά ήταν τα συλλαλητήρια στο Ηράκλειο Κρήτης στις 25 Ιουλίου 1962 όπου οργανώθηκε από βουλευτές της ΕΔΑ σε συνεργασία με τους τοπικούς βουλευτές της ΕΚ και οι συγκρούσεις στο Ξηρόμερο Αιτωλοακαρνανίας στις 8 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους, που είχαν ως συνέπεια το θάνατο ενός διαδηλωτή και τον τραυματισμό 12 άλλων. Τα γεγονότα αυτά αποκάλυπταν μια ιδεολογική και ψυχολογική μετατόπιση των αγροτικών μαζών που από την απελευθέρωση και έπειτα είχαν συνταχθεί με τη δεξιά παράταξη, είτε γιατί αναζητούσαν ησυχία και σταθερότητα, είτε γιατί δεν τολμούσαν να εκφραστούν διαφορετικά. Γρηγοριάδης, Σ., ό.π., 304. Ανάλογους τραυματισμούς από πυροβολισμούς αστυνομικών υπήρξαν την ίδια περίοδο και σε διαδήλωση οικοδόμων στην Αθήνα. Λιναρδάτος, Σ., ό.π. 173.

⁶⁴ Νικολακόπουλος, Η., «Από το τέλος του εμφυλίου ως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», ό.π., 205.

Ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή, χωρίς όμως να επιτύχει κάποιο αποτέλεσμα αφού για την αναθεώρηση του συντάγματος απαιτούνται ενισχυμένη πλειοψηφία των 2/3 της Βουλής, κάτι που δεν μπορούσε να επιτευχθεί λόγω του ότι τόσο η ΕΚ όσο και η ΕΔΑ, δεν δέχτηκαν να λάβουν καν μέρος στην διαδικασία,⁶⁵ ενώ οι μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις υπήρξαν ραγδαίες.

Το γεγονός που αποτέλεσε την κορύφωση της πολιτικής κρίσης, συνέβη στις 23 Μαΐου 1963. Κατά τη διάρκεια συγκέντρωσης υπέρ της παγκόσμιας ειρήνης, που είχε οργανωθεί από αριστερές οργανώσεις στη Θεσσαλονίκη, ο βουλευτής της ΕΔΑ Γρηγόρης Λαμπράκης δέχτηκε δολοφονική επίθεση από παρακρατικές ομάδες με αποτέλεσμα να χάσει τη ζωή. Ο Λαμπράκης, έχοντας μαχητική δραστηριότητα σε πολλά ζητήματα, είχε έρθει αρκετά συχνά σε σύγκρουση με το Παλάτι και με την κυβέρνηση κάνοντάς τον ιδιαίτερα αγαπητό ακόμα και σε κύκλους εκτός του κόμματός του. Το γεγονός αυτό αποτυπώθηκε στην κηδεία του, όπου ακολούθησε μια από τις μαζικότερες διαδηλώσεις στην μεταπολεμική Ελλάδα, δείχνοντας τις ευρύτερες διαστάσεις που είχε λάβει η δολοφονία. Στις έρευνες που ακολούθησαν, δεν προέκυψε κάποια άμεση παρέμβαση της κυβέρνησης Καραμανλή στην οργάνωση της δολοφονίας, φάνηκαν όμως οι υπόγειες διασυνδέσεις του παρακράτους με στελέχη της Χωροφυλακής, πράγμα που δημιούργησε συνθήκες πολιτικής κρίσης και όξυνε τους ήδη υψηλούς τόνους της φραστικής αντιπαράθεσης στην πολιτική ζωή.

Μέσα σε αυτό το βαρύ κλίμα προστέθηκε και η δημόσια διαφωνία του Πρωθυπουργού με τον Θρόνο σχετικά με τη σκοπιμότητα της επίσημης επίσκεψης που σχεδίαζε να πραγματοποιήσει η βασιλική οικογένεια στο Λονδίνο. Αυτή η σύγκρουση της Κυβέρνησης με τα Ανάκτορα έμελλε να είναι και η τελευταία, αφού στις 11 Ιουνίου ο Καραμανλής υπέβαλλε την παραίτησή του, κάνοντας μάλιστα εισήγηση για τη διενέργεια εκλογών από τις οποίες θα προέκυπτε βουλή με αναθεωρητικό χαρακτήρα. Η πρότασή του δεν έγινε δεκτή και ο ίδιος αναχώρησε προσωρινά από την Ελλάδα παραχωρώντας τη διοίκηση της ΕΡΕ σε τριμελή επιτροπή.⁶⁶ Η αποχώρηση του αρχηγού της ΕΡΕ έγινε δεκτή με ενθουσιασμό και αγαλλίαση από την ΕΚ, που έβλεπε πλέον ότι άνοιγε ο δρόμος προς μια εκλογική επιτυχία. Θα ήταν παράλειψη όμως, να μην αναφερθεί ότι τόσο η ΕΚ όσο και η Αριστερά δεν στάθηκαν στο γεγονός ότι μετά από παρέμβαση του Θρόνου, αναγκάστηκε σε παραίτηση ο εκλεγμένος, έστω και με «ύποπτες» εκλογικές διαδικασίες,

⁶⁵ Λιναρδάτος, Σ., ό.π., 213-214.

⁶⁶ Νικολακόπουλος, Η., *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, ό.π., 300.

πρωθυπουργός της χώρας.⁶⁷ Έχει υποστηριχθεί μάλιστα, ότι βρισκόταν σε εξέλιξη μια προσπάθεια, κινούμενη από τους χώρους του Παλατιού, για τη δημιουργία ενός νέου μεγάλου συνασπισμού με την σύμπραξη μετριοπαθών στοιχείων της ΕΡΕ και της ΕΚ, κάτι που θα το ευνοούσε και ο αμερικανικός παράγοντας.⁶⁸

Διάδοχος του Καραμανλή ψηφίστηκε από τη Βουλή ο εξωκοινοβουλευτικός υπουργός Παναγιώτης Πιπινέλης. Η στάση του Παπανδρέου συνεχίστηκε αδιάλλακτη, γεγονός που τον έφερε και σε σύγκρουση με τον Σ. Βενιζέλο, συνιδρυτή της ΕΚ, οποίος μετά την αποχώρηση του Καραμανλή, διέβλεπε την δυνατότητα για τη δημιουργία ενός μεγάλου αστικού κόμματος σε συνεργασία με την ΕΡΕ, αποκαλύπτοντας μάλιστα μυστικές διαπραγματεύσεις του ίδιου του Παπανδρέου με την ηγεσία της ΕΡΕ για κοινή κάθοδο στις εκλογές του 1961 και μετέπειτα κυβερνητική συνεργασία. Αυτό προκάλεσε την οργή του προέδρου της ΕΚ και την διαγραφή του Σ. Βενιζέλου από το κόμμα.⁶⁹ Από τους πρώτους νόμους που ψήφισε η νέα κυβέρνηση ήταν μια μικρή τροποποίηση του ισχύοντα εκλογικού νόμου «ενισχυμένης αναλογικής» εγκαινιάζοντας με αυτόν τον τρόπο μια μακρά προεκλογική περίοδο, καθώς η ημερομηνία διεξαγωγής των νέων εκλογών καθορίστηκε για τις 3 Νοεμβρίου. Κατά τους μήνες Αυγούστου και Σεπτεμβρίου ξέσπασε νέα σφοδρή σύγκρουση μεταξύ κυβέρνησης και αντιπολίτευσης με κύριο αίτημα την παραίτηση της κυβέρνησης Πιπινέλη, πριν την διεξαγωγή των εκλογών, ώστε να διασφαλιστεί το αδιάβλητό τους.⁷⁰ Ο Γ. Παπανδρέου έφτασε στο σημείο να απειλήσει με αποχή εάν δεν γινόταν δεκτό το αίτημά του.⁷¹ Την ίδια στιγμή, ο Καραμανλής με επιστολή του από τη Ζυρίχη προς τον βασιλιά, ζήτησε την αναβολή της εκλογικής αναμέτρησης λόγω της τεταμένης κατάστασης. Τελικά επικράτησε η θέση της ΕΚ και ο Πιπινέλης παραχώρησε τη θέση του στον πρόεδρο του Αρείου Πάγου Στυλιανό Μαυρομιχάλη, ο

⁶⁷ Λιναρδάτος, Σ., ό.π., 285.

⁶⁸ Meynaud, J., ό.π., 147-148.

⁶⁹ Γρηγοριάδης, Σ., ό.π., 350.

⁷⁰ Στις 25 Σεπτεμβρίου, ο βασιλιάς συγκάλεσε σύσκεψη των ηγετών των πολιτικών κομμάτων ώστε να βρεθεί λύση για να οδηγηθεί η χώρα σε εκλογές κάτω από ομαλές συνθήκες. Ο Παπανδρέου απείλησε ότι η ΕΚ θα απείχε από την εκλογική διαδικασία, γεγονός που επηρέασε τον βασιλιά Παύλο στο να πιέσει τον Πιπινέλη να παραιτηθεί από τη θέση του. Η ΕΔΑ αποκλείστηκε από τη σύσκεψη, αλλά παρόλο που διαμαρτυρήθηκε έντονα για τη διάκριση εις βάρος της αφού ήταν κόμμα νόμιμα εκλεγμένο από τον λαό, δήλωσε πως δεν συμφωνούσε με κανέναν τρόπο στην πρόταση του αρχηγού της ΕΚ για αποχή από τις εκλογές. Η απόφαση της ΕΔΑ, ήταν σίγουρα επηρεασμένη και από την κριτική που είχε γίνει για το ιστορικό λάθος της Αριστεράς να απέχει στις εκλογές του 1946.

⁷¹ Για το ζήτημα της αποχής, ο Καραμανλής ανέφερε σε επιστολή του προς τον Αβέρωφ ότι «θα έπρεπε να ευχόμεθα για την αποχή του» γιατί δεν θα είχε μεγάλη απήχηση. Ενώ σημείωνε ότι είχε πληροφορίες, για συμμετοχή της ΕΔΑ, του Βενιζέλου και του Μαρκεζίνη στις εκλογές, σε περίπτωση μη καθόδου του Παπανδρέου. Σβολόπουλος, Κ. (επιμ.), Κ. Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα και κείμενα, Αθήνα 1997, τ. 6, 50. (στο εξής Κ. Καραμανλής. Αρχείο)

οποίος διορίστηκε από τον Βασιλιά υπηρεσιακός πρωθυπουργός. Ο Μαυρομιχάλης προχώρησε και στη λήψη μέτρων για την διασφάλιση της ομαλότητας και την αποφυγή επανάληψης των γεγονότων της προηγούμενης εκλογικής αναμέτρησης.⁷²

1.5. Η Κυβέρνηση της Ενώσεως Κέντρου.

Η προεκλογική περίοδο που ακολούθησε κινήθηκε σε κλίμα έντασης χωρίς όμως να επαναληφθούν τα περιστατικά του 1961. Το αποτέλεσμα των εκλογών της 3ης Νοεμβρίου περιέπλεξε τα πράγματα. Οι δυνάμεις του Κέντρου αύξησαν θεαματικά τα ποσοστά τους, η ΕΡΕ έχασε ένα μεγάλο μέρος της δύναμής της και η ΕΔΑ παρέμεινε σταθερή. Συγκεκριμένα, το κόμμα του Γεωργίου Παπανδρέου ήρθε πρώτο, λαμβάνοντας το 42% και 136 έδρες, η ΕΡΕ έλαβε το 39,4% με μόλις έξι λιγότερες, η ΕΔΑ το 14,3% και 28 έδρες ενώ το ΚΠ του Μαρκεζίνη το 3,7% με μόλις δυο έδρες. Το αποτέλεσμα αυτό είχε ως συνέπεια να μην μπορεί κανένα κόμμα να σχηματίσει αυτοδυναμία.

Η Ένωση Κέντρου, ως νικητής των εκλογών, ζήτησε από τον βασιλιά την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, κάνοντας όμως σαφές ότι δεν θα δεχόταν οποιαδήποτε στήριξη είτε από την ΕΡΕ, είτε από την ΕΔΑ. Μετά από μικρές αμφιταλαντεύσεις, ο βασιλιάς Παύλος ανέθεσε την πρωθυπουργία στον Παπανδρέου, παρά τις αντιρρήσεις του Καραμανλή. Η νέα κυβέρνηση ορκίστηκε στις 8 Νοεμβρίου χωρίς όμως να εξασφαλίσει την απόλυτη πλειοψηφία στη βουλή, αποκτώντας έτσι, από την αρχή ακόμα, έναν προσωρινό χαρακτήρα.⁷³

Από τις πρώτες μέρες, η νέα κυβέρνηση εξήγγειλε ή άρχισε να θέτει σε εφαρμογή «φιλολαϊκά» μέτρα και φάνηκε «γενναϊόδωρη» σε κοινωνικές παροχές,⁷⁴ όχι όμως χωρίς αντιδράσεις,⁷⁵ ενώ συγχρόνως προώθησε και μια φιλελευθεροποίηση της δημόσιας ζωής, κατορθώνοντας με αυτό τον τρόπο να διευρύνει την εκλογική της βάση. Χαρακτηριστικό

---

⁷² Χαρακτηριστικό είναι ότι προχώρησε στην αντικατάσταση ορισμένων νομαρχών με εισαγγελείς, στην προσωρινή αντικατάσταση των αρχηγών της Χωροφυλακής και της Αστυνομίας, καθώς και στην αποδυνάμωση των ΤΕΑ.

⁷³ Τσουνάκος, Ο., «Από το τέλος του εμφυλίου ως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000. τ. ΙΣΤ', 208.

⁷⁴ Σύμφωνα με τον τότε υπουργό Οικονομικών, Κ. Μητσοτάκη, η κατάσταση των δημόσιων οικονομικών, που τους είχε κληροδοτήσει η προηγούμενη κυβέρνηση, άφηνε αρκετά περιθώρια γενναϊόδωρης δημοσιονομικής πολιτικής. Διαμαντόπουλος, Θ., ό.π., 191.

⁷⁵ Έντονη ήταν η αντίδραση του Γεωργίου Ράλλη, ο οποίος επισήμανε ότι η διασπάτιση του αποθεματικού που είχε η προηγούμενη κυβέρνηση, έγινε με ανεπίτρεπτο τρόπο, αφού διατέθηκαν χρήματα από τις πιστώσεις του προϋπολογισμού χωρίς να είχαν εγκριθεί και χωρίς μάλιστα να υπάρχει η «εμπιστοσύνη της Βουλής». Κ. Καραμανλής. *Αρχείο*, ό.π., 105.

ήταν ότι ξεκίνησε τις προσπάθειες για άρση ορισμένων συνεπειών του Εμφυλίου Πολέμου καθώς και για την αναβάθμιση της Παιδείας, ενώ προχώρησε και σε μερική ανανέωση της ηγεσίας του στρατεύματος. Παράλληλα, έκανε σαφές στο εξωτερικό ότι θα ακολουθούσε μια ποιο αυτοτελής εξωτερική πολιτική χωρίς όμως να αμφισβητήσει, σε καμία περίπτωση, τη θέση της Ελλάδος στη Δυτική Συμμαχία.

Η ΕΡΕ, βρισκόμενη πλέον στη θέση της αντιπολίτευσης, έδειχνε να χάνει την δυναμική της και εμφάνιζε σημάδια κόπωσης. Μάλιστα, στις 9 Δεκεμβρίου, ο Καραμανλής ανακοίνωσε την παραίτησή του από την ενεργό πολιτική δράση και την ηγεσία του κόμματος αποφασίζοντας να αναχωρήσει για το εξωτερικό, γεγονός που επιδείνωσε την κατάσταση στην συντηρητική παράταξη. Νέος πρόεδρος της ΕΡΕ ορίστηκε, μετά από υπόδειξη του Καραμανλή, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος.

Ο Παπανδρέου, αναγνωρίζοντας ότι το κλίμα στην ελληνική κοινωνία είχε αρχίσει να αλλάζει, ζήτησε ψήφο εμπιστοσύνης από τη βουλή, την οποία και έλαβε στις 23 Δεκεμβρίου, με την στήριξη όμως και της ΕΔΑ. Ο πρωθυπουργός, όπως ήδη είχε εξαγγείλει, δεν αποδέχτηκε τη στήριξη της Αριστεράς και ζήτησε τη διάλυση της βουλής και την προσφυγή στις κάλπες,⁷⁶ θεωρώντας ότι είχε πλέον τη δυνατότητα να πετύχει την αυτοδυναμία. Παρά τη διαφωνία της ΕΡΕ, ο Βασιλιάς έκανε δεκτή την πρόταση και ο Παπανδρέου παραιτήθηκε στις 30 Δεκεμβρίου, παραχωρώντας τη θέση του στον νέο υπηρεσιακό πρωθυπουργό Ιωάννη Παρασκευόπουλο.⁷⁷ Οι νέες εκλογές θα διεξάγονταν στις 16 Φεβρουαρίου 1964 με το ισχύοντα τότε εκλογικό σύστημα.

Οι τελευταίες εκλογές της περιόδου που εξετάζουμε κατέληξαν σε εκλογικό θρίαμβο της ΕΚ, η οποία κατάφερε μέσα σε λίγους μόνο μήνες, να αυξήσει τη δύναμή της κατά 10%. Συγκεκριμένα, έλαβε το 52,7% που τις εξασφάλισε 171 έδρες στη νέα βουλή, πετυχαίνοντας έτσι μια ισχυρή αυτοδυναμία. Η επικράτηση της ΕΚ απέφερε και σημαντική ανανέωση του κεντρικού πολιτικού προσωπικού,⁷⁸ δημιουργώντας μια συμπαγή ομάδα νέων βουλευτών εντός του κόμματος.⁷⁹ Αρκετά πιο πίσω, η ΕΡΕ σε συνεργασία με

---

⁷⁶ Βέβαια και η ΕΡΕ έδειξε ότι θα μπορούσε να προσφέρει ψήφο «ανοχής» στην νέα κυβέρνηση αλλά ο Παπανδρέου αρνήθηκε κατηγορηματικά για να μην γίνει δέσμιος της δεξιάς, η οποία θα μπορούσε ανά πάσα στιγμή να τον ανατρέψει. Μάλιστα, δυο βουλευτές της ΕΡΕ προσχώρησαν στην ΕΚ, ενώ υπήρχαν πληροφορίες ότι υπήρχαν και άλλοι δεκαεφτά που θα έδιναν ψήφο εμπιστοσύνης για να μην διαλυθεί η βουλή. Λιναρδάτος, Σ., ό.π., 332 και 347.

⁷⁷ Ήταν ο υποδιοικητής της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.

⁷⁸ Νικολακόπουλος, Η., *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, ό.π., 337.

⁷⁹ Στις εκλογές 16ης Φεβρουαρίου 1964 έκανε την εμφάνισή του για πρώτη φορά και ο Ανδρέας Παπανδρέου, ο οποίος εκλέχθηκε πρώτος στο συνδυασμό της ΕΚ στην Αχαΐα. Επίσης για πρώτη φορά

το ΚΠ έλαβε το 35,3% των ψήφων, εξασφαλίζοντας 107 έδρες ενώ στην τρίτη θέση, η ΕΔΑ με 11,8% εξέλεξε 22 βουλευτές. Η χώρα έμπαινε πλέον, σε μια καινούρια περίοδο, αποκτώντας μια νέα προοδευτική κυβέρνηση που διέθετε τη δύναμη, λόγω της μεγάλης αυτοδυναμίας της, να επιφέρει ριζικές αλλαγές. Η αρχή αυτής της νέας περιόδου σφραγίστηκε όμως και από δυο θανάτους. Ο άτυπος συναρχηγός της κεντρώας παράταξης, Σοφοκλής Βενιζέλος, πέθανε ξαφνικά λίγες μέρες πριν την εκλογική αναμέτρηση, ενώ στις 6 Μαρτίου εξέπνευσε και ο βασιλιάς Παύλος αφήνοντας τον θρόνο στον γιο του, Κωνσταντίνο Β΄, ο οποίος λόγω του νεαρού της ηλικίας του θεωρούταν πολιτικά άφθαρτος και χωρίς αντιπαλότητες με κάποια από τις πολιτικές παρατάξεις.

Η νέα κεντρώα κυβέρνηση, από την αρχή ακόμα της θητείας της, εξέφρασε την πρόθεση να προχωρήσει στην υλοποίηση ενός ευρύτατου μεταρρυθμιστικού προγράμματος, όμως το πολιτικό πλαίσιο μετά τις εκλογές είχε και αυτό αλλάξει, αναδεικνύοντας συγκρούσεις στο εσωτερικό και των τριών κομμάτων του ελληνικού κοινοβουλίου. Η ΕΚ, παρά την επιτυχία της, δεν μπόρεσε να αναπτύξει τη νοοτροπία ενός ενιαίου κόμματος με σταθερές δομές, μηχανισμούς και κοινή ιδεολογία, έχοντας ως μόνο συνεκτικό στοιχείο την χαρισματική προσωπικότητα του Παπανδρέου. Γύρω από αυτόν είχαν συγκεντρωθεί στελέχη προερχόμενα από ένα ευρύ φάσμα πολιτικών καταβολών, από την αντιμοναρχική αριστερά μέχρι τη φιλοβασιλική δεξιά, γεγονός που προκαλούσε συνέχεια ενδοκομματικές προστριβές. Στην αντίπερα όχθη, η ΕΡΕ ένα κόμμα κατεξοχόν αρχηγικό αναγκαζόταν πλέον να λειτουργεί χωρίς τον ιστορικό ηγέτη της έχοντας χάσει ένα πολύ μεγάλο μέρος της εκλογικής της δύναμης. Παράλληλα, ο νέος αρχηγός της Κανελλόπουλος, παρόλο που είχε δημοκρατικές καταβολές, δεν κατάφερε να δώσει νέα δυναμική στο κόμμα και να ξεπεράσει τις εμφυλιοπολεμικές αγκυλώσεις ορισμένων στελεχών του, ενώ ένα μικρό μέρος που κινούταν στα δεξιά άκρα της παράταξης, άρχισε να αυτονομείται και να δείχνει εχθρική στάση απέναντι στο κοινοβουλευτικό πολίτευμα.⁸⁰ Ταυτόχρονα, προβλήματα άρχισαν να ανακύπτουν και στον χώρο της ΕΔΑ, παρόλο που θεωρούταν ιδεολογικά πιο συμπαγής σε σχέση με τις άλλες δυνάμεις. Επηρεασμένες από την πολιτική και ιδεολογική κρίση στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα, ορισμένες τάσεις μέσα στο κόμμα εξέφραζαν την ανάγκη για αποδέσμευση από το ΚΚΕ και άνοιγμα προς την κεντροαριστερά, αντίθετα άλλες ομάδες κατηγορούσαν την ηγεσία της ΕΔΑ για

εκλέχθηκαν βουλευτές, ο μετέπειτα πρόεδρος της Δημοκρατίας Κωστής Στεφανόπουλος με την ΕΡΕ και ο Μίκης Θεοδωράκης με την ΕΔΑ.

⁸⁰ Τσουνάκος, Ο., «Από το τέλος του εμφυλίου ως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», ό.π., 210-211.

έλλειψη επαναστατικότητας και άκριτη σύμπλευση με το κέντρο. Τέλος, άρχισε να δημιουργείται κινητικότητα και σε χώρους που λειτουργούσαν έξω από τα πλαίσια του κοινοβουλευτισμού και δεν ήθελαν να αποδεχτούν την αλλαγή μετά τις εκλογές της 16ης Φεβρουαρίου.

Στα θέματα εσωτερικής πολιτικής, η ΕΚ κινήθηκε σε κλίμα εθνικής συμφιλίωσης, επιτρέποντας σε μια μεγάλη κατηγορία πολιτών να ανακτήσουν δικαιώματα και να επανενταχθεί ισότιμα στα κοινωνικά δρώμενα ικανοποιώντας ένα πάγιο αίτημα του ευρύτερου αριστερού χώρου για άρση των συνεπειών του εμφυλίου. Βέβαια, παρά τις μεγάλες αλλαγές σχετικά με τις διώξεις και τον έλεγχο των πολιτικών φρονημάτων, το όλο σύστημα δεν θίχτηκε στη βάση του αφού παρέμεναν, έστω και τυπικά ανενεργοί, ορισμένοι από τους νόμους που στηρίζονταν οι διώξεις εναντίον των αριστερών πολιτών, ενώ δεν υπήρχε ούτε καν σκέψη για νομιμοποίηση του ΚΚΕ. Από την άλλη, ο Παπανδρέου δέχτηκε σφοδρές επιθέσεις από την ΕΡΕ αλλά και τη συντηρητική πτέρυγα του κόμματός του, όταν προχώρησε σε σειρά μέτρων για την απελευθέρωση εκατοντάδων πολιτικών κρατουμένων στα τέλη του Απριλίου του 1964,⁸¹ καθώς και μετά τις εντολές που έδωσε στις σχετικές υπηρεσίες, ώστε να ικανοποιούνται με ευκολία οι αιτήσεις επαναπατρισμού των λεγόμενων «φυγάδων το Παραπετάσματος». Βέβαια, ήταν σίγουρο ότι ένας από τους στόχους πίσω από αυτά τα μέτρα επιείκειας, ήταν και η αφομοίωση μέρους των αριστερών ψηφοφόρων, που όπως έδειξαν και οι δημοτικές εκλογές τις 6ης Ιουλίου αποτελούσαν μεγάλη δεξαμενή, στην κεντρία παράταξη.⁸²

Σημαντικές προσπάθειες έγιναν και σε άλλους τομείς της εσωτερικής πολιτικής, όπως στην κοινωνική πρόνοια, στη δημόσια υγεία και στην κατοχύρωση εργασιακών δικαιωμάτων, προχωρώντας ταυτόχρονα στην υλοποίηση των εξαγγελιών της προηγούμενης κυβέρνησης Παπανδρέου, του 1963, ρυθμίζοντας κάποια ζητήματα των αγροτών και ικανοποιώντας οικονομικά αιτήματα ορισμένων κατηγοριών δημοσίων υπαλλήλων.⁸³ Σημαντικές εξελίξεις υπήρξαν και στον τομέα της οικονομίας, όπου η κυβέρνηση ήρθε σε ρήξη με μερίδα οικονομικών κύκλων που θίχτηκαν από την εφαρμογή ορισμένων μέτρων και αντέδρασαν σε συνεργασία με την αντιπολίτευση. Η βασική

---

⁸¹ Ειδικά η απελευθέρωση του Ε. Μουτσογιάννη, ο οποίος είχε δολοφονήσει τον υπουργό Δικαιοσύνης Χρήστο Λαδά το 1948, προκάλεσε τεράστιο σάλο και πολλές διαμαρτυρίες ακόμα και από τον χώρο του Κέντρου.

⁸² Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Γ. Παπανδρέου ήταν αυτός που αντιδρούσε σφοδρά στην επιβολή κάποιων μέτρων επιείκειας προς την Αριστερά, που προσπαθούσε να πάρει η κυβέρνηση Πλαστήρα το 1952. Γρηγοριάδης, Σ., ό.π., 374-376.

⁸³ Τσουνάκος, Ο., «Από το τέλος του εμφυλίου ως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», ό.π., 212.

κριτική στράφηκε στην επιβράδυνση της οικονομικής ανάπτυξης λόγω της άσκησης κοινωνικής πολιτικής και τις επιπτώσεις που είχε στο ισοζύγιο πληρωμών, της αύξησης των τιμών και των κρατικών εξόδων.⁸⁴ Κεντρικός υπήρξε ο ρόλος του νέου υπουργού Οικονομικών, Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, ο οποίος έπρεπε να ισορροπήσει ανάμεσα στις κοινωνικού περιεχομένου παροχές που ήθελε να προχωρήσει η κυβέρνηση και στη συγκράτηση των δημοσιονομικών για να μη χαθεί ο έλεγχος των οικονομικών δεικτών. Οι ουσιαστικότερες αλλαγές επιχειρήθηκαν στον χώρο της παιδείας για τις οποίες θα αναφερθούμε σε ξεχωριστό κεφάλαιο παρακάτω.

Ο Γεώργιος Παπανδρέου, θεωρώντας ότι ο έλεγχος του στρατεύματος ήταν κομβικός για την ουσιαστική άσκηση της δημοκρατικής λειτουργίας, προχώρησε σε ορισμένες αλλαγές στην ηγεσία των Ενόπλων Δυνάμεων, αποφεύγοντας ωστόσο ριζικές ανατροπές που θα τον έφερναν σε ρήξη με τα Ανάκτορα. Τοποθέτησε στη θέση του υπουργού Εθνικής Άμυνας τον Παναγιώτη Γαρουφαλιά, με φιλομοναρχικό προσανατολισμό, έχοντας όμως ως υφυπουργό τον δημοκρατικό Μιχάλη Παπακωνσταντίνου. Ταυτόχρονα, τοποθέτησε ως Αρχηγό του Γενικού Επιτελείου Στρατού τον Αντιστράτηγο Ιωάννη Γεννηματά, ιδιαίτερα αγαπητό στα Ανάκτορα, προχωρώντας όμως παράλληλα και σε αναδιαρθρώσεις στο επίπεδο των ανωτέρων αξιωματικών που προκάλεσαν την αντίδραση από την δεξιά παράταξη. Επίσης, θέλοντας να δείξει ότι δεν θα ανεχόταν οργανώσεις εντός του κόλπου του Στρατού κατήγγειλε ανοιχτά στη Βουλή στις 23 Απριλίου την ύπαρξη της παραστρατιωτικής οργάνωσης ΙΔΕΑ και διαβεβαίωσε ότι είχε σκοπό να τη διαλύσει, κάτι που προκάλεσε την έντονη αντίδραση της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Από την άλλη μεριά, το βασιλικό περιβάλλον προσπάθησε να κρατήσει χαμηλά τους τόνους σε ό,τι αφορούσε τα θέματα των Ενόπλων Δυνάμεων, χωρίς πάντως να αποφευχθούν προστριβές όπως για παράδειγμα, τον Σεπτέμβριο του 1964, όταν έγινε προσπάθεια από τα Ανάκτορα να αλλάξει η ιστορική ονομασία του στρατού ξηράς, από «Ελληνικός Στρατός» σε «Βασιλικός Ελληνικός Στρατός»,⁸⁵ κάτι που δεν επιτευχθεί λόγω της μεγάλης αντίδρασης που συνάντησε από την πλειοψηφία του πολιτικού κόσμου.

Στα θέματα εξωτερικής πολιτικής, ο Παπανδρέου ακολούθησε νέα γραμμή πλεύσης, αμφισβητώντας, το μέχρι τότε, άτυπο «δικαίωμα» των Ηνωμένων Πολιτειών να

---

⁸⁴ Αποστολόπουλος, Δ., «Ελλάδα – Γερμανία 1961-1967», στο *Η «σύντομη» Δεκαετία του '60*, ό.π., 333-334.

⁸⁵ Οι άλλοι δυο κλάδοι των Ενόπλων Δυνάμεων ονομάζονταν «Ελληνικό Βασιλικό Ναυτικό» και «Ελληνική Βασιλική Αεροπορία» αντίστοιχα.

παρεμβαίνουν στα διεθνή ζητήματα της Ελλάδος. Σύμφωνα μάλιστα με ορισμένες απόψεις, αυτή ήταν και η αιτία που θα οδηγούσε στην πτώση της κυβέρνησής του. Τον Ιούνιο του 1964 οι σχέσεις Ελλάδος – Τουρκίας είχαν οξυνθεί σε επικίνδυνο βαθμό, σε σημείο που να απειλείται ανοιχτή σύγκρουση. Αυτό προκάλεσε την παρέμβαση του αμερικάνου προέδρου Λύντον Τζόνσον, ο οποίος προωθούσε την εξεύρεση λύσης κατόπιν συμφωνίας των πρωθυπουργών των δύο κρατών. Ο Παπανδρέου, αρνήθηκε σθεναρά να συμφωνήσει σε κάτι τέτοιο θεωρώντας ότι με αυτό τον τρόπο, μετατρέποταν το Κυπριακό από διεθνές ζήτημα σε μια απλή ελληνοτουρκική διένεξη. Η άρνηση αυτή ενόχλησε τις ΗΠΑ και δημιούργησε ψυχρό κλίμα στις σχέσεις των δύο χωρών. Τα σοβαρά προβλήματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής ήρθαν στο προσκήνιο ξανά τον Αύγουστο όταν η Ελλάδα βρέθηκε στα πρόθυρα πολέμου με την Τουρκία. Συγκεκριμένα, οι Τούρκοι, επικαλούμενοι την ανάγκη προστασίας του τουρκοκυπριακού πληθυσμού από τους Ελληνοκύπριους, προχώρησαν σε αεροπορικούς βομβαρδισμούς στην Κύπρο προκαλώντας μεγάλες καταστροφές και στοιχίζοντας τη ζωή σε πολλές δεκάδες άτομα. Συγχρόνως, η τουρκική κυβέρνηση εκτόξευσε απειλές προς την Ελλάδα για ανοιχτή σύγκρουση εφόσον δεν σταματούσαν οι επιχειρήσεις των Ελληνοκυπρίων. Αρχικά, η ελληνική κυβέρνηση έδειξε να αιφνιδιάζεται, εκφράζοντας ακόμα και δυσφορία απέναντι στην ελληνοκυπριακή ηγεσία για το κακό επίπεδο συνεννόησης, στη συνέχεια ωστόσο προχώρησε σε στρατιωτικές προετοιμασίες, στέλνοντας μάλιστα και μια Μεραρχία από την Ελλάδα στην Κύπρο για το ενδεχόμενο σύγκρουσης.⁸⁶ Τελικά, η κατάσταση αμβλύθηκε μετά και από την παρέμβαση του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ.

Τα πρώτα σύννεφα στο κυβερνών κόμμα άρχισαν να εμφανίζονται τον Νοέμβριο του 1964. Η εσωκομματική διαμάχη ξεκίνησε όταν φιλοκυβερνητικές εφημερίδες,⁸⁷ απέδωσαν βαρείς χαρακτηρισμούς στον πρωθυπουργό, κατηγορώντας τον για «δικτατορική» διοίκηση του κόμματος και της κυβέρνησης, ενώ συγχρόνως εξαπέλυαν επίθεση και στον γιο του, Ανδρέα Παπανδρέου, ο οποίος είχε αναλάβει το υπουργείο Προεδρίας και δεχόταν επικρίσεις για αριστερίζουσα πολιτική και υπέρμετρες ηγετικές φιλοδοξίες. Οι επιθέσεις προς τον Α. Παπανδρέου συνεχίστηκαν και από τις αντιπολιτευόμενες εφημερίδες με κατηγορίες για οικονομικά σκάνδαλα και αναθέσεις έργων σε φιλικά του πρόσωπα. Οι αποκαλύψεις αυτές βάρυναν το κλίμα στο δημόσιο βίο και τελικά ο Α. Παπανδρέου παραιτήθηκε στις 16 Νοεμβρίου, υπερασπιζόμενος την

⁸⁶ Τσουνάκος, Ο., «Από το τέλος του εμφυλίου ως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», ό.π., 214.

⁸⁷ Νικολακόπουλος, Η., *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, ό.π., 348.

πολιτική του εντιμότητα.⁸⁸ Ο «θερμός» Νοέμβριος έκλεισε με μια τραγωδία που συγκλόνισε τη χώρα και βάρυνε το πολιτικό κλίμα.⁸⁹ Στις 18 του μήνα, οργανώθηκε ο επίσημος εορτασμός για την ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου από τις αντιστασιακές οργανώσεις το 1942. Στην τελετή μνήμης, εκτός από τους εκπροσώπους της κυβέρνησης, των κομμάτων και των Ενόπλων Δυνάμεων, έδωσε το παρόν και πλήθος κόσμου από τον χώρο της εαμικής Αριστεράς, στους οποίους όμως δεν επιτράπηκε να προχωρήσουν σε κατάθεση στεφάνου. Το γεγονός αυτό προκάλεσε τις έντονες διαμαρτυρίες του συγκεντρωμένου πλήθους και μεγάλη ένταση με αποτέλεσμα να διακοπεί η εκδήλωση, κατά την αποχώρηση του κόσμου όμως σημειώθηκε έκρηξη από νάρκη που είχε ως αποτέλεσμα τον θάνατο 13 ατόμων και τον τραυματισμό δεκάδων πολιτών. Τις επόμενες ημέρες επικράτησε κλίμα μεγάλης έντασης καθώς η Αριστερά θεώρησε ότι πίσω από την έκρηξη κρυβόταν ακροδεξιές οργανώσεις ή υπήρχε εμπλοκή των αμερικανικών μυστικών υπηρεσιών. Τελικά μετά από έρευνες διαπιστώθηκε ότι η νάρκη είχε τοποθετηθεί κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου και δεν είχε ανευρεθεί όταν έγιναν οι εκκαθαρίσεις των ναρκοπεδίων μετά τη λήξη του πολέμου.⁹⁰ Η Αριστερά, παρόλο που δεν ικανοποιήθηκε από το πόρισμα, προτίμησε να κλείσει εκεί την υπόθεση για να μην συμβάλει στην παραπέρα όξυνση της κατάστασης.

Στις αρχές του νέου έτους, άρχισε να διαφαίνεται η φθορά του κύρους της κυβέρνησης και η κόπωση από τη διαρκή προσπάθεια να διατηρήσει τις λεπτές ισορροπίες τόσο μέσα στην ίδια την παράταξη όσο και με τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα εντός τη χώρας και σε ένα διεθνές περιβάλλον κάθε άλλο παρά φιλικό. Μεγάλη όξυνση στο πολιτικό κλίμα δημιουργήθηκε τον Ιανουάριο όταν η ΕΚ έφερε στη δημοσιότητα το «Σχέδιο Περικλής» υποστηρίζοντας ότι είχε χρησιμοποιηθεί από την ΕΡΕ σε συνεργασία με το παρακράτος ώστε να επηρεάσει τις εκλογές του 1961. Όπως ήταν φυσικό, ακολούθησαν σφοδρές αντεγκλήσεις μεταξύ των κομμάτων, με την αντιπολίτευση να επιμένει ότι ήταν ένα απλό στρατιωτικό σχέδιο που είχε εφαρμογή σε περίπτωση πολέμου και την κυβέρνηση, που υποστηριζόταν από την ΕΔΑ, να ισχυρίζεται ότι αποσκοπούσε στην κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος.

---

⁸⁸ Τσουνάκος, Ο., «Από το τέλος του εμφυλίου ως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», ό.π., 215.

⁸⁹ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Ράγκος, Γ., *Η νάρκη. Υπόθεση «Γοργοπόταμος – Νοέμβριος 1964»*. Εκδόσεις Εντός, Αθήνα 2000.

⁹⁰ Γρηγοριάδης, Σ., ό.π. 391-394.

Μέσα σε αυτό το κλίμα έντασης, άρχισαν να διαφαίνονται διασπαστικές κινήσεις εντός του κόλλου της ΕΚ. Ο Α. Παπανδρέου, που όπως είδαμε είχε παραιτηθεί από το κυβερνών σχήμα, τέθηκε επικεφαλής της κεντροαριστερής πτέρυγας της ΕΚ και άρχισε να αμφισβητεί ανοιχτά ορισμένες επιλογές ακόμα και το ίδιο του πατέρα του. Στις διακηρύξεις του, έκανε λόγο για ανάγκη ριζοσπαστικών δημοκρατικών αλλαγών και πλήρη εθνική ανεξαρτησία, θέσεις που είδαν θετικά τα προοδευτικά στελέχη του Κέντρου καθώς και μια μεγάλη μερίδα τη μη κομμουνιστικής αριστεράς. Βέβαια, αυτό άλλαζε τις λεπτές ισορροπίες στην κυβερνώσα παράταξη, ενώ έδινε πρόσφορο έδαφος στην αντιπολίτευση να εκτοξεύσει κατηγορίες περί «συνοδοιπόρων» του κομμουνισμού. Οι ηγετικές εμφανίσεις του Α. Παπανδρέου εντάθηκαν το επόμενο διάστημα και ξεκίνησαν να συσπειρώνονται γύρω του και αρκετά μέλη του υπουργικού συμβουλίου και βουλευτές. Μάλιστα, στις 29 Απριλίου επανήλθε πανηγυρικά στην κυβέρνηση αναλαμβάνοντας τη θέση του αναπληρωτή υπουργού Συντονισμού.⁹¹ Την ίδια περίοδο έκανε την εμφάνισή του και ο συντηρητικός πόλος του κόμματος που, με πρωταγωνιστή τον Κ. Μητσοτάκη, που παρουσιαζόταν ως ο αντίπαλος της «ανδρεϊκής» κίνησης.

1.6. Η υπόθεση «ΑΣΠΙΔΑ» και η ανατροπή του Γ. Παπανδρέου

Το γεγονός που έμελε να αλλάξει το πολιτικό σκηνικό και να προκαλέσει ραγδαίες εξελίξεις ήταν οι αποκαλύψεις για την περίφημη υπόθεση «ΑΣΠΙΔΑ».⁹² Η υπόθεση ήρθε στο φως μετά από καταγγελίες δυο αξιωματικών που υπηρετούσαν στην Κύπρο ότι επιχειρήθηκε η μύησή τους σε μυστική οργάνωση που υπήρχε στους κόλπους του Ελληνικού Στρατού. Ακολούθησε έρευνα και κατόπιν ο αρχηγός των Ενόπλων Δυνάμεων στην Μεγαλόνησο, Στρατηγός Γ. Γρίβας, έστειλε σχετική αναφορά στον υπουργό Εθνικής Άμυνας στην Ελλάδα, ο οποίος και διέταξε την έκδοση σχετικού πορίσματος. Το αποτέλεσμα της έρευνας έδειξε ότι όντως υπήρχε συνωμοτική κίνηση από «αριστερίζοντες» αξιωματικούς αλλά χωρίς κάποιο ιδιαίτερο βάρος, οπότε το θέμα παραπέμφθηκε στη στρατιωτική δικαιοσύνη για τα «περαιτέρω».

---

⁹¹ Meynaud, J., *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, μτφ Μερλόπουλος Π. και Αλέξης Εμμανουήλ, Εκδόσεις Σαββάλα, Αθήνα 2002, τ. Β', 64.

⁹² Αξιωματικοί Σώσατε Πατρίδα Ιδανικά Δημοκρατία Αξιοκρατία (Α.Σ.Π.Ι.Δ.Α.)

Γρήγορα όμως το ζήτημα απέκτησε πολιτική χροιά όταν ξέσπασε σάλος από τις ασαφείς κατηγορίες ότι πίσω από την οργάνωση κρυβόταν ο ίδιος ο Α. Παπανδρέου,⁹³ ενώ ο πατέρας του χρησιμοποιούσε την ιδιότητά του ώστε να συγκαλύψει τις ευθύνες του γιου του. Οι κατηγορίες αυτές ξεκίνησαν αρχικά από κύκλους της ΕΡΕ, που βρήκαν το «αντίβαρο» για το «Σχέδιο Περικλής», αλλά στην πορεία εμφανίστηκαν υποστηρικτές από έναν ευρύτερο μέτωπο δυνάμεων, στο χώρο των Ανακτόρων, στο στράτευμα ακόμα και μέσα στην παράταξη της ΕΚ. Την ίδια στιγμή, στο παρασκήνιο κινούνταν και οι μυστικές υπηρεσίες ξένων δυνάμεων σε συνεργασία με μηχανισμούς του παρακράτους.⁹⁴

Ο Γεώργιος Παπανδρέου προσπάθησε αρχικά να διατηρήσει χαμηλούς τόνους, θεωρώντας το όλο ζήτημα ήσσονος σημασίας και απέδωσε την διόγκωσή του σε σκευωρία με στόχο την ανατροπή του από την Πρωθυπουργία. Πράγματι, ο Υπουργός Εθνικής Άμυνας Γαρουφαλιάς, παρά τις αντίθετες οδηγίες του Παπανδρέου, άρχισε να καλύπτει ύποπτες διαδικασίες που είχαν στόχο την ενοχοποίηση ανωτέρων αξιωματικών, οι οποίοι δεν ανήκαν στον χώρο της Δεξιάς, καθοδηγώντας μάλιστα και τη στρατιωτική δικαιοσύνη προς αυτή την κατεύθυνση. Ταυτόχρονα, ο Κ. Μητσοτάκης, βρήκε την ευκαιρία να επιτεθεί στον εσωκομματικό του αντίπαλο υιοθετώντας απόλυτα της κατηγορίες εναντίον του.

Οι εξελίξεις πήραν απρόσμενη τροπή όταν επήλθε η οριστική ρήξη μεταξύ του Γ. Παπανδρέου και του Γαρουφαλιά. Ο ηγέτης της ΕΚ, θεωρώντας ως βασικό υπεύθυνο τον Υπουργό Εθνικής Άμυνας για την τροπή που είχε πάρει η υπόθεση «ΑΣΠΙΔΑ» τον κάλεσε να παραιτηθεί, έχοντας πάρει την απόφαση να αναλάβει ο ίδιος προσωπικά τον υπουργικό θώκο. Ο Γαρουφαλιάς, σε συνεννόηση με τον βασιλιά Κωνσταντίνο,⁹⁵ αρνήθηκε να εκτελέσει την πρωθυπουργική εντολή δημιουργώντας πρωτοφανή εμπλοκή στην πολιτική ζωή της χώρας,⁹⁶ συνεχίζοντας μάλιστα την πολιτική κάλυψη των παράτυπων μεθόδων

---

⁹³ Ο Α. Παπανδρέου ακόμα και στα μεταδικτατορικά χρόνια επέμεινε ότι δεν είχε καμιά άμεση ανάμιξη με τον ΑΣΠΙΔΑ. Παραδέχθηκε όμως ότι υπήρξε μικρός αριθμός «δημοκρατικών» αξιωματικών που είχε εμπνευστεί από τις προοδευτικές, για την εποχή, ιδέες του. Παπανδρέου, Α., ό.π., 224-225.

⁹⁴ Χαρακτηριστικό είναι ότι εκείνες τις μέρες, αρχές Ιουνίου του 1965, εκδηλώθηκε και το περίφημο «Σαμποτάζ του Έβρου», με πρωταγωνιστή το μετέπειτα δικτάτορα, Αντισυνταγματάρχη Γεώργιο Παπαδόπουλο. Παραλίκας, Δ., *Συνωμοσίες Ι.Δ.Ε.Α. και Α.Σ.Π.Ι.Δ.Α. 1944-1974*, Εκδόσεις Βασδέκης, Αθήνα 1982, 160-164.

⁹⁵ Μαρκεζίνης, Σ., *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, Αθήνα 1994, τ. Γ', 118.

⁹⁶ Μετά τη λήξη του Εμφυλίου, τον έλεγχο των Ενόπλων Δυνάμεων τον ασκούσε η εκάστοτε κυβέρνηση. Όμως, λόγοι εθιμοτυπίας και πολιτικής συνοχής υπαγόρευαν να επιλέγεται ο εκάστοτε υπουργός Εθνικής Αμύνης κοινή συναίνεση από τον πρωθυπουργό και τον βασιλιά. Αυτό το καθεστώς, λειτούργησε χωρίς μεγάλες εντάσεις από το 1952 μέχρι και το 1965. Βλ. Μποτσίου, Κωνσταντίνα, «Η αρχή του τέλους της Βασιλευομένης», στο *Η «σύντομη» Δεκαετία του '60*, ό.π., 117.

που ακολουθούσαν οι ανακριτικές αρχές στις έρευνες για τον «ΑΣΠΙΔΑ». Το γεγονός αυτό εξόργισε τον Πρωθυπουργό, ο οποίος αποφάσισε την άμεση αποπομπή του υπουργού και ενημέρωσε σχετικά το Παλάτι. Η απάντηση του Κωνσταντίνου ήταν απόλυτα αρνητική επιβεβαιώνοντας την οριστική ρήξη στις σχέσεις των βασικών παραγόντων του πολιτεύματος. Ακολούθησε ανταλλαγή επιστολών,⁹⁷ στις οποίες ο άνακτας φαινόταν να προδικάζει το έργο της δικαιοσύνης και έκανε λόγο για «ανώμαλη κατάσταση» και «συνομοσία» προχωρώντας σε νουθεσίες προς τον γηραιό πολιτικό. Ο Γ. Παπανδρέου επέμεινε σταθερά στη θέση του για την αποπομπή του Γαρουφαλιά και απέστειλε το σχετικό βασιλικό διάταγμα στον Κωνσταντίνο για υπογραφή. Ο βασιλιάς αρνήθηκε να το υπογράψει προτείνοντας μια εναλλακτική λύση: να απομακρυνθεί ο Υπουργός Εθνικής Άμυνας, αλλά το υπουργείο να αναλάμβανε άλλη προσωπικότητα και όχι ο ίδιος ο Γ. Παπανδρέου. Ο ηγέτης της ΕΚ απέρριψε κατηγορηματικά αυτήν την πρόταση, καθιστώντας σαφές ότι του ήταν αδιανόητο να λειτουργεί ως «πρωθυπουργός υπό απαγόρευση» που δεν μπορούσε να καθορίζει την σύνθεση του Υπουργικού του Συμβουλίου. Ο Κωνσταντίνος επέστρεψε στην Αθήνα στις 15 Ιουλίου και το απόγευμα συναντήθηκε με τον πρωθυπουργό. Η ιστορική αυτή συνάντηση, που διήρκησε μόνο λίγα λεπτά έμελλε να σφραγίσει, όπως έδειξαν οι μετέπειτα εξελίξεις, την δημοκρατική πορεία της χώρας. Ο Γ. Παπανδρέου βρισκόμενος μπροστά στην αμετάκλητη απόρριψη της απόφασής του από το θρόνο, υπέβαλε την παραίτησή του, τερματίζοντας τη θητεία της κυβέρνησης της ΕΚ και πυροδοτώντας τη μεγαλύτερη πολιτική κρίση που γνώρισε η Ελλάδα στην μεταπολεμική της ιστορία έως τότε.⁹⁸

1.7. Οι «Κυβερνήσεις της Αποστασίας» και η πορεία προς την κατάλυση του Κοινοβουλίου

Το βράδυ της ίδιας ημέρας, νέος πρωθυπουργός ορκίστηκε ο μέχρι τότε πρόεδρος της Βουλής Γεώργιος Αθανασιάδης – Νόβας, καθώς και το νέο Υπουργικό Συμβούλιο που θα απαρτιζόταν αποκλειστικά από στελέχη της ΕΚ.⁹⁹ Με αυτόν τον τρόπο, τα ανάκτορα

---

⁹⁷ Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος στις αρχές Ιουλίου βρισκόταν στην Κέρκυρα περιμένοντας τη γέννηση του πρώτου του παιδιού από τη βασίλισσα Άννα-Μαρία.

⁹⁸ Τσουνάκος, Ο., «Από το τέλος του εμφυλίου ως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», ό.π., 218.

⁹⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλά επιφανή στελέχη της Ένωσης Κέντρου δέχτηκαν να αναλάβουν υπουργικές θέσεις. Ανάμεσα σε αυτούς ξεχώριζαν ο Ι. Τούμπας, ο Σ. Κωστόπουλος, Κ. Μητσοτάκης, Δ. Παπασπύρος, Σ. Αλλαμανής, Γ. Μπακατσέλος κα.

ήθελαν να δείξουν ότι σέβονταν την λαϊκή ετυμηγορία της 16ης Φεβρουαρίου 1964, παράλληλα όμως προωθούσαν και τη διάσπαση της κεντρώας παράταξης. Η αντίδραση του Γ. Παπανδρέου ήταν εκρηκτική. Μίλησε για παραβίαση του πολιτεύματος από το νεαρό βασιλιά, ενώ ταυτόχρονα επιτέθηκε και στους «αποστάτες» του κόμματός του με βαρύτατους χαρακτηρισμούς όπως «ανδρείκελα» και «προδότες».¹⁰⁰ Τέλος, κάλεσε τον λαό για ένα νέο «ανένδοτο αγώνα» με στόχο την αποκατάσταση της δημοκρατικής ομαλότητας.

Οι πολιτικές αναταραχές που ακολούθησαν και έμειναν γνωστές στην ιστορία με τον όρο «Ιουλιανά», χαρακτηρίζονταν από τη σφοδρότητα των συγκρούσεων, τους δεκάδες τραυματισμούς καθώς και για τα πρωτοφανή υβριστικά συνθήματα εναντίον των «αποστατών». Το όλο σκηνικό οδήγησε σε νέες πολιτικές ανακατατάξεις δημιουργώντας δυο βασικούς ετερόκλητους πόλους. Από τη μία μεριά συσπειρώθηκαν τα μέλη της νέας κυβέρνησης μαζί με την ΕΡΕ, έχοντας την ξεκάθαρη στήριξη του θρόνου, ενώ από την άλλη οργανώθηκε ένα μαζικό αντικυβερνητικό μέτωπο με βασικούς πυλώνες την ΕΚ και την ΕΔΑ.

Για να νομιμοποιηθεί η νέα κυβέρνηση θα έπρεπε να λάβει την πλειοψηφία της Βουλής, κάτι εξαιρετικά δύσκολο με τους τότε υπάρχοντες συσχετισμούς όπως αποδείχτηκε. Η πρώτη προσπάθεια έγινε στις 5 Αυγούστου, όπου κατέληξε σε δεινή αποτυχία της κυβέρνησης και του Παλατιού αφού μπόρεσε να συγκεντρώσει μόνο 131 θετικές ψήφους. Η εξέλιξη αυτή δεν έδειξε να κάμπει όμως τον Κωνσταντίνο, ο οποίος αρνήθηκε την προσφυγή στις κάλπες και κινούμενος παρασκηνιακά, άρχισε την προσπάθεια προσεταιρισμού και άλλων βουλευτών της ΕΚ. Παράλληλα, στους κόλπους της κεντρώας παράταξης, επικρατούσε αναβρασμός, ενώ μια μικρή ομάδα πίεζε τον Γ. Παπανδρέου να δεχτεί κάποιο συμβιβασμό ώστε να λυθεί το αδιέξοδο. Κύριοι εκφραστές αυτής της άποψης ήταν οι Σ. Στεφανόπουλος και Η. Τσιριμώκος, οι οποίοι και αποχώρησαν από το κόμμα στις 14 Αυγούστου. Ο βασιλιάς, προσπαθώντας να εκμεταλλευτεί τα νέα δεδομένα, ανέθεσε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Η. Τσιριμώκο, ο οποίος σημειωτέον είχε διατελέσει ηγετικό στέλεχος του ΕΑΜ κατά τη διάρκεια της Αντίστασης.¹⁰¹ Εν τω μεταξύ, οι συγκρούσεις στους δρόμους της

---

¹⁰⁰ Χαρακτηριστική ήταν η προειδοποίηση του Γ. Παπανδρέου προς τους βουλευτές του κόμματος του: «όποιος στραφεί προς τον Νόβα, δεν θα διαγραφεί απλώς. Θα τον κηρύξω προδότη ενώπιον του λαού και θα τον παραδώσω στο μίσος του [...]». Γρηγοριάδης, Σ., ό.π. 419–420.

¹⁰¹ Ο Τσιριμώκος διατηρούσε στενές επαφές με επιφανή στελέχη της Αριστεράς. Γι' αυτό το λόγο, μια μέρα πριν την ανάληψη της πρωθυπουργίας, τον επισκέφτηκε αντιπροσωπία της ΕΔΑ, με επικεφαλής τον Λεωνίδα

πρωτεύουσας συνεχίζονταν δίνοντας την εντύπωση λαϊκής εξέγερσης. Η κυβέρνηση Τσιριμώκου, έπειτα από επεισοδιακές συνεδριάσεις, απέτυχε και αυτή με τη σειρά της να λάβει την πλειοψηφία της βουλής, αφού στηρίχτηκε μόνο από 135 βουλευτές, 98 της ΕΡΕ και 37 των «αποστατών» της ΕΚ. Όπως ήταν φυσικό, το πολιτικό αδιέξοδο άρχισε να παίρνει ανησυχητικές διαστάσεις, ο Κωνσταντίνος ωστόσο δεν έδειχνε καμιά πρόθεση για διάλυση του παρόντος κοινοβουλίου και προσφυγή στο λαό. Τελικά, οι προσπάθειές των Ανακτόρων, απέδωσαν στα τέλη του Σεπτεμβρίου, όταν και μετά από νέες αποχωρήσεις βουλευτών από την ΕΚ,¹⁰² ο Σ. Στεφανόπουλος έλαβε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης¹⁰³ και κατάφερε να κερδίσει οριακά την εμπιστοσύνη της βουλής με 152 θετικές ψήφους.

Η τρίμηνη σύγκρουση μεταξύ του πρωθυπουργού και του βασιλιά έληξε με την επικράτηση του δεύτερου, αφήνοντας όμως «βαριά τραυματισμένο» το δημοκρατικό πολίτευμα αφού πλέον τον βασικό κορμό της νέας κυβέρνησης τον αποτελούσε η ΕΡΕ που είχε όμως καταψηφιστεί από τον ελληνικό λαό στις τελευταίες εκλογές. Οι αποχωρήσαντες βουλευτές της ΕΚ, συγκρότησαν στις 25 Νοεμβρίου, το Φιλελεύθερο Δημοκρατικό Κέντρο (ΦΙΔΗΚ), χωρίς ωστόσο να αποκτήσει κάποια βάση στη κοινωνία. Εξάλλου, πολλά από τα στελέχη του, θα δικαιολογούσαν αργότερα τη στάση τους, λέγοντας ότι αποσκοπούσε στην αποτροπή του διαφαινόμενου κινδύνου επιβολής δικτατορίας από το βασιλιά, λόγω των ερεισμάτων που είχε στην ηγεσία του στρατεύματος. Στον αντίποδα, ο Γ. Παπανδρέου συνέχισε την πολεμική του, σε ηπιότερους όμως τόνους, εμφανιζόμενος ως ο ηγέτης της λεγόμενης «δημοκρατικής παράταξης».¹⁰⁴

Η κυβέρνηση των «Αποστατών» δεν είχε πολλά περιθώρια επιτυχίας αφού ήταν δέσμια των ποικίλων αντιφάσεών της: εμφανιζόταν ως «διαχειρίστρια» της λαϊκής εντολής των κεντρικών ψηφοφόρων,¹⁰⁵ έχοντας όμως μηδαμινή λαϊκή απήχηση σε αυτούς, ενώ από την άλλη συνέχισε τις αντιδεξιές επιθέσεις, ωστόσο ήταν απόλυτα εξαρτημένη από την

Κύρκο, έχοντας στόχο να τον μεταπειθεί. Κάτι που δεν κατάφερε όμως, διότι, όπως ανέφερε ο Τσιριμώκος, είχε αποφασίσει να προχωρήσει στην αποδοχή ώστε «να ριχθεί μια γέφυρα στη διένεξη Βασιλέως – Παπανδρέου». Λεονταρίτης, Γ., *Ο Ηλίας Τσιριμώκος και η κρίση του '65*, Εκδόσεις Ολκός 1977, 58.

¹⁰² Τσουνάκος, Ο., «Από το τέλος του εμφυλίου ως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», ό.π., 221.

¹⁰³ Το νέο Υπουργικό Συμβούλιο ονομάστηκε από τον Στ. Στεφανόπουλο «κυβέρνησις εθνικής ανάγκης» και πράγματι αποτελούνταν από επιφανή πολιτικά στελέχη.

¹⁰⁴ Τσουνάκος, Ο., «Από το τέλος του εμφυλίου ως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», ό.π., 221.

¹⁰⁵ Ο νέος πρωθυπουργός Στεφανόπουλος, σύμφωνα με τις προγραμματικές του δηλώσεις, δεσμευόταν συνεχίσει την εφαρμογή του προγράμματος της ΕΚ.

στήριξη των δεξιών βουλευτών.¹⁰⁶ Παρόλα αυτά, η κυβέρνηση Στεφανόπουλου κατάφερε να παραμείνει στην εξουσία για 15 περίπου μήνες αφήνοντας ουσιαστικό έργο σε πολλούς τομείς της δημόσιας ζωής. Πέτυχε να δημιουργήσει ευνοϊκό κλίμα για προσέλκυση επενδύσεων, σταθεροποίησε τους οικονομικούς δείκτες της χώρας, ενώ προχώρησε στην εκτέλεση αρκετών δημοσίων έργων και σε οικονομικές παροχές σε μισθωτούς και αγρότες. Επιπλέον, αναθέρμανε τις σχέσεις με τη δυτική συμμαχία και αποκλιμάκωσε την ένταση που επικρατούσε στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Αντίθετα όμως, σταμάτησε τις διαδικασίες που είχε ξεκινήσει η προηγούμενη κυβέρνηση της ΕΚ, για φιλελευθεροποίηση των Σωμάτων Ασφαλείας και ανεξαρτησία της Δικαιοσύνης. Αξιοσημείωτη ήταν και η αυστηρότητα με την οποία τιμωρήθηκαν όσοι είχαν εμπλακεί στα γεγονότα των «Ιουλιανών» καθώς και στην υπόθεση «ΑΣΠΙΔΑ», χωρίς όμως να συμβεί το ίδιο και με τη δολοφονία Λαμπράκη όπου η ευθύνη καταλογίστηκε μόνο στους φυσικούς αυτουργούς.

Το τέλος της κυβέρνησης των «αποστατών» ήρθε στις 20 Δεκεμβρίου 1966, όταν ο Κανελλόπουλος απέσυρε την εμπιστοσύνη της ΕΡΕ από την κυβέρνηση και προκάλεσε την ανατροπή της. Νωρίτερα είχαν προηγηθεί επαφές μεταξύ των αρχηγών των μεγάλων κομμάτων, του ίδιου του Κωνσταντίνου καθώς και σημαντικών εξωπολιτικών παραγόντων, που είχαν καταλήξει σε συμβιβασμό για τον τερματισμό της μακράς πολιτικής κρίσης.¹⁰⁷ Νέος πρωθυπουργός ορκίστηκε ο Ι. Παρασκευόπουλος σχηματίζοντας υπηρεσιακή κυβέρνηση, με φιλικά προς το θρόνο πρόσωπα, η οποία θα είχε μεταβατικό χαρακτήρα με στόχο την αλλαγή του εκλογικού νόμου σε αναλογικότερη βάση. Η νέα κυβέρνηση, παρά τις σφοδρές αντιδράσεις που υπήρξαν στο εσωτερικό και των δυο μεγάλων κομμάτων¹⁰⁸ και την επικριτική στάση της ΕΔΑ,¹⁰⁹ έλαβε την ψήφο εμπιστοσύνης από τη βουλή στις 13 Ιανουαρίου 1967, παίρνοντας 215 ψήφους. Παρόλα αυτά το συναινετικό κλίμα δεν έμελλε να διαρκέσει πολύ. Στις 24 Φεβρουαρίου, οι εισαγγελικές Αρχές αποφάσισαν την ποινική δίωξη του Α. Παπανδρέου για συμμετοχή στην υπόθεση «ΑΣΠΙΔΑ», κάτι που πυροδότησε την πολιτική ατμόσφαιρα. Η τελική ρήξη

---

¹⁰⁶ Διαμαντόπουλος, Θ., ό.π., 205.

¹⁰⁷ Γρηγοριάδης, Σ., ό.π., 448.

¹⁰⁸ Τόσο η φιλοκαρμανλική πτέρυγα της ΕΡΕ, με πρωταγωνιστή τον Πιπινέλη, όσο και η κεντροαριστερή τάση της ΕΚ, υπό τον Α. Παπανδρέου, αντέδρασαν σφοδρά σε αυτή τη συμφωνία. Νικολακόπουλος, Η., *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, ό.π., 362.

¹⁰⁹ Η ΕΔΑ επέκρινε έντονα τον Γ. Παπανδρέου, θεωρώντας ότι η μεταβατική κυβέρνηση ήταν μια «ανακτορική» λύση που δεν θα έδινε εγγυήσεις δίκαιων εκλογών. Παράλληλα, δια μέσω του Ηλία Ηλιού, κοινοβουλευτικού εκπροσώπου της ΕΔΑ, έθετε ως απαραίτητη προϋπόθεση για την στήριξη του νέου κυβερνητικού σχήματος την νομιμοποίηση του ΚΚΕ. Βλ. Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Αριστερές αυταπάτες τις παραμονές του πραξικοπήματος», στο *Η «σύντομη» Δεκαετία του '60*, ό.π., 189-190.

επήλθε στις 29 Μαρτίου, όταν κάτω από τη σφοδρή σύγκρουση της ΕΚ και της ΕΡΕ, για την άρση ή μη της βουλευτικής ασυλίας στο διάστημα ανάμεσα στη διάλυση της υπάρχουσας Βουλής και μέχρι την εκλογή νέας.¹¹⁰ Μπροστά στο νέο αδιέξοδο η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου αναγκάστηκε να παραιτηθεί οδηγώντας τη χώρα σε κατάσταση αβεβαιότητας και εν μέσω φημών για ενδεχόμενο πραξικόπημα από ομάδα φιλοβασιλικών στρατηγών.¹¹¹

Μέσα σε όλα αυτά, ο Κωνσταντίνος προχώρησε σε μια άκρως αντισυνταγματική ενέργεια, αναθέτοντας στις 11 Απριλίου 1967 την πρωθυπουργία στον αρχηγό της ΕΡΕ Π. Κανελλόπουλο, κάτι που ήταν αντίθετο με την λαϊκή εντολή της 16ης Φεβρουαρίου 1964. Σκοπός της νέας κυβέρνησης ήταν οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές, αφού δεν υπήρχε καμία περίπτωση για λήψη ψήφου εμπιστοσύνης υπό τις παρούσες συνθήκες.¹¹² Η πράξη αυτή εξόργισε τον ηγέτη της ΕΚ, ο οποίος τη θεώρησε καθαρή εκτροπή του συντάγματος και προχώρησε σε ευθείες απειλές εναντίων των Ανακτόρων,¹¹³ ενώ την ίδια στιγμή, η ΕΔΑ εξαπέλυσε σφοδρή επίθεση εναντίον του Βασιλιά και του προέδρου της ΕΡΕ, κάνοντας λόγο για «Χούντα» και «βασιλικό πραξικόπημα».¹¹⁴ Έτσι, ο Κανελλόπουλος προχώρησε στη διάλυση της Βουλής του 1964 στις 14 Απριλίου και η χώρα μπήκε στην τελική ευθεία για τις εκλογές που θα διεξάγονταν την 28η Μαΐου 1967. Κάτι όμως, που δεν έγινε ποτέ, γιατί ως γνωστόν, μια βδομάδα μετά τη διάλυση της Βουλής, την 21η Απριλίου, το κοινοβουλευτικό πολίτευμα κατέρρευσε χωρίς κάποια ουσιαστική αντίδραση, κλείνοντας τη «θυελλώδη» περίοδο που ξεκίνησε το 1961 με τις «νόθεες» εκλογές και την έναρξη του «ανένδοτου αγώνος». Η διακυβέρνηση της χώρας τέθηκε πλέον υπό τον έλεγχο μιας στρατιωτικής δικτατορίας, που θα διαρκούσε για τα επτά επόμενα χρόνια.

¹¹⁰ Ζήτημα κρίσιμο, αν ληφθεί υπόψη ότι ο Α. Παπανδρέου βρισκόταν υπό ποινική δίωξη και κινδύνευε να φυλακιστεί.

¹¹¹ Ο Κωνσταντίνος βολιδοσκοπούσε εκείνη την περίοδο την αμερικάνικη πρεσβεία, έχοντας στόχο να κηρύξει στρατιωτικό νόμο. Νικολακόπουλος, Η., *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, ό.π., 370.

¹¹² Μάλιστα, ο ίδιος ο Καραμανλής, σε επιστολή του προς το Βασιλιά, έγραφε ότι θεωρούσε προτιμότερη μια κυβέρνηση με επικεφαλής τους Μαρκεζίνη – Τσακαλώτο. Κ. Καραμανλής. *Αρχείο*, ό.π., 265.

¹¹³ Ήταν προφανές ότι η ρήξη μεταξύ του Παλατιού και του Γ. Παπανδρέου ήταν οριστική και πιθανώς να είχε στο μυαλό του την αλλαγή του πολιτειακού, όταν προχωρούσε στην παρακάτω δήλωση στις αρχές Απριλίου του 1967: «Υπέστημεν βασιλικόν πραξικόπημα την 15 Ιουλίου 1965. Αλλά δεν ετηρήσαμεν επανασταστικήν γραμμήν. Δεν εθέσαμεν καθεστωτικόν. Ηνέχθημεν την δίκην του ΑΣΠΠΑ [...] και την έφεσιν εναντίον της αθώωσης ορισμένων αθώων [...] Αλλά σήμεραν ευρισκόμεθα ενώπιον κρίσεως η οποία [...] δεν κρίνει την τύχη της κυβερνήσεως. Κρίνει την τύχη της Δημοκρατίας [...] Με όσα συνέβησαν ητιμάσθη και ατίμασε την πολιτικήν ιστορίαν της Ελλάδος. Αυτή η Βουλή πρέπει να διαλυθεί [...] Λήγει πλέον η πολιτική αντιμετώπισις. Εις την εκτροπή ο ελληνικός λαός θα απαντήσει με επανάστασιν. Και επικεφαλής της επαναστάσεως θα είμεθα ημείς οι εκπρόσωποι του έθνους, οι βουλευταί με εμένα πρώτον [...]» Γρηγοριάδης, Σ., ό.π., 454.

¹¹⁴ Παπαθανασίου, Ιωάννα, ό.π., 191.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο

Εκπαιδευτική πολιτική και μεταρρυθμίσεις

2.1 Η εκπαιδευτική πολιτική των κυβερνήσεων της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως 1957-1963

Η εκπαίδευση μέχρι και τις εκλογές του 1956 ήταν θέμα σαφώς υποβαθμισμένο στο χώρο της πολιτικής. Αφορμή για να στραφεί το ενδιαφέρον του πολιτικού κόσμου στα εκπαιδευτικά ζητήματα, αποτέλεσε η προσπάθεια της νέας κυβέρνησης της ΕΡΕ να προχωρήσει σε αύξηση των εκπαιδευτικών τελών. Στην προσπάθεια αυτή αντέδρασε ο Γ. Παπανδρέου, πρόεδρος τότε του Κόμματος των Φιλελευθέρων (ΚΦ),¹¹⁵ με αποτέλεσμα να ξεκινήσει ένας πολιτικός διάλογος, στον οποίο εκτός από τα πολιτικά κόμματα, συμμετείχαν διάφοροι φορείς και οργανώσεις,¹¹⁶ αποσκοπώντας βασικά στην αποτροπή των αυξήσεων, αλλά αντιδρώντας και στην γενικότερη στάση της κυβέρνησης στα θέματα της Παιδείας. Στις συζητήσεις που ακολούθησαν στη Βουλή, ο Γ. Παπανδρέου προχώρησε σε μια πρόταση που θα αποτελούσε αφετηρία εξελίξεων στην εκπαιδευτική πολιτική: *«είναι τόσον βαθύ το πάθος μου δια την Παιδείαν, ώστε επεθύμουν να προβώ εις μίαν πρότασιν προς ολόκληρον την Βουλήν και προς την Κυβέρνησιν, να αποφασίσωμεν τον καταρτισμόν μιας διακομματικής Επιτροπής από όλα τα κόμματα [...]»*. Η απάντηση της κυβέρνησης ήρθε δια στόματος του υπουργού Παιδείας Π. Λεβέντη, ο οποίος έκανε δεκτή την πρόταση λέγοντας μάλιστα: *«όχι μόνο αποδέχομαι την πρότασιν αλλά και πλειοδοτώ εις αυτήν [...]»*¹¹⁷ Θετική ήταν και η ανταπόκριση από τον κύκλο των εκπαιδευτικών, χαρακτηριστικό παράδειγμα η ανακοίνωση της ΟΛΜΕ που έκανε λόγο για «φως εν σκότει». ¹¹⁸

Τελικά, η κυβέρνηση, αν και είχε κάνει δεκτή την πρόταση του Γ. Παπανδρέου που αφορούσε διακομματική Επιτροπή για την μελέτη των εκπαιδευτικών προβλημάτων, διαφοροποίησε τη θέση της και προχώρησε, στις 14 Ιουνίου 1957, στην σύσταση μιας

---

¹¹⁵ Μπουζάκης, Σ., *Γεώργιος Α. Παπανδρέου 1888-1968. Ο πολιτικός της παιδείας*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1999, τ. Β', 35. (στο εξής Μπουζάκης, Σ., *Γεώργιος Α. Παπανδρέου 1888-1968. Ο πολιτικός της παιδείας*)

¹¹⁶ Χαρακτηριστικές περιπτώσεις οι οργανώσεις νεολαίων των φιλελευθέρων κομμάτων και της ΕΔΑ.

¹¹⁷ Μπουζάκης, Σ., *Γεώργιος Α. Παπανδρέου 1888-1968. Ο πολιτικός της παιδείας*, ό.π., 36.

¹¹⁸ Δελτίον ΟΛΜΕ, τ. Ε', τευχ. 94-95, 1956, 1.

Επιτροπής Παιδείας, την οποία θα συγκροτούσαν μια ομάδα «ειδικών»¹¹⁹ με εκπροσώπους τόσο των συντηρητικών όσο και των φιλελεύθερων ρευμάτων στον χώρο της εκπαίδευσης. Η Επιτροπή Παιδείας, μετά από εντατική ενασχόληση επτά μηνών και έπειτα από 53 συνεδριάσεις, υπό την προεδρία του τότε υπουργού Παιδείας Α. Γεωργοκωστόπουλου, υπέβαλε στην κυβέρνηση Καραμανλή, στις 10 Ιανουαρίου 1958, τα πορίσματα των εργασιών της.¹²⁰ Οι προτάσεις της συνοψίζονται όπως παρακάτω:

-Έπρεπε να δοθεί απόλυτη προτεραιότητα στα εκπαιδευτικά θέματα, διότι από την καλή λειτουργία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, δεν εξαρτιόταν μόνο η προαγωγή του πνευματικού πολιτισμού αλλά και η οικονομική ανόρθωση της χώρας. Χωρίς σωστή εκπαίδευση δεν είναι δυνατόν να αυξηθεί του εθνικό εισόδημα, ούτε να εξασφαλιστεί η κοινωνική ευημερία.

-Το ενδιαφέρον της πολιτείας για την εκπαίδευση έπρεπε να εκδηλωθεί άμεσα και εμπράκτως, με την γενναία προσφορά όλων των οικονομικών μέσων και την κινητοποίηση όλων των προσωπικών δυνάμεων για την ανάπτυξή της. Θα έπρεπε η πολιτεία να βρει άμεσα τους αναγκαίους πόρους ώστε να αποκτήσει η χώρα εξοπλισμένα διδακτήρια και καλώς καταρτισμένο και ικανοποιητικά αμειβόμενο διδακτικό προσωπικό.

-Αναθεώρηση του προγράμματος και της οργάνωσης των σχολείων. Το καθεστώς που υπήρχε ανέτρεχε χρονολογικά στο έτος 1929 κάτι που δεν κάλυπτε πλέον τις νέες μορφωτικές ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας.

-Στο ελληνικό έθνος είχε δημιουργηθεί «μακράν και ιεράν παράδοσιν» ανθρωπισμού χάρη στο ελληνοχριστιανικό πνεύμα. Γι' αυτό το Ελληνικό Σχολείο θα έπρεπε να δώσει στο πρόγραμμά του εξέχουσα θέση στα αγαθά της «κλασσικής» παιδείας, με την ευρύτερη έννοια του όρου, στην οποία βαρύνουσα θέση θα είχαν και οι θετικές επιστήμες.

-Το Ελληνικό Σχολείο χρειαζόταν να δείξει ιδιαίτερη φροντίδα ώστε να γίνει συνειδητή στους νέους η αρραγής ενότητα του Έθνους κατά την μακρά ιστορική σταδιοδρομία του. Να διδάσκεται ότι υπάρχει ένας αρχαίος, ένας μεσαιωνικός και ένας νέος «Ελληνισμός», με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στην κάθε φάση του, διατηρώντας όμως

---

¹¹⁹ Η Επιτροπή Παιδείας αποτελούταν από τους: καθηγητές πανεπιστημίου Λ. Ζέρβα, Ι. Θεοδωρακόπουλο, Ν. Λούρο, Κ. Μπόνη, Α. Τσιριντάνη, Χ. Φραγκίστα, Δ. Πίππα, τον παιδαγωγό Ε. Παπανούτσο, τον βουλευτή Α. Λαιμό, τον Γενικό Διευθυντή της Μαρασλείου Παιδαγωγικής Ακαδημίας Γ. Παλαιολόγο και τον επίτιμο εκπαιδευτικό σύμβουλο Θ. Παρασκευόπουλο. Παπανούτσος, Ε., *Απομνημονεύματα*, Εκδόσεις Φιλιππότσης, Αθήνα 1982, 92. (στο εξής Παπανούτσος, Ε., *Απομνημονεύματα*)

¹²⁰ Δημαράς, Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε: Τεκμήρια Ιστορίας 1895 – 1967*, Εκδόσεις Ερμής Ε.Π.Ε., Αθήνα 1974, τ. Β', 229-233. (στο εξής: Δημαράς, Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε: Τεκμήρια Ιστορίας*)

κάτω από τις διαφορές την ουσιαστική του ενότητα. Έτσι το γλωσσικό ζήτημα θα έπρεπε να τεθεί στην ορθή του θέση και να πάψει να ταλαιπωρεί την εκπαίδευση. Το Ελληνικό Σχολείο είχε την υποχρέωση να διδάξει και την δημοτική και την καθαρεύουσα, εφόσον και οι δύο αποτελούσαν την τότε πραγματικότητα. Η όποια διαφοροποίηση οφειλόταν στον μακρό ιστορικό βίο και τον πλούσιο πνευματικό κόσμο του Γένους.

-Οι επιτακτικές ανάγκες της οικονομίας, έκαναν απαραίτητη τη θεμελίωση και ανάπτυξη της τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Η χώρα έπρεπε να σπεύσει να προσαρμοστεί στους νέους όρους της παραγωγής με την μόρφωση ειδικευμένων στελεχών.

-Το μεγάλο αγαθό της παιδείας δεν θα έπρεπε να είναι προνόμιο των λίγων που έχουν την δυνατότητα για σπουδές μεγάλης διάρκειας. Αποτελούσε υποχρέωση της Πολιτείας να παρέχει σε επαρκή βαθμό τα οικονομικά μέσα στους άπορους νέους, αποδεδειγμένα ικανούς, ώστε να μην χάνονταν «τα πολύτιμα αυτά πνευματικά κεφάλαια».

-Αιτία της εκπαιδευτικής μας «κακοδαιμονίας» ήταν οι συχνές και βιαστικές αλλαγές στην οργάνωση και στο πρόγραμμα των σχολείων. Για να αποβεί επωφελής μια εκπαιδευτική πολιτική ήταν απαραίτητο να τηρηθεί σταθερή για πολλά χρόνια. Γι' αυτό το λόγο, ήταν αναγκαίο να σταματήσει να αποτελεί αντικείμενο πολιτικών ή κομματικών ανταγωνισμών η εκπαίδευση και να τεθεί σε καθαρά εθνική και επιστημονική βάση, ώστε να διατηρηθεί για μεγάλο διάστημα και να μην ανατρέπεται με την πρώτη κυβερνητική αλλαγή.

Οι πρώτες τρεις προτάσεις είναι φανερό ότι εξέφραζαν φιλελεύθερες απόψεις αφού έκαναν λόγο για ανάγκη εκσυγχρονισμού και προσαρμογής της εκπαίδευσης τονίζοντας τον ρόλο της παιδείας στην οικονομική ανάπτυξη, θεωρία που βρισκόταν σε πλήρη άνθιση στις δυτικές κοινωνίες εκείνη την εποχή.¹²¹ Στην συνέχεια, γινόταν λόγος για διεύρυνση του «ανθρωπισμού», ο οποίος σύμφωνα με την συντηρητική άποψη της εποχής, προερχόταν από το συνδυασμό του ελληνικού και χριστιανικού πνεύματος, στη διευρυμένη του υπόσταση όμως, θα έπρεπε να περιλαμβάνει και τις επιτεύξεις των θετικών επιστημών. Για το γλωσσικό πρόβλημα εξέφραζε την άποψη ότι τόσο η κοινή όσο και η λόγια γλώσσα, αποτελούσαν μια πραγματικότητα και θα έπρεπε να διδάσκονται και οι δύο αφού ήταν ισότιμοι κλάδοι του εθνικού κορμού, στον οποίο πλέον αποκτούσε την

---

¹²¹ Κασσωτάκης, Μ., «Η προσπάθεια ανάπτυξης της μέσης τεχνικής – επαγγελματικής εκπαίδευσης κατά την περίοδο 1950-1980 και η αποτυχία της: μια ερμηνευτική προσέγγιση», στο Καζαμιάς, Α., - Κασσωτάκης, Μ. (επιμ.), *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1986, 21.

πρέπουσα θέση του και η νεοελληνική φάση, παραμερίζοντας την μέχρι τότε υπερβολική προβολή της αρχαίας και βυζαντινής περιόδου από όπου το κυρίαρχο συντηρητικό ρεύμα αντλούσε τις ιδεολογικές αναφορές του. Από τις βασικότερες προτάσεις της Επιτροπής Παιδείας, αλλά και των σύγχρονων τότε φιλελεύθερων ρευμάτων στην εκπαίδευση, ήταν η θεμελίωση της επαγγελματικής και τεχνικής εκπαίδευσης και ο συγχρονισμός της παιδείας με την οικονομία, κάτι που εντασσόταν στα πλαίσια των προσπαθειών της Ελλάδος για σύνδεση με την Κοινή Ευρωπαϊκή Αγορά. Σε αυτή τη θέση ήταν απόλυτα σύμφωνος και ο Γ. Παπανδρέου, ο οποίος έκανε λόγο για επίσπευση της προπαρασκευής στα ζητήματα της τεχνικής εκπαίδευσης λόγω του επικείμενου υψηλού ανταγωνισμού στον ευρωπαϊκό χώρο.¹²²

Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι στα πορίσματα, στα οποία κατέληξε η Επιτροπή, υπήρχε μια προσπάθεια αφομοίωσης απόψεων του φιλελεύθερου εκπαιδευτικού ρεύματος της εποχής, χωρίς όμως να προχωράει σε ριζοσπαστικές προτάσεις. Η υποδοχή που επιφυλάχτηκε στις θέσεις της Επιτροπής Παιδείας διέφερε. Από την πλευρά του φιλελεύθερου χώρου, ο Κ. Θ. Δημαράς παρατήρησε ότι το έργο της Επιτροπής «δεν παρουσιάζει αιχμές», «ελειάνθηκε με τις συζητήσεις» και «εκφράζει καθαρά έναν μέσον όρον αντιτιθέμενων απόψεων». Γι' αυτό το λόγο, θεωρούσε ότι ήταν έτοιμο να γίνει αντικείμενο «κοινού ελέγχου» και ότι είχε τη δυνατότητα «να συγκεντρώσει την επιδοκιμασία ενός μεγάλου μέρους της κοινής γνώμης».¹²³ Στο ίδιο κλίμα, ο Γ. Θεοτοκάς επισήμανε ότι το γενικό σχέδιο εκπαιδευτικής πολιτικής, στο οποίο κατέληξε η Επιτροπή, κινούταν σε θετική κατεύθυνση και δεν απείχε πολύ από αυτό του Γ. Παπανδρέου.¹²⁴ Από την άλλη, η Εταιρία Ελλήνων Φιλολόγων υπογράμμισε ότι, αντί να γίνει προσπάθεια για αύξηση του διδακτικού προσωπικού και «λειτουργική αρτίωση της παιδείας», συστάθηκε μια «ανεύθυνα Επιτροπή των ειδικών», η οποία επανέφερε «την περί οργανωτικών σχημάτων κενολόγον φλυαρίαν». Ταυτόχρονα, εξέθετε τις βασικές γραμμές στις οποίες θα έπρεπε να συνταχθεί η εκπαιδευτική πολιτική της κυβέρνησης: α. διασφάλιση των ιδεολογικών πλαισίων εντός των οποίων θα κινούνταν οι εκπαιδευτικές λειτουργίες της χώρας και β. άμεση παροχή των απαιτούμενων πόρων για την ανασυγκρότηση της Παιδείας διότι «άνευ της παροχής αυτών πάσα συζήτηση περί μεταρρυθμιστικών

¹²² Μπουζάκης, Σ., *Γεώργιος Α. Παπανδρέου 1888-1968. Ο πολιτικός της παιδείας*, ό.π., 38.

¹²³ Δημαράς, Κ., «Δράξασθε παιδείας», εφημ. *Το Βήμα*, 17-1-1958, 2.

¹²⁴ Θεοτοκάς, Γ. «Το πρόβλημα της ελληνικής παιδείας και τα πορίσματα της ειδικής επιτροπής», εφημ. *Το Βήμα*, 25-1-1958, 1.

σχημάτων [...] θα ήταν κενή παντός περιεχομένου φλυαρία».¹²⁵ Στην συνέχεια, προέβαλε τις θέσεις πάνω σε ειδικότερα ζητήματα, όπως την ανάγκη για αύξηση της φοίτησης στα γυμνάσια, διορισμού νέων καθηγητών και αύξηση του υπάρχοντος μισθολογίου, βελτίωση των κτηριακών εγκαταστάσεων, αποφυγή της διδασκαλίας των αρχαίων από μεταφράσεις, ενώ εξέφραζε την αντίθεσή της στην εισαγωγή της δημοτικής για να «αποφευχθεί η κολόβωση της γλωσσικής παιδείας των μαθητών της στοιχειώδους εκπαίδευσης».¹²⁶ Παράλληλα, με ανακοίνωση που εξέδωσε η Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης (ΟΛΜΕ), χαρακτήριζε το έργο της Επιτροπής Παιδείας ως «υπερβολικά πτωχόν», κρίνοντάς το σε σχέση με την πολυπρόσωπη σύνθεσή της και τα μέσα που της παρασχέθηκαν. Σημείωνε εξάλλου, ότι μολονότι ορισμένες υποδείξεις της δεν ήταν άστοχες, κάποια θέματα ζωτικής σημασίας για την Παιδεία εξετάζονταν με γενικότητα, ενώ για άλλα προτεινόταν λύσεις «πολλάκις ανεπιτυχείς, αντιδημοκρατικά και παραγνωρίζουσαι την ελληνικήν πραγματικότητα». Τέλος αντιδρούσε στις έντονες συστάσεις που δέχτηκε το διδακτικό προσωπικό για αύξηση της «στάθμης» των σπουδών στην μέση εκπαίδευση, χωρίς να γίνεται προσπάθεια αναπλήρωσης των «φοβερών κενών» στα γυμνάσια και το απέδιδε αυτό «ίσως δια να ευρίσκουν οι εκάστοτε ανακαινιστάι πρόσφορον θέμα απασχολήσεως [...]».¹²⁷

Τον Μάρτιο του 1959 η νέα κυβέρνηση της ΕΡΕ, εξήγγελλε την καινούρια εκπαιδευτική πολιτική που θα ακολουθούσε κάνοντας λόγο για ανάγκη προσαρμογής της μέσης εκπαίδευσης στη νέα εποχή και δηλώνοντας αποφασισμένη να εκσυγχρονίσει τη σχέση εκπαίδευσης και οικονομίας. Σύμφωνα με τις δηλώσεις του ίδιου του Πρωθυπουργού, Κ. Καραμανλή, «η στροφή της Ελληνικής Παιδείας προς την επαγγελματικήν και τεχνικήν εκπαίδευσιν αποτελούσα από ετών μόνιμον αίτημα όλων των κοινωνικών τάξεων, μεταβάλλεται ήδη εις πραγματικότητα»,¹²⁸ πρόσθετε μάλιστα ότι οι κυβερνητικές αποφάσεις θα λάμβαναν υπόψη τα πορίσματα της επιτροπής παιδείας καθώς και τις παρατηρήσεις των αρμοδίων φορέων.

Οι εξαγγελίες της ΕΡΕ, απέκτησαν νομοθετική μορφή τον Ιούνιο του ίδιου έτους με την κατάθεση για ψήφιση από τη Βουλή οχτώ νομοσχεδίων που αφορούσαν την εκπαίδευση. Βασικοί συντελεστές στη διαμόρφωση τους ήταν ο υπουργός Παιδείας Γ.

¹²⁵ Δημαράς, Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε: Τεκμήρια Ιστορίας*, ό.π., 234-235.

¹²⁶ Χατζηστεφανίδης, Θ., *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης (1821-1986)*, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1986, 294.

¹²⁷ Δημαράς, Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε: Τεκμήρια Ιστορίας*, ό.π., 236.

¹²⁸ εφημ. *Το Βήμα*, 22-03-1959, 1.

Βογιατζής και η ειδική σύμβουλός του, Ν. Δενδρινού-Αντωνακάκη.¹²⁹ Στην εισηγητική έκθεση του Νομοθετικού Διατάγματος 3971/1959 «Περί Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαιδύσεως», ο Βογιατζής αναγνώριζε την σπουδαιότητα συστηματοποίησης του τεχνικοοικονομικού τομέα της παιδείας αφού «η Ελλάς ευρίσκεται κατά την παρούσα περίοδο εις το στάδιον της εντατικής τεχνικής και οικονομικής αναπτύξεώς της εις όλους τους παραγωγικούς τομείς [...]», τονίζοντας παράλληλα ότι το κράτος μέχρι τότε είχε αντιμετωπίσει «άνευ συστήματος» το συγκεκριμένο ζήτημα, αφήνοντάς το «εις χείρας της ιδιωτικής πρωτοβουλίας».¹³⁰ Συγχρόνως όμως, αναγνώριζε και την αξία των αγαθών της ανθρωπιστικής παιδείας, τα οποία θα έπρεπε να προσφέρονται «εις όσο το δυνατόν ευρύτερα στρώματα του λαού». Οι σημαντικότερες προβλέψεις του ΝΔ 3971/59 ήταν:

- Ίδρυση στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη δημοσίων Σχολών Υπομηχανικών.
- Δημιουργία σε μεγάλες επαρχιακές πόλεις (Ιωάννινα, Κοζάνη, Καβάλα, Αλεξανδρούπολη, Χαλκίδα) δημοσίων Τεχνικών Σχολών.
- Μετονομασία των οκτατάξεων γυμνασίων σε εξατάξια και διαίρεσή τους σε δύο τριετείς βαθμίδες. Το πρόγραμμα των τριών πρώτων τάξεων θα ήταν κοινό για όλα τα γυμνάσια, βασισμένο «επί της ανθρωπιστικής γενικής παιδείας», ενώ στις τρεις τελευταίες τάξεις θα μπορούσαν να οργανωθούν τμήματα τεχνοοικονομικής κατεύθυνσης.

Έτσι, στη μέση εκπαίδευση καθιερώθηκε σταδιακά ο θεσμός του «Ενιαίου Γυμνασίου», το οποίο ως προς τους σκοπούς ήταν κατά κύριο λόγο γενικής μορφώσεως και στην συνέχεια επαγγελματικής και ειδικής. Με αυτόν τον τρόπο, όπως επισήμανε και ο υπουργός Παιδείας, βρέθηκε η οικονομικότερη και απλούστερη λύση στο σχολικό ζήτημα, αφού ούτε θα έκλειναν σχολεία που λειτουργούσαν, ούτε θα ιδρύονταν πολλά καινούρια επαγγελματικά γιατί θα γινόταν χρήση των ήδη υπαρχόντων κτηρίων, με το ίδιο περίπου προσωπικό και τα ίδια διδακτικά όργανα.¹³¹

Την ίδια περίοδο η κυβέρνηση της ΕΡΕ με νέο Νομοθετικό Διάταγμα (ΝΔ 3973/59) έθεσε όλες τις επαγγελματικές σχολές, ανεξαρτήτως ειδικότητας και βαθμίδος, στην αρμοδιότητα του Υπουργείου Παιδείας.¹³²

¹²⁹ Παπανούτσος, Ε., *Απομνημονεύματα*, ό.π., 97.

¹³⁰ Δημαράς, Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε: Τεκμήρια Ιστορίας*, ό.π., 238.

¹³¹ Προβατά, Ανθή, *Ιδεολογικά ρεύματα, πολιτικά κόμματα και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση (1950-1965)*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2002, 129.

¹³² Δημαράς, Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε: Τεκμήρια Ιστορίας*, ό.π., 240.

Η θεσμοθέτηση τεχνικών και επαγγελματικών σχολών όλων των βαθμίδων αποτέλεσε το πρώτο βήμα από την πλευρά του κράτους για να ενταχθεί η εκπαίδευση στην αναπτυξιακή διαδικασία ανταποκρινόμενη στα αιτήματα της εποχής.

Επίσης, η ανάγκη σύνδεσης της εκπαίδευσης, και ειδικότερα της επαγγελματικής, με ένα ευρύτερο πλαίσιο οικονομικού προγραμματισμού, γινόταν φανερή στις αναφορές του πενταετούς προγράμματος οικονομικής ανάπτυξης, το οποίο κατάρτισε η ΕΡΕ το 1960. Στο «Πενταετές Πρόγραμμα» γινόταν λόγος για τους τομείς στους οποίους θα εφαρμοζόταν η πολιτική γενικής μορφώσεως και επαγγελματικής κατάρτισεως. Συγκριμένα, προβλεπόταν γενική προεπαγγελματική μόρφωση και καταπολέμηση του αναλφαβητισμού, επαγγελματική κατάρτιση προσαρμοσμένη στις ειδικές ανάγκες του κάθε παραγωγικού τομέα, κατάρτιση ανωτέρων στελεχών και επαγγελματική μετεκπαίδευση.

Το συμπέρασμα λοιπόν, είναι ότι με τη νομοθετική μεταρρύθμιση του 1959, η κυβέρνηση της ΕΡΕ προχώρησε στη νομοθετική τακτοποίηση της τακτικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης, με κύριο χαρακτηριστικό την συγκέντρωση των σχετικών ευθυνών από διάφορα υπουργεία και άλλους φορείς στο Υπουργείο Παιδείας. Το γεγονός αυτό έβαλε σε κάποια τάξη τη χαώδη κατάσταση που υπήρχε στο χώρο της επαγγελματικής εκπαίδευσης μέχρι τότε, αποκάλυψε όμως και την αδυναμία του κράτους για ριζοσπαστικές αλλαγές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσαν οι εξαιρέσεις ορισμένων επαγγελματικών σχολών των Υπουργείων Εργασίας και Ναυτιλίας, οι οποίες κατόπιν αντιδράσεων δεν υπήχθησαν τελικά στον έλεγχο του Υπουργείου Παιδείας.¹³³

Οι εκλογές του Οκτωβρίου του 1961 ωστόσο θα αποτελούσαν και το τέλος των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών της ΕΡΕ, όχι τόσο λόγω της έλλειψης βούλησης για εφαρμογή των ρυθμίσεων που η ίδια είχε ψηφίσει, αλλά κυρίως εξαιτίας του νέου πολιτικού και κοινωνικού σκηνικού που δημιουργήθηκε. Ένα από τα βασικά πεδία σύγκρουσης της αντιπολίτευσης με την κυβέρνηση, στα πλαίσια του «ανένδοτου αγώνα», αποτέλεσε η εκπαίδευση. Παρά την προσπάθεια της προηγούμενης κυβέρνησης της ΕΡΕ για εξορθολογισμό στον χώρο της παιδείας, τα μεγάλα προβλήματα παρέμεναν άλυτα. Έτσι ζητήματα όπως τα κενά σε διδακτικό προσωπικό, οι χαμηλές αποδοχές του, οι ελλείψεις σε κτηριακές εγκαταστάσεις, τα απαρχαιωμένα προγράμματα και το πρόβλημα εύρεσης απασχόλησης, του όλου και διογκούμενου αριθμού, των πτυχιούχων έγιναν

¹³³ Δημαράς, Α., «Εκπαίδευση» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000. τ. ΙΣΤ', 533.

αντικείμενο σφοδρής κριτικής τόσο από την Ένωση Κέντρου όσο και από την Αριστερά και τις διάφορες εκπαιδευτικές οργανώσεις.

Από την άνοιξη του 1962, ξεκίνησαν οι μαζικές κινητοποιήσεις των εκπαιδευτικών, αρχικά από τους καθηγητές και στην συνέχεια από τους δασκάλους. Οι καθηγητές χρησιμοποιώντας ως μέτρο πίεσης την αποχή από τα μαθήματα και τις απεργίες, προέβαλλαν όχι μόνο τα οικονομικά αιτήματα του κλάδου τους, αλλά ζήτησαν και μέτρα για την εξύψωση της Παιδείας στη χώρα, όπως η μείωση του αριθμού των μαθητών σε μια τάξη, κάτι που έκανε πολλούς συλλόγους γονέων και κηδεμόνων να ταχθούν στο πλευρό τους.¹³⁴ Οι κινητοποιήσεις οδήγησαν στην εξαγγελία συγκεκριμένων μέτρων από την κυβέρνηση Καραμανλή, όπως ο διορισμός 1.700 καθηγητών και δασκάλων κάθε χρόνο, ίδρυση του Οργανισμού Σχολικών Κτηρίων και δημιουργία 24 κατωτέρων και 14 μέσων τεχνικών σχολών. Την ίδια περίοδο, επικρατούσε ένταση και στον χώρο του Πανεπιστημίου Αθηνών, όταν μετά από διαμαρτυρίες φοιτητικών παρατάξεων, υπήρξε επέμβαση αστυνομικών δυνάμεων κάτι που οδήγησε την Πρυτανεία στο να διακόψει την παράδοση μαθημάτων για περίπου ένα μήνα, το Μάιο του 1962.¹³⁵

Το φοιτητικό κίνημα, το οποίο είχε αρχίσει να αναπτύσσεται από το 1959, μετά τις κινητοποιήσεις για την μειωμένη χρηματοδότηση του Πανεπιστημίου της Αθήνας από την Διοικούσα Επιτροπή Συλλόγων του Πανεπιστημίου Αθηνών (ΔΕΣΠΑ) και τις διαμαρτυρίες των σπουδαστών των τεχνικών σχολών και του Πολυτεχνείου για κατοχύρωση επαγγελματικών δικαιωμάτων, διεκδικώντας την αύξηση του ποσοστού των κονδυλίων του προϋπολογισμού υπέρ της Παιδείας,¹³⁶ αποτέλεσε την αιχμή του δόρατος των αγώνων για ανόρθωση της εκπαίδευσης, αλλά και του ευρύτερου εκδημοκρατισμού της κοινωνίας.¹³⁷ Ο αγώνας των φοιτητών ήταν καθαρά πολιτικοποιημένος και συνδεόταν

---

¹³⁴ Την ίδια περίοδο δημοσιεύτηκε και έκθεση της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών όπου φαινόταν οι μεγάλες ελλείψεις σε διδακτικό προσωπικό στην περιφέρεια της Ηπείρου. Σύμφωνα με την έκθεση ο συνηθισμένος αριθμός των μαθητών σε κάθε τάξη δημοτικού ήταν από 50 έως 60 παιδιά, ενώ υπήρχαν δημοτικά που 120 μαθητές αναλογούσαν σε ένα δάσκαλο. Η ίδια κατάσταση επικρατούσε και στα γυμνάσια, στα οποία ο αριθμός των μαθητών έφτανε στους 80 με 90 σε κάθε τάξη και πρότεινε των διορισμό 140 καθηγητών επιπλέον ώστε να μπορούν να λειτουργήσουν κανονικά. Λιναρδάτος, Σ., ό.π., 159. Σύμφωνα με στοιχεία του ΟΗΕ που παρέθεσε στη Βουλή ο Γ. Παπανδρέου, η αναλογία μαθητών και δασκάλων στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες δεν ξεπερνούσε το 30 προς 1, ενώ στη μέση εκπαίδευση ήταν αρκετά χαμηλότερα. Πρακτικά Βουλής, 11 Δεκεμβρίου 1962.

¹³⁵ Meynaud, J., ό.π., 307.

¹³⁶ Χαρακτηριστικό ήταν το σύνθημα που έμεινε στην ιστορία «Προίκα στην Παιδεία και όχι στη Σοφία» με αφορμή το μεγάλο χρηματικό δώρο που είχε αποφασίσει η κυβέρνηση να προσφέρει στην πριγκίπισσα Σοφία για τον γάμο της.

¹³⁷ Σερντεδάκης, Ν., «Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα κατά της περιόδου 1959-1964», στο *Η «σύντομη» Δεκαετία του '60*, ό.π., 255-256.

με τον με τον αγώνα για την ενίσχυση της δημοκρατίας στη χώρα. Στις φοιτητικές διαμαρτυρίες πρωτοστάτησαν στελέχη των νεολαιών της ΕΚ και της ΕΔΑ, οι οποίες άσκησαν έμπρακτη κριτική στην κυβερνητική πολιτική δημιουργώντας ένα κλίμα διαρκούς σύγκρουσης στον χώρο της Παιδείας. Στις 7 Δεκεμβρίου πραγματοποιήθηκε η πρώτη μεγάλη πορεία από χιλιάδες φοιτητές στο κέντρο της Αθήνας καταλήγοντας στο υπουργείο Παιδείας. Ακολούθησε συνάντηση φοιτητικής αντιπροσωπίας με τον τότε υπουργό Παιδείας Κασσιμάτη, χωρίς όμως αποτέλεσμα πέραν κάποιων αόριστων υποσχέσεων.¹³⁸ Νέα μεγάλη φοιτητική συγκέντρωση πραγματοποιήθηκε στις 17 του ίδιου μήνα, με τη συμμετοχή αυτή τη φορά και των μαθητών, έχοντας ως κεντρικό σύνθημα την αύξηση της χρηματοδότησης στην Παιδεία στο 15% του προϋπολογισμού. Στις κινητοποιήσεις για τα εκπαιδευτικά αιτήματα συμμετείχαν για πρώτη φορά και οι φοιτητές της Θεσσαλονίκης.¹³⁹ Παράλληλα, με ανακοίνωση της η ΟΛΜΕ γνωστοποιούσε, ότι μετά την άρνηση της κυβέρνησης να προχωρήσει σε αυξήσεις στους μισθούς των εκπαιδευτικών, θα προχωρούσε από την 19η Ιανουαρίου 1963 σε «αποχή απεριορίστου διάρκειας εκ των καθηκόντων».¹⁴⁰

Η απεργία των δασκάλων και καθηγητών των δημοσίων και ιδιωτικών σχολείων αποτέλεσε την μεγαλύτερη μέχρι τότε απεργιακή κινητοποίηση στον χώρο της εκπαίδευσης. Ήδη, μια μέρα πριν την έναρξη της απεργίας, η Κυβέρνηση με ανακοίνωσή της στις 18 Ιανουαρίου 1963, την καταδίκασε ως «πράξις όχι μόνον αδικαιολόγητο, αλλά και αντισυνταγματική και αντιπαιδαγωγική» και «προειδοποιούσε» τους εκπαιδευτικούς να «σταθμίσουν» τις ηθικές συνέπειες που θα είχε η απόφασή τους για την κοινωνία.¹⁴¹ Οι κινητοποιήσεις διήρκησαν για διάστημα 20 ημερών,¹⁴² έχοντας την στήριξη σύσσωμης της αντιπολίτευσης αλλά και του Συλλόγου Γονέων και Κηδεμόνων της Αθήνας, ο οποίος με ψήφισμά του στις 6 Φεβρουαρίου εξέφρασε «την αμέριστον συμπαράστασιν» προς τους εκπαιδευτικούς θεωρώντας τα αιτήματά τους ως δίκαια και μετριοπαθή, ενώ κατέληγε κάνοντας έκκληση προς την Κυβέρνηση «να προβεί σε ριζική και εκσυγχρονισμένη αναμόρφωσιν του όλου θέματος της παιδείας». Από την άλλη, η Κυβέρνηση είχε πάρει την πολιτική απόφαση να τηρήσει σκληρή στάση απέναντι στις θέσεις των εκπαιδευτικών λειτουργών διακηρύσσοντας ότι «ουδείς έχει το δικαίωμα, υπό τον εκβιασμόν της

¹³⁸ Δημαράς, Α, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε: Τεκμήρια Ιστορίας*, ό.π., 248-250.

¹³⁹ Σερντεδάκης, Ν., ό.π., 258.

¹⁴⁰ Δημαράς, Α, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε: Τεκμήρια Ιστορίας*, ό.π., 252.

¹⁴¹ Στο ίδιο, 252.

¹⁴² Λιναρδάτος, Σ., ό.π., 207.

απεργίας, να θέσει εν κινδύνω την οικονομική σταθερότητα και το πρόγραμμα των κρατικών επενδύσεων της χώρας». Η κινητοποίηση έληξε τελικά στις 8 Φεβρουαρίου, έπειτα από την απόφαση του υπουργού Παιδείας να προχωρήσει σε πολιτική επιστράτευση των λειτουργών της στοιχειώδης και μέσης εκπαίδευσης, με πρόφαση την «αναμφισβήτητον διαταραχήν της κοινωνικής και κρατικής ζωής της χώρας».¹⁴³

Η επόμενη σύγκρουση στον εκπαιδευτικό τομέα έγινε στον χώρο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Οι σπουδαστικές νεολαίες των κομμάτων της Αντιπολίτευσης (Κέντρου, ΕΔΑ και Προοδευτικών) είχαν βρει πρόσφορο έδαφος συνεργασίας στην προβολή αιτημάτων για την Παιδεία όπως η αύξηση της χρηματοδότησης, η βελτίωση των συνθηκών των σπουδών και η προάσπιση των δημοκρατικών ελευθεριών στον χώρο του Πανεπιστημίου, με αποτέλεσμα να συστήσουν κοινά μέτωπα διεκδικήσεων, ήδη από το 1960, τα οποία ισχυροποιήθηκαν με την έναρξη του «ανένδοτου αγώνα». Αυτό είχε ως συνέπεια να αποκτήσουν τον έλεγχο των εκλεγμένων συμβουλίων της πλειοψηφίας των φοιτητικών συλλόγων και να προχωρήσουν στην οργάνωση του Δ΄ Πανσπουδαστικού Συνεδρίου στις 22 Απριλίου 1963. Η κυβέρνηση της ΕΡΕ, βλέποντας ότι η πρωτοβουλία της οργάνωσης του συνεδρίου είχε περάσει σε φοιτητικές δυνάμεις που είχαν καθαρά αντικυβερνητικό προσανατολισμό, αποφάσισε να μπουκοτάρει την διεξαγωγή του και να μην το αναγνωρίσει διότι δεν είχε συγκληθεί «κατά τας ισχύουσας διατάξεις του οργανισμού των πανεπιστημίων», δηλαδή δεν είχε λάβει την προαπαιτούμενη άδεια της πρυτανείας για την οργάνωσή του.¹⁴⁴ Τελικά, το συνέδριο οργανώθηκε κανονικά, οι συνεδριάσεις του διήρκησαν μέχρι τις 28 Απριλίου και οι προτάσεις στις οποίες κατέληξε είχαν ως κύριο σύνθημα την «αναγέννηση της Παιδείας». Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τους φοιτητικούς συλλόγους οι αρχές στις οποίες θα έπρεπε να στηρίζεται η εκπαίδευση ήταν οι ακόλουθες:¹⁴⁵

α. «Η Παιδεία πρέπει να είναι δημοκρατική. Αυτό σημαίνει ότι όλοι πρέπει να μορφώνονται, ότι σε όλους παρέχονται τα αναγκαία μέσα και ότι πρέπει να υπηρετεί το κοινωνικό σύνολο, το Έθνος».

β. «Άμεσος σκοπός της Παιδείας είναι να πλάσει τον δημιουργικό άνθρωπο».

γ. «Η Παιδεία πρέπει να καλλιεργεί και να εξυψώνει τη ζωή του ελληνικού λαού, απελευθερώνοντας τις κρυμμένες μέσες του δυνάμεις».

¹⁴³ Δημαράς, Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε: Τεκμήρια Ιστορίας*, ό.π., 255-256.

¹⁴⁴ Λιναρδάτος, Α., ό.π., 242.

¹⁴⁵ Δημαράς, Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε: Τεκμήρια Ιστορίας*, ό.π., 258-259.

δ. «Υπέρτατο ιδανικό της Παιδείας η απελευθέρωση του ανθρώπου».

ε. «Η δημοτική γλώσσα που είναι το αληθινό εκφραστικό όργανο της νεοελληνικής ζωής, πρέπει να είναι η αφετηρία για τη μόρφωση των Ελλήνων».

στ. «Η Παιδεία πρέπει να κάνει τον Έλληνα κοινωνό σε κάθε μεγάλη πνευματική και ηθική κατάκτηση της ανθρωπότητας».

ζ. «Η Παιδεία πρέπει να δώσει την ικανότητα στο νέο άνθρωπο να τοποθετηθεί δυναμικά απέναντι στη ζωή».

Παράλληλα, το συνέδριο ψήφισε ιδιαίτερη απόφαση σχετικά με την υπεράσπιση των ακαδημαϊκών ελευθεριών. Με την απόφαση αυτή γινόταν καταγγελία για τις συνεχείς παραβιάσεις του πανεπιστημιακού ασύλου, την προσπάθεια χειραγώγησης των φοιτητικών παρατάξεων καθώς και την προστασία των ακροδεξιών φοιτητικών οργανώσεων από την Κυβέρνηση. Από τις πιο σημαντικές αποφάσεις του συνεδρίου ήταν η ίδρυση της *Εθνικής Φοιτητικής Ενώσεως Ελλάδος* (ΕΦΕΕ), με εκλεγμένα όργανα και δικό της καταστατικό, η οποία θα έπαιζε σπουδαίο ρόλο στις κατοπινές πολιτικές συγκρούσεις και εξελίξεις, οργανώνοντας το σπουδαστικό κίνημα στον αγώνα για την ανανέωση και τον εκδημοκρατισμό των θεσμών.¹⁴⁶

2.2. Η κυβέρνηση της Ενώσεως Κέντρου και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964

Όπως είδαμε παραπάνω, η νίκη της ΕΡΕ στις εκλογές του 1961 και η άρνηση της ΕΚ να αναγνωρίσει το αποτέλεσμα, σηματοδότησαν την έναρξη μια περιόδου, που την χαρακτήριζε η έντονη πολιτική αντιπαράθεση και η κοινωνική αναταραχή. Μέσα από αυτή τη σύγκρουση, που συνεχίστηκε μέχρι και τις εκλογές του Νοεμβρίου 1963, η εκπαίδευση αναδείχτηκε ως ένα από τα βασικότερα σημεία του πολιτικού αγώνα και του κοινωνικού ενδιαφέροντος. Η απόφαση της ΕΚ να ταυτιστεί με όλες τις εκδηλώσεις διαμαρτυρίας στον χώρο της Παιδείας, είτε για μισθολογικές αναπροσαρμογές των εκπαιδευτικών, είτε για το αίτημα των φοιτητών για αύξηση των κονδυλίων του προϋπολογισμού της εκπαίδευσης, ενέταξε την εκπαίδευση στην αντιπαράθεση αναδεικνύοντάς την ως πεδίο πρόσφορο για πολιτική αξιοποίηση από τη μεριά της αντιπολίτευσης.

---

¹⁴⁶ Λιναρδάτος, Α., ό.π., 243.

Η αντιπαράθεση γύρω από την εκπαίδευση έκανε την εμφάνισή της ξανά κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου το φθινόπωρο του 1963. Ο Κ. Καραμανλής, από την πρώτη κιόλας προεκλογική συγκέντρωση της ΕΡΕ, αναφέρθηκε σε εκπαιδευτικά ζητήματα κάνοντας λόγο για την ανάγκη ενίσχυσης της τεχνοεπαγγελματικής εκπαίδευσης και πλήρους αναθεώρησης των αναλυτικών προγραμμάτων. Παράλληλα, τόνιζε ότι η Κυβέρνησή του είχε δημιουργήσει τα οικονομικά περιθώρια με την ανόρθωση των αποθεματικών, που επέτρεπαν πλέον την ενίσχυση της χρηματοδότησης της Παιδείας, στην οποία θα δινόταν «απόλυτον προτεραιότητα» έναντι των άλλων τομέων. Σημείωνε επίσης ότι, η εκπαίδευση θα παρέμενε προσανατολισμένη στην ελληνική και χριστιανική παράδοση, ταυτόχρονα όμως θα εντεινόταν οι προσπάθειες για την «δημιουργία ανθρώπων ικανών να εργασθούν παραγωγικώς μέσα εις τα πλαίσια της οικοδομουμένης νέας ελληνικής οικονομίας».¹⁴⁷ Από την άλλη, όπως ήταν φυσικό, σε κάθε συγκέντρωση της ΕΚ γινόταν εκτενή αναφορά σε ζητήματα της Παιδείας, προαναγγέλλοντας μεγάλες αλλαγές σε περίπτωση ανάληψης κυβερνητικών καθηκόντων. Ο Γ. Παπανδρέου άσκησε βαρύτατη κριτική στις προηγούμενες κυβερνήσεις της ΕΡΕ γιατί δεν είχαν αντιληφθεί ότι «η καλύτερα παραγωγική επένδυσις είναι η Παιδεία»¹⁴⁸ και υπογράμμισε την ανάγκη εκδημοκρατισμού της εκπαίδευσης, εκσυγχρονισμού των προγραμμάτων και την παροχή οικονομικών διευκολύνσεων στους σπουδαστές.

Μετά τη νίκη της ΕΚ στις εκλογές, ο νέος Πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου, θέλοντας να δείξει τη βαρύτητα που θα έδινε στα θέματα της εκπαίδευσης αποφάσισε να αναλάβει ο ίδιος το Υπουργείο Παιδείας δηλώνοντας ότι «θα γίνη αληθής επανάστασις εις ό,τι αφορά την Παιδείαν [...] διότι δεν είναι δυνατόν να υπάρξη εθνική αναγέννησις χωρίς Παιδείαν».¹⁴⁹ Στην πρώτη συνεδρίαση του Υπουργικού Συμβουλίου, στις 16 Νοεμβρίου, ο Γ. Παπανδρέου εξήγγειλε τις κατευθύνσεις που θα ακολουθούσε στον χώρο της εκπαίδευσης καθώς και τα νέα μέτρα που σχεδίαζε να λάβει, ώστε να πραγματοποιήσει την μεταρρύθμιση που είχε υποσχεθεί προεκλογικά. Αρχικά, διαχώρισε τα ζητήματα της Παιδείας σε δύο επιμέρους θέματα, το οικονομικό και το πνευματικό. Στο οικονομικό θέμα ενέταξε τον αριθμό και το μισθό των εκπαιδευτικών, τις κτηριακές εγκαταστάσεις, τα μέσα διδασκαλίας και τους χώρους της σωματικής αγωγής. Ο πνευματικός τομέας από την άλλη, περιελάμβανε τη μόρφωση των δασκάλων και μαθητών, τα σχολικά βιβλία, τα

¹⁴⁷ Εφημ. *Καθημερινή*, 8-10-1963, 6.

¹⁴⁸ Εφημ. *Το Βήμα*, 15-10-1963, 5.

¹⁴⁹ Εφημ. *Το Βήμα*, 09-11-1963, 5.

προγράμματα εκπαιδύσεως και τα ιδανικά της Παιδείας, τα οποία σύμφωνα με το Σύνταγμα, συνέπιπταν με τα ιδανικά του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Ακολούθως, έκανε λόγο για την απόφαση της Κυβέρνησης να αναπτερώσει το φρόνημα των εκπαιδευτικών λειτουργών, με υλικά και ηθικά μέσα, στοχεύοντας στο να καταστούν «στρατιώται εις την μεγάλην εθνικήν προσπάθεια ανυψώσεως της στάθμης των σπουδών». Έπειτα από αυτά, παρουσίασε τα μέτρα που θα συνιστούσαν την «γενναίαν εκπαιδευτικήν μεταρρύθμισιν», τα περισσότερα εκ των οποίων συμπεριλήφθηκαν στον Νόμο 4379/1964 που θα παρουσιάσουμε αναλυτικά παρακάτω. Ο νέος Πρωθυπουργός και υπουργός Παιδείας ολοκλήρωσε τις θέσεις του δηλώνοντας ότι «δεν θα φεισθή δαπανών» για την Παιδεία, κινητοποιώντας πόρους και από τη δημόσιο αλλά και από τον ιδιωτικό τομέα, αφού μόνο με ένα καλοσχεδιασμένο και μακροχρόνιο πρόγραμμα στον χώρο της εκπαίδευσης, χωρίς καμία «φειδώ», θα επέτρεπε να ανυψωθεί η στάθμη του πνευματικού πολιτισμού της χώρας, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική πρόοδο, αφού «η Παιδεία και η διοίκηση αποτελούν την υποδομή της οικονομικής αναπτύξεως», γι' αυτό «αι περισσότερον παραγωγικαί επενδύσεις είναι αι δαπάναι της Παιδείας [...]».¹⁵⁰

Οι πρώτες αντιδράσεις ήρθαν από τη μεριά της ΕΡΕ χωρίς όμως να απορρίπτουν τις εξαγγελίες της ΕΚ, αλλά αντίθετα προσπάθησαν να τις παρουσιάσουν είτε ως έργο και πρόγραμμα της ΕΡΕ είτε αδύνατον να πραγματοποιηθούν λόγω του οικονομικού κόστους. Συγκεκριμένα, ο πρώην υπουργός Παιδείας Γ. Κασιμάτης, δήλωσε ότι οι πρώτες εντυπώσεις υπήρξαν «αποκαρδιωτικές» αφού η «επανάσταση» στο χώρο της εκπαίδευσης που παρουσίαζαν οι εφημερίδες, δεν είναι τίποτα άλλο από το πρόγραμμα της ΕΡΕ «κολοβόν όμως και τραυματισμένον», ενώ κατήγγειλε τον Γ. Παπανδρέου ότι ποτέ δεν συμερίστηκε επισήμως το αίτημα για 15% στην Παιδεία, παρόλο που ήταν σημαία του προεκλογικού του αγώνα, αφού στις εξαγγελίες του μετέθετε την αύξηση του ποσοστού για το μέλλον, τηρώντας «αιδήμονα σιγήν» για το πώς θα βρίσκονταν οι οικονομικοί πόροι.¹⁵¹

Διαφορετική ήταν η αντίδραση της ΕΔΑ, η οποία κράτησε αποστάσεις από την ΕΚ και την ΕΡΕ εκφράζοντας την ικανοποίησή της για την εξέχουσα θέση που λάμβανε η εκπαίδευση στο κυβερνητικό πρόγραμμα, αλλά δεν συμφωνούσε, σε καμία περίπτωση, στο ότι ήταν «εκπαιδευτική επανάσταση» παρά μόνο «μια γερή προσπάθεια να μετριαστεί

¹⁵⁰ Δημαράς, Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε: Τεκμήρια Ιστορίας*, ό.π., 260-261.

¹⁵¹ Στο ίδιο, 262-263.

η τεράστια απόσταση που χωρίζει την ελληνική εκπαίδευση από την Παιδεία όλων των ευρωπαϊκών κρατών».¹⁵²

Όπως είδαμε παραπάνω, λόγω της αδυναμίας συγκέντρωσης της απόλυτης πλειοψηφίας στο κοινοβούλιο, η ΕΚ προκάλεσε εκ νέου εκλογές στις 16 Φεβρουαρίου 1964, στις οποίες επικράτησε θριαμβευτικά. Έχοντας, πλέον την απόλυτη κυριαρχία στη Βουλή, ο Γ. Παπανδρέου αποφάσισε να προχωρήσει στην υλοποίηση της εκπαιδευτικής πολιτικής που είχε εξαγγείλει, ξεκινώντας την κατάρτιση των μεταρρυθμιστικών νομοσχεδίων. Για το δύσκολο αυτό έργο τοποθέτησε ως συνεργάτες του τον Λουκή Ακρίτα στη θέση του υφυπουργού Παιδείας και τον Ευάγγελο Παπανούτσο ως Γενικό Γραμματέα του υπουργείου.

Στις 30 Μαρτίου, κατά τη διάρκεια ανάπτυξης των προγραμματικών δηλώσεων της δεύτερης κυβέρνησης της ΕΚ, ο Γ. Παπανδρέου τόνισε στη Βουλή την αποφασιστικότητα του για την υλοποίηση των εξαγγελιών στον χώρο της Παιδείας και επισήμανε ότι ήδη είχε αρχίσει η ικανοποίηση των οικονομικών αιτημάτων των εκπαιδευτικών και η ενίσχυση του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών. Ακολούθως, ανακοίνωσε την καθιέρωση της υποχρεωτικής εννεαετής φοίτησης, κάτι που δεν προβλεπόταν έως τότε στις εξαγγελίες, ώστε να εναρμονιζόταν η Ελλάδα με τις υπόλοιπες χώρες της Κοινής Αγοράς σε αυτό το θέμα και υποσχέθηκε την διεύρυνση της ενίσχυσης και σε ευρύτερους τομείς της εκπαίδευσης όπως τα «Γράμματα και τας Καλές Τέχνας» και τον αθλητισμό. Τέλος, δήλωσε ότι εντός του επομένου διαστήματος θα κατέθετε στην Βουλή προς ψήφιση τα νομοσχέδια για την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων.¹⁵³ Όντως, λίγες μέρες αργότερα, ο Πρωθυπουργός επανήλθε στο θέμα και εξήγγειλε στο κοινοβούλιο την κατάθεση των τριών βασικών νομοσχεδίων που θα συνιστούσαν την πολύαναμενόμενη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση:

α. Νομοσχέδιο για την αναδιοργάνωση της Στοιχειώδους και Μέσης εκπαίδευσης.

β. Νομοσχέδιο για την διάρθρωση και τους τύπους των σχολείων της Επαγγελματικής και Τεχνικής εκπαίδευσης.

---

¹⁵² Επιτροπή Παιδείας της Ε.Δ.Α., «Τα μέτρα της Κυβέρνησης για την Παιδεία», στο *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Συζητήσεις, κρίσεις, απόψεις, 1956-1965*, Εκδόσεις Προοδευτική Παιδεία, Αθήνα 1966, 299-303.

¹⁵³ Προγραμματικές δηλώσεις της Κυβέρνησης για την Παιδεία (30-3-1964). Αρ. Τεκμ. 13 στο Μπουζάκης, Σ., *Γεώργιος Α. Παπανδρέου 1888-1968. Ο πολιτικός της παιδείας*, ό.π., 327.

γ. Νομοσχέδιο για την ρύθμιση των ζητημάτων της Τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Τα παραπάνω νομοθετήματα θα στηρίζονταν στις βασικές αρχές του εκπαιδευτικού προγράμματος της Ε.Κ. όπως η δωρεάν παιδεία, η δημοτική γλώσσα, η αύξηση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, ενώ παράλληλα θα αποστέλλονταν ειδικοί για να μελετήσουν τον τρόπο λειτουργίας της Επαγγελματικής εκπαίδευσης στις ευρωπαϊκές χώρες και να εισηγηθούν έναν καλύτερο τρόπο οργάνωσης αυτού του τομέα στην ελληνική πραγματικότητα.¹⁵⁴

Το πρώτο από τα νομοσχέδια που κατατέθηκε στη Βουλή ήταν το Νομοθετικό Διάταγμα 4379/1964 «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειωδούς και Μέσης) Εκπαιδεύσεως» στις 17 Ιουλίου. Στην Εισηγητική Έκθεση του νομοσχεδίου απεικονίζονταν με σαφήνεια οι κοινωνικοπολιτικές και ιδεολογικές αφετηρίες της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας του 1964.¹⁵⁵ Πιο συγκεκριμένα, θεωρούσε ότι η Παιδεία όφειλε να έχει «κατά βάσιν ουμανιστικόν χαρακτήρα», τον οποίο επέβαλλε η «μακρά παράδοσις του Έθνους», πρόσθετε όμως ότι ο «ανθρωπισμός» δεν θα έπρεπε να προσηλωνόταν σε μια παθητική λατρεία του παρελθόντος, ούτε να έρχεται αντιμέτωπος με τις κατακτήσεις των θετικών επιστημών, αλλά να «εγκολπώνεται τα μεγάλα πνευματικά ρεύματα της εποχής μας με στόχον την βελτίωσιν και τον ευγενισμόν της ατομικής και της συλλογικής ζωής του Ανθρώπου».¹⁵⁶ Σύμφωνα με τον Παπανούτσο, έναν από τους πρωτεργάτες της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, το νομοθετικό διάταγμα απέβλεπε στην ανακαίνιση του εκπαιδευτικού συστήματος, με στόχο την ανάπλαση την ελληνικής κοινωνίας και την οικονομική και πνευματική ανόρθωση της χώρας και αποτελούσε συνισταμένη των απόψεων των εγκυρότερων επιστημονικών και επαγγελματικών κύκλων της Ελλάδας. Συγχρόνως, τόνιζε και την ολόθερμη συμπαράσταση που δέχτηκε το νομοσχέδιο από τα κρατικά όργανα που ασκούσαν τον έλεγχο των δημοσίων δαπανών, τα οποία «έδωσαν με ευκολία» την έγκρισή τους για την προώθησή του. Γι' αυτό το λόγο θεωρούσε ότι, αν και αρκετά καθυστερημένα, είχε έρθει επιτέλους «η ώρα της Παιδείας για την χώρα μας».¹⁵⁷

---

¹⁵⁴ Εξαγγελίες Γεωργίου Παπανδρέου για την Παιδεία στις 12-4-1964. Αρ. Τεκμ. 14 στο Μπουζάκης, Σ., *Γεώργιος Α. Παπανδρέου 1888-1968. Ο πολιτικός της παιδείας*, ό.π., 328-332.

¹⁵⁵ Στο ίδιο, 45.

¹⁵⁶ Δημαράς, Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε: Τεκμήρια Ιστορίας*, ό.π., 267.

¹⁵⁷ Παπανούτσος, Ε., *Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία*, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1965, 233-234. (στο εξής Παπανούτσος, Ε., *Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία*)

Το νομοσχέδιο κατατέθηκε στη Βουλή για ψήφιση το καλοκαίρι του 1964. Κατά τις συζητήσεις πάνω στο νομοσχέδιο, από τις 27 Αυγούστου έως την 1η Σεπτεμβρίου, ο Γ. Παπανδρέου ανέπτυξε τις βασικές αρχές και τη φιλοσοφία της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας.¹⁵⁸ Τελικά, το νομοσχέδιο έλαβε τη σύμφωνη γνώμη της Ειδικής Επιτροπής βουλευτών που είχε συσταθεί για τον έλεγχό του και αφού ψηφίστηκε από το κοινοβούλιο, δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 24 Οκτωβρίου 1964. Οι βασικές προβλέψεις του Ν.Δ. 4379/64 ήταν οι ακόλουθες:

- Η μέση γενική εκπαίδευση διαιρέθηκε σε δύο αυτοτελείς τύπους σχολείων, το γυμνάσιο και το λύκειο, με τριετή φοίτηση και στα δύο.¹⁵⁹ Η εισαγωγή στο γυμνάσιο δεν θα απαιτούσε εξετάσεις, ενώ για την εγγραφή στο λύκειο θα ήταν απαραίτητες. Η υποχρεωτική φοίτηση αυξανόταν από έξι στα εννιά χρόνια. Η συνέχιση των σπουδών μετά το δημοτικό θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί είτε σε γενικό γυμνάσιο, είτε σε επαγγελματικό.¹⁶⁰
- Ανώτατος αριθμός μαθητών για ένα δάσκαλο θα ήταν οι 40, ενώ ο ίδιος αριθμός απαιτούταν να υφίσταται στην Α΄ τάξη για να ιδρυθεί καινούριο γυμνάσιο ή λύκειο.¹⁶¹
- Καθιέρωση της δωρεάν Παιδείας σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, με την κατάργηση των διάφορων υποχρεωτικών οικονομικών επιβαρύνσεων (ένσημα, εισφορές, δίδακτρα, εξέταστρα). Συγχρόνως, προβλέπονταν πιστώσεις για παροχή δωρεάν γεύματος, δωρεάν μεταφοράς και δωρεάν χορήγηση βιβλίων.¹⁶²
- Καθιέρωση της «συντεταγμένης και άνευ ιδιωματισμών» δημοτικής γλώσσας σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Η γραμματική και η σύνταξη της Καθαρεύουσας θα διδασκόταν μόνο στη μέση εκπαίδευση παράλληλα με τη Δημοτική. Η πρώτη επαφή με τα αρχαία ελληνικά, τα οποία μαζί με τα νέα ελληνικά, τα μαθηματικά, τη φυσική, την ιστορία και

---

¹⁵⁸ Μπουζάκης, Σ., *Γεώργιος Α. Παπανδρέου 1888-1968. Ο πολιτικός της παιδείας*, ό.π., 45.

¹⁵⁹ Στα νυχτερινά λύκεια η φοίτηση θα ήταν τετραετής.

¹⁶⁰ Νομοθετικό Διάταγμα 4379/1964, «Περί οργάνωσης και διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαιδεύσεως», άρθρο 1, παρ. 3 και 4. Και άρθρο 4, παρ. 1.

¹⁶¹ Εξαίρεση προς το κατώτατο όριο θα μπορούσε να γίνει για μικρά νησιά ή απομονωμένες περιοχές. Στο ίδιο, άρθρο 2, παρ. 2 και 6.

¹⁶² Στο ίδιο, άρθρο 3, παρ. 1 και 3.

την ξένη γλώσσα θα θεωρούνταν ως «βασικά μαθήματα», καθορίστηκε να γίνεται στην τρίτη τάξη του γυμνασίου.¹⁶³

- Αναθεώρηση των αναλυτικών προγραμμάτων και συγγραφή νέων βιβλίων. Για πρώτη φορά προβλεπόταν ο θεσμός των κατ' επιλογή μαθημάτων στο λύκειο.¹⁶⁴
- Κατάργηση των εισαγωγικών εξετάσεων στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση και καθιέρωση του «Ακαδημαϊκού Απολυτηρίου», το οποίο διαχωριζόταν από το απλό απολυτήριο λυκείου και η λήψη του, κατόπιν αδιάβλητων εξετάσεων, θα αποτελούσε απαραίτητο προσόν για την είσοδο στα Πανεπιστήμια. Παράλληλα, αναδιοργανωνόταν οι Παιδαγωγικές Ακαδημίες με την προσθήκη ενός επιπλέον έτους και την προϋπόθεση εισαγωγής το «Ακαδημαϊκό Απολυτήριο».¹⁶⁵
- Πρόβλεψη για υπερωριακή απασχόληση των καθηγητών στα δημόσια γυμνάσια και λύκεια.¹⁶⁶
- Ίδρυση δύο Υπηρεσιακών Συμβουλίων στο Υπουργείο Παιδείας με στόχο την επιλογή του εποπτικού προσωπικού (διάφορων βαθμίδων επιθεωρητών) της στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης.¹⁶⁷
- Ίδρυση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου με αντικείμενο την επιστημονική έρευνα των εκπαιδευτικών προβλημάτων, τη μετεκπαίδευση των εκπαιδευτικών και την καθοδήγηση του εποπτικού προσωπικού.¹⁶⁸
- Σύσταση τριών Κεντρικών Υπηρεσιακών Συμβουλίων Πρωτοβάθμιας, Δευτεροβάθμιας και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης, με αποστολή την άσκηση διοικητικού και πειθαρχικού ελέγχου στον χώρο της Παιδείας.¹⁶⁹

Λίγους μήνες μετά την ρύθμιση του νομοθετικού πλαισίου για την Γενική Παιδεία, η κυβέρνηση της ΕΚ επανήλθε στα θέματα της Παιδείας καταθέτοντας, το Μάιο του 1965, προς ψήφιση το σχέδιο νόμο «Περί της Τεχνικής Εκπαίδευσης», έχοντας στόχο να θέσει

---

¹⁶³ Στο ίδιο, άρθρο 5, παρ. 1,2 και 3. Και άρθρο 8, παρ. 2 και 4.

¹⁶⁴ Στο ίδιο, άρθρο 10, παρ. 4.

¹⁶⁵ Στο ίδιο, άρθρο 13, παρ. 2 και 3. Και άρθρο 16, παρ. 2 και 3.

¹⁶⁶ Στο ίδιο, άρθρο 14, παρ. 2.

¹⁶⁷ Στο ίδιο, άρθρο 18, παρ. 1.

¹⁶⁸ Στο ίδιο, άρθρο 21, παρ. 1 και 2.

¹⁶⁹ Στο ίδιο, άρθρο 27, παρ. 1.

τις βάσεις για τη συγκρότηση και διάρθρωση της Επαγγελματικής Εκπαίδευσης αυτή τη φορά.

Στην εισηγητική έκθεσή του διαφαίνονταν οι φιλελεύθερες απόψεις των συντακτών του πάνω σε αυτό το θέμα, τονίζοντας την στενή συνάρτηση της Τεχνικής Εκπαίδευσης με την οικονομική πρόοδο μιας χώρας και την ανάγκη δημιουργίας ανθρωπίνου δυναμικού με θεωρητική και πρακτική κατάρτιση. Πάνω σε αυτό, επισήμαινε ότι το ελληνικό κράτος «εβράδυνε» να το αντιληφθεί, έχοντας στραμμένη την προσοχή του σχεδόν αποκλειστικά προς την Γενική Εκπαίδευση, τα κοινώς λεγόμενα «Γράμματα»,¹⁷⁰ ενώ την όποια επαγγελματική εξειδίκευση την είχε αφήσει, κατά κύριο λόγο, στον τομέα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Στη συνέχεια, έκανε λόγο για την προσπάθεια της ΕΡΕ να προωθήσει το δημόσιο τεχνικό και επαγγελματικό δίκτυο με τη μεταρρύθμιση του 1959, κάτι όμως που δεν είχε το αναμενόμενο αποτέλεσμα αφού η αναλογία ανάμεσα στους μαθητές της Γενικής και Τεχνικής Εκπαίδευσης παρέμενε η ίδια.¹⁷¹ Παρά τη σωστή κατεύθυνση των περισσότερων μέτρων του προηγούμενου νόμου, δεν υπήρξαν θετικά αποτελέσματα λόγω της «ατολμίας του νομοθέτου και των διοικούντων» να δοθεί αποφασιστική και ολοκληρωμένη λύση. Έτσι, η «παρούσα Κυβέρνησις εκληρονόμησε [...] αφ' ενός μίαν προσπάθειαν προωθήσεως της Τεχνικής Εκπαίδευσεως, και αφ' εταίρου μίαν αναποφασιστικότητα και αρρυθμίαν, η οποία παρεκώλυε την όλην εργασίαν και εδυσχέραινε την απόδοσίν της». Γι' αυτό το λόγο, «επιβάλλετο [...] η συγκρότησις και η διάρθρωσις της Τεχνικής Εκπαιδεύσεως [...]» με τη λήψη των αναγκαίων νομοθετικών μέτρων. Οι βασικές αρχές του νομοσχεδίου ήταν οι ακόλουθες:

- Προσαρμογή της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης στην πρόβλεψη του ΝΔ 4379 για εννιάχρονη υποχρεωτική φοίτηση.
- Ίδρυση σχολών επαγγελματικής εξειδίκευσης με διάρκεια φοίτησης από ένα έως τρία χρόνια, οι οποίες θα αποτελούσαν την βασική βαθμίδα της

---

¹⁷⁰ Σύμφωνα με τους συντάκτες της έκθεσης, η συμβολική αξία των «Γραμμάτων» προερχόταν από τη μακριά παράδοση και πίστη του λαού ότι χάρη στην μόρφωση μπόρεσε να διασωθεί το ελληνικό έθνος κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατοχής. Συγχρόνως όμως, έκαναν αναφορά και στο «όνειρο» των μικροαστικών και αγροτικών οικογενειών να δώσουν στα παιδιά τους πανεπιστημιακή μόρφωση, γιατί θεωρούσαν πως μόνο έτσι θα μπορούσαν να διακριθούν κοινωνικά και οικονομικά. Επιπλέον, είχε καλλιεργηθεί η αντίληψη ότι στα επαγγελματικά σχολεία, φοιτούσαν μόνο όσοι δεν είχαν είτε την οικονομική είτε την πνευματική ικανότητα για θεωρητικές σπουδές.

¹⁷¹ Συγκεκριμένα, στη Μέση Γενική Εκπαίδευση φοιτούσαν περίπου 350.000 μαθητές ενώ στις τεχνικές σχολές ο αριθμός αυτός ανερχόταν περίπου στους 55.000, δηλαδή αναλογία 1 προς 6.

Τεχνικής Εκπαίδευσης και θα είχαν στόχο να «δίδουν εις την αγοράν εργασίας τους Τεχνίτας».

- Εισαγωγή του Τεχνικού Γυμνασίου, ένα νέου τύπου σχολείο Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, ισότιμο με το κανονικό γυμνάσιο, με την προσθήκη όμως τεχνικών μαθημάτων και κύρια αποστολή του τον προσανατολισμό των μαθητών προς τεχνοεπαγγελματικές κατευθύνσεις.¹⁷²
- Ίδρυση Τεχνικών Λυκείων τριετής φοίτησης. Τα λύκεια αυτά θα συγκροτούσαν τη μέση επαγγελματική εκπαίδευση και θα είχαν στόχο να προμηθεύουν την αγορά εργασίας με τεχνικούς εφαρμογής. Οι απόφοιτοί τους, θα είχαν την δυνατότητα εισαγωγής κατόπιν κατατακτηρίων εξετάσεων στη Β΄ των Σχολών Υπομηχανικών, οι οποίες και θα αποτελούσαν την ανώτερη βαθμίδα της Τεχνικής Εκπαίδευσης.
- Δημιουργία του Διδασκαλείου Τεχνικής Εκπαιδύσεως, με αποστολή την θεωρητική και πρακτική επιμόρφωση του διδακτικού προσωπικού των Τεχνικών Σχολείων.¹⁷³
- Σύσταση σώματος επιθεωρητών Επαγγελματικής Εκπαίδευσης
- Συγκρότηση Κεντρικού Υπηρεσιακού Συμβουλίου Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης.
- Εισαγωγή του θεσμού των «μεταπτυχιακών σπουδών» για κάθε βαθμίδα Τεχνική Εκπαίδευσης.¹⁷⁴

Το νομοσχέδιο για την Τεχνική Εκπαίδευση δεν έφτασε τελικά προς ψήφιση λόγω των ραγδαίων πολιτικών εξελίξεων τον Ιούλιο του 1965, στις οποίες αναφερθήκαμε εκτενώς στο προηγούμενο κεφάλαιο. Η ακραία πολιτική ένταση που ακολούθησε έθεσε φραγμούς στις όποιες σκέψεις για περαιτέρω συνέχιση των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων, μάλιστα η τύχη ορισμένων αλλαγών που είχαν ήδη προγραμματιστεί παρέμενε αμφίβολη. Οι διαδοχικές κυβερνήσεις του καλοκαιριού του 1965 δεν έκαναν καμία νύξη σε εκπαιδευτικά ζητήματα, ενώ η κυβέρνηση Στεφανόπουλου που εξασφάλισε τελικά την ψήφο εμπιστοσύνης, ανέφερε στις προγραμματικές της δηλώσεις ότι θα

---

¹⁷² Το σχέδιο νόμου, προέβλεπε και την δυνατότητα καθιέρωσης και Γεωργικού Γυμνασίου στις αγροτικές περιοχές της χώρας, κατά αντιστοιχία με το Τεχνικό Γυμνάσιο.

¹⁷³ Είναι ενδιαφέρον ότι στην έκθεση γινόταν λόγος για την απροθυμία των αποφοίτων του Πολυτεχνείου να ασκήσουν το διδακτικό επάγγελμα.

¹⁷⁴ Οι «μεταπτυχιακές» σπουδές αποσκοπούσαν στη συνεχή ενημέρωση των τεχνικών πάνω στις εξελίξεις της ειδικότητάς του.

αντιμετώπιζε την Παιδεία ως «εθνικόν θέμα» και με «σύνεσιν», αναγνωρίζοντας τις προσπάθειες εκσυγχρονισμού που επιχειρήθηκαν από την κυβέρνηση Παπανδρέου, κάνοντας όμως λόγο για ορισμένες «ατέλειαι» και «δυσχέρειαί» που ανέκυψαν στην πορεία. Κατά τη διάρκεια της παραμονής της στην εξουσία, η κυβέρνηση Στεφανόπουλου δεν προχώρησε σε κάποια δραστική εκπαιδευτική μεταβολή αλλά ακολούθησε σε γενικές γραμμές την κατεύθυνση της εκπαιδευτικής πολιτικής της ΕΚ, συσχετίζοντας δηλαδή την ανάγκη εκσυγχρονισμού της Παιδείας με την οικονομία στο νέο ευρωπαϊκό περιβάλλον. Αξιοσημείωτο είναι, ότι το φθινόπωρο του 1966 κατατέθηκε προς ψήφιση νέο σχέδιο νόμου «Περί της επαγγελματικής και τεχνικής εκπαίδευσως», το οποίο συνδύαζε τη λογική του Ν.3971/1959 και του αμύφιστου νομοσχεδίου του 1965. Τελικά, ούτε αυτό το νομοσχέδιο κατάφερε να δημοσιευτεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αφού μετά από λίγο διάστημα υπήρξε νέα αλλαγή στην Κυβέρνηση.

Η ρύθμιση των ζητημάτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και η αναδιοργάνωσή της υπήρξε η τελευταία πράξη της κυβέρνησης της ΕΚ σχετικά με την εκπαίδευση. Ήδη, από τις αρχές του 1965, ο πρωθυπουργός και υπουργός Παιδείας Γ. Παπανδρέου, σε ομιλία του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών είχε εξαγγείλει τις κεντρικές ιδέες του για την αναμόρφωση των ιδρυμάτων της ανωτάτης βαθμίδας της εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα, ο Παπανδρέου ανέφερε ότι σκοπός των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων δεν ήταν μόνο η παραγωγή επιστημόνων, αλλά η καλλιέργεια και του ήθους ώστε ο φοιτητής να αποτελέσει «πολίτη της Δημοκρατίας», αφού μόνο αυτό το πολίτευμα θα μπορούσε να εξασφαλίσει καλύτερα την ευημερία και την προόδου του Έθνους. Για να το πετύχει αυτό, το Πανεπιστήμιο θα έπρεπε να μην αποβλέπει στον απλό εφοδιασμό με γνώσεις, αλλά στην καλλιέργεια μεθοδικού και κριτικού πνεύματος των φοιτητών ώστε να γνωρίζουν πως «κατακτιέται και ελέγχεται η γνώσις». Στην συνέχεια, αναγνώριζε την ανάγκη της Ελλάδας, εκείνη την περίοδο, για μεγαλύτερο αριθμό και καλύτερης ποιότητας επιστημόνων και εξήγγειλε την χρησιμότητα της επέκτασης του δικτύου των Πανεπιστημίων αλλά και την απόφαση της Κυβέρνησης να προσφέρει «όλη την στοργή της» με την παροχή «άνευ σχεδόν περιορισμού» κρατικών επιχορηγήσεων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Ακολούθως, θεωρούσε αναγκαίο να γίνει αναμόρφωση του προγράμματος σπουδών και των εξετάσεων.¹⁷⁵ Στόχος του ήταν να διδάσκονται μαθήματα υποδομής την πρώτη περίοδο των σπουδών και μετά να προχωράει ο φοιτητής στην όποια

---

¹⁷⁵ Παπανούτσος, Ε., *Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία*, ό.π., 371-372.

εξειδίκευση, ενώ εξήγγειλε και την υποχρεωτική παρακολούθηση ανθρωπιστικών μαθημάτων στο πρώτο έτος της φοίτησης, ανεξαρτήτως σχολής, κάτι που το θεωρούσε μεγάλη καινοτομία.¹⁷⁶ Παράλληλα, τόνισε τη σημασία της δωρεάν παιδείας για τις ανώτατες σχολές και έκανε αναφορά στις προθέσεις της Κυβέρνησης για την λήψη επειγόντων μέτρων στον τομέα αυτό: εξασφάλιση φοιτητικής στέγης, ευπρεπής διατροφή και χορήγηση δωρεάν επιστημονικών συγγραμμάτων.¹⁷⁷ Ακολούθως, υπογράμμισε την ανάγκη για πρόσληψη νέου διδακτικού και διοικητικού προσωπικού στα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα, λόγω του αυξημένου όγκου των φοιτητών, καθώς την και επαρκή αμοιβή τους «διά να επιδίδονται απερίσπαστοι εις το ερευνητικόν και διδακτικόν έργον των». Τέλος, εξήγγειλε την επέκταση των μεταπτυχιακών σπουδών σε όλα τα ΑΕΙ και την επιχορήγηση του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών, ώστε να αναλάβει την οικονομική ενίσχυση των Ελλήνων επιστημόνων που είχαν την πρόθεση να συνεχίσουν την έρευνά τους, καθώς και την μετάκληση ξένων καταξιωμένων καθηγητών που θα πλαισίωναν τα Ινστιτούτα Ερευνών της χώρας.¹⁷⁸

2.3 Οι θέσεις της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς

Η ΕΔΑ ιδρύθηκε το 1951 ως ένας πολιτικός συνασπισμός κομμάτων με σοσιαλιστική – μαρξιστική ιδεολογία και αποτελούσε την μοναδική λύση για κοινοβουλευτική δράση της ευρύτερης Αριστεράς εκείνη την περίοδο. Σταδιακά αύξησε τη δύναμή της, καταφέροντας να έρθει δεύτερο κόμμα στις εκλογές του 1958 και να εκλέξει 75 βουλευτές, οι οποίοι ανέπτυξαν έντονη κοινοβουλευτική δραστηριότητα ως αξιωματική αντιπολίτευση απέναντι στην ΕΡΕ. Λόγω του νέου κλίματος στο πολιτικό τοπίο της χώρας μετά το 1961, η δύναμή της συρρικνώθηκε, χωρίς όμως να επηρεαστεί η παρεμβατικότητα της σε βασικούς τομείς της πολιτικής ζωής της χώρας, ιδίως στα εκπαιδευτικά θέματα. Σε αυτό συνετέλεσε και η συνύπαρξη και συνεργασία εντός του

---

¹⁷⁶ Τα μαθήματα αυτά ήταν τρία: Ελληνικά Γράμματα, Εισαγωγή στη Φιλοσοφία και Αρχές του Ελληνικού Πολιτεύματος.

¹⁷⁷ Σύμφωνα με τον Γ. Παπανδρέου, αυτό θα προστάτευε και τους ίδιους τους καθηγητές, οι οποίοι «διασύρονταν» συχνά κατηγορούμενοι ότι για λόγους κερδοσκοπίας επιβάλλουν στους φοιτητές την αγορά των δικών τους συγγραμμάτων.

¹⁷⁸ Παπανούτσος, Ε., *Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία*, ό.π., 374.

κόμματος, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, ανθρώπων με υψηλή μόρφωση και κύρος όπως ο Ν. Κιτσίκης, ο Η. Ηλιού, η Ρ. Ιμβριώτη, ο Κ. Σωτηρίου και ο Μ. Παπαμαύρος.¹⁷⁹

Οι προτάσεις της ΕΔΑ δε διαφοροποιούνταν από τις προτάσεις των αστικών κομμάτων στα βασικά θέματα. Η ταξική ανάλυση και η αμφισβήτηση της ίδιας της αντίληψης που ήθελε το σχολείο να εξυπηρετεί τις ανάγκες της οικονομίας δεν προβάλλονταν από τους ιδεολογικούς εκπροσώπους του κόμματος τη συγκεκριμένη εποχή.¹⁸⁰ Αντίθετα, όπως και οι άλλες πολιτικές δυνάμεις της περιόδου, έκανε λόγο για αναποτελεσματικότητα και «αναχρονισμό» του εκπαιδευτικού συστήματος σε σχέση με τις ανάγκες της χώρας. Παράλληλα, αποδεχόταν την άποψη, ότι το σχολείο αποτελούσε μέσο οικονομικής ανάπτυξης, τονίζοντας τη σημασία του ανθρώπινου παράγοντα για την αναπτυξιακή διαδικασία, θεωρώντας τον άνθρωπο σαν το σημαντικότερο των μέσων παραγωγής. Παρά την τεχνοκρατική διάσταση των θέσεών της, αυτό δεν την εμπόδιζε να υποστηρίζει και τον ουμανιστικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης, αφού «μια συγχρονισμένη Εθνική Παιδεία οφείλει να [...] υπηρετεί και τις οικονομικό-παραγωγικές και τις πολιτιστικές ανάγκες της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας».¹⁸¹

Συγχρόνως όμως, οι όποιες μεταρρυθμίσεις προτεινόταν από την ΕΔΑ, σχετικά με τον ρόλο του σχολείου και τη δομή του εκπαιδευτικού συστήματος, δεν γίνονταν μεμονωμένα, αλλά εντασσόταν στο πλαίσιο ενός ευρύτερου προγραμματισμού της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας. Συγκεκριμένα, προτεινόταν η κατάρτιση ενός «σχολικού χάρτη της χώρας» παράλληλα με την δημιουργία ενός προγράμματος οικονομικής ανασυγκρότησης, όπου θα καθορίζονταν ποια ήταν τα αναγκαία κύρια ή βοηθητικά επαγγέλματα που είχε ανάγκη η ελληνική βιομηχανία, καθώς και ο τρόπος που θα μπορούσε να αποφευχθεί η όποια δυσανάλογη κατανομή αυτών των επαγγελμάτων προς τις παρουσιαζόμενες ανάγκες. Για να πετύχει το σχέδιο αυτό, έκριναν σκόπιμη τη συγκρότηση ειδικής επιτροπής στο Υπουργείο Παιδείας με την συνδρομή, εκτός των εκπαιδευτικών, των Επιμελητηρίων, των Συνδικάτων και των Συνεταιρισμών.¹⁸²

Βασική θέση στην εκπαιδευτική πολιτική της ΕΔΑ αποτελούσε η αύξηση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, ώστε να ανέβει το μορφωτικό επίπεδο του ελληνικού λαού. Υποστήριζε την υποχρεωτική 9χρονη παιδεία, ασκώντας σφοδρή κριτική στις

---

¹⁷⁹ Προβατά, Ανθή, ό.π., 187-188.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, 193-194.

¹⁸¹ Στο ίδιο, 188-189.

¹⁸² Ιμβριώτη, Ρόζα, «Ανασυγκρότησις και παιδεία», στο *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση – Συζητήσεις, Κρίσεις, Απόψεις. 1956-1965*, Εκδόσεις Προοδευτική Παιδεία, Αθήνα 1966, 101.

μεταρρυθμιστικές προσπάθειες της ΕΚ που ήθελαν τα επαγγελματικά γυμνάσια να στηρίζονται στο δχρονο Δημοτικό, γιατί «τα παιδιά του λαού θα πηγαίνουν όπως πρώτα στις 6 τάξεις του Δημοτικού και έπειτα σ' ένα κατώτερο τεχνικό ή γεωργικό σχολείο και αυτό θα τους δίνει λίγα ψίχουλα από γνώσεις» υπονομεύοντας έτσι τον πλήρη εκδημοκρατισμό της παιδείας. Συγχρόνως τόνιζαν και τις μικρότερες δυνατότητες εξέλιξης των αποφοίτων των τεχνικών γυμνασίων αφού «ενώ το Λύκειον οδηγεί προς το Πανεπιστήμιον, το Τεχνικόν Γυμνάσιον, αποκλείει από τους αποφοίτους του από αυτές τις προοπτικές».¹⁸³

Η αλλαγή στη δομή και διάρθρωση του όλου του εκπαιδευτικού συστήματος υπό ενιαία μορφή χωρίς να γίνεται διαφοροποίηση σε γενική και τεχνική εκπαίδευση, αποτελούσε κεντρική πρόταση της ΕΔΑ για τη Μέση Παιδεία. Η «πολυτεχνική μόρφωση», όπως αποκαλούσαν την ενιαία εκπαίδευση, θα συμπλήρωνε τη διδασκαλία του σχολείου με την μαθητεία στα εργαστήρια και την επαγγελματική άσκηση, επιτρέποντας στον έφηβο να προετοιμαστεί καλύτερα για την μετέπειτα πορεία του στον εργασιακό του βίο. Με αυτόν τον τρόπο θα «έδενε το σχολείο με την εργασία» και θα δημιουργούσε στους Έλληνες πολίτες «τεχνική συνείδηση», συνδέοντας τη θεωρία με την πράξη και τις ανθρωπιστικές σπουδές με τις τεχνικές. Έτσι, με τη σύνδεση του σχολείου με την κοινωνική δραστηριότητα θα επιτυγχάνονταν η μόρφωση του ολοκληρωμένου ανθρώπου, που σύμφωνα με την αντίληψη της αριστεράς εκείνη την περίοδο, ήταν ο θεωρητικά καλλιεργημένος αλλά παράλληλα μνημένος στους κυριότερους κλάδους της παραγωγής.¹⁸⁴ Όπως χαρακτηριστικά έλεγε η Ρ. Ιμβριώτη, να «μάθουν όλοι οι μαθηταί κοντά στον Πλάτωνα, να χειρίζονται τας απλάς μηχανάς, τας νέας συσκευάς, τας τεχνολογικάς μεθόδους της εργασίας».¹⁸⁵ Η ΕΔΑ στηριγμένη στην ιδέα της «πολυτεχνικής παιδείας» και εμφανώς επηρεασμένη από τις πρακτικές στην εκπαίδευση της Σοβιετικής Ένωσης, θεωρούσε ότι το κατ' εξοχήν έργο της μέσης βαθμίδας της Παιδείας ήταν η προετοιμασία των στελεχών όλων των βαθμίδων της βιομηχανίας, της γεωργίας, της ναυτιλίας και των συναφών επαγγελμάτων.¹⁸⁶ Τα στελέχη αυτά, χάρη στην «πολυτεχνική» εκπαίδευσή τους θα ήταν περισσότερο ευέλικτα και προσαρμόσιμα στις επιστημονικές και τεχνικές μεταβολές οι οποίες συντελούνταν με γρήγορους ρυθμούς στην παραγωγική

---

¹⁸³ Προβατά, Ανθή, ό.π., 196-197.

¹⁸⁴ Στο ίδιο, 198-200.

¹⁸⁵ Ιμβριώτη, Ρόζα, «Ανασυγκρότηση και παιδεία», ό.π., 97.

¹⁸⁶ Στο ίδιο, 98-99.

διαδικασία. Τη θέση αυτή της ΕΔΑ, σχετικά με την καθιέρωση της πολυτεχνικής παιδείας, κατέκρινε το, παράνομο τότε, ΚΚΕ θεωρώντας ότι δεν δυνατή η εξασφάλιση μιας πλατειάς συμμετοχής στο εκπαιδευτικό έργο, των βιομηχανικών και αγροτικών επιχειρήσεων χωρίς την, εκ των προτέρων, εξασφάλιση της συλλογικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής.¹⁸⁷

Το 1963 η Επιτροπή Παιδείας της ΕΔΑ δημοσίευσε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα του κόμματος στο οποίο φαίνονταν καθαρά οι θέσεις και οι προτάσεις της πάνω στα ζητήματα της παιδείας. Οι βασικές αρχές της εκπαιδευτικής πολιτικής της ΕΔΑ συνοψίζονταν ως ακολούθως:¹⁸⁸

- Η επίσημη γλώσσα σε όλα τα στάδια της εκπαίδευσης θα έπρεπε να είναι η γλώσσα του λαού, η δημοτική.
- Καλλιέργεια των δημοκρατικών ιδεών στα σχολεία.
- Ανάπτυξη εθνικού και παράλληλα ειρηνόφιλου πνεύματος στην παιδεία. Καλλιέργεια της θερμής αγάπης για την πατρίδα και τόνωση του πατριωτικού συναισθήματος, ταυτόχρονα όμως με σεβασμό και αγάπη για τις άλλες χώρες.
- Ολόπλευρη μόρφωση του ατόμου με γενική και τεχνική κατάρτιση, ώστε να γίνει δημιουργικός παράγον μέσα στην εθνική παραγωγή. Όχι μόνο ποσοτικές, αλλά και ποιοτικές αλλαγές μέσα στο σχολείο.
- Συγχρόνως, στόχος θα ήταν να πλάσει την «ηθική προσωπικότητα» του ατόμου, ανατρέφοντας τον με πνεύμα ουμανιστικό. Οι μαθητές θα έπρεπε να ανατρέφονται με ιδανικά τους την ελευθερία, τον σεβασμό της αξιοπρέπειας των άλλων και παράλληλα την αυτοθέλητη πειθαρχία στους νόμους. Έτσι θα εξελίσσονταν σε ανθρώπους «μήτε άναρχους, μήτε δεσποτούμενους».

Ένα σημαντικό κεφάλαιο στις θέσεις της ΕΔΑ αποτελούσε η αναδιοργάνωση εκ βάθρων όλου του εκπαιδευτικού συστήματος. Τόνιζε την αναγκαιότητα να ειπωθεί η εκπαίδευση ως ενιαία από το Νηπιαγωγείο έως το Πανεπιστήμιο χωρίς οικονομικές ή άλλες διακρίσεις. Διεκδικούσε την άμεση δημιουργία μεγάλου αριθμού προσχολικών ιδρυμάτων για να «ανακουφιστεί η μητέρα που εργάζεται», ενώ ως πρώτη βαθμίδα της

---

¹⁸⁷ Προβατά, Ανθή, ό.π., 206.

¹⁸⁸ Επιτροπή Παιδείας της ΕΔΑ, «Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα της ΕΔΑ», στο «Ανασυγκρότηση και παιδεία», ό.π., 199-200.

Παιδείας πρότεινε την θεσμοθέτηση οκτατάξιου βασικού σχολείου με υποχρεωτική δωρεάν φοίτηση. Τα παιδιά θα έμεναν εντός του εκπαιδευτικού μηχανισμού μέχρι την ηλικία των 14 ετών και δεν θα λειτουργούσε παράλληλα κανένα άλλο σχολείο γι' αυτές τις ηλικίες. Το πρόγραμμα διδασκαλίας θα στηριζόταν κυρίως στον ανθρωπιστικό κύκλο μαθημάτων με αρκετές όμως ώρες για μαθήματα θετικής κατεύθυνσης καθώς και ορισμένο χρόνο για σωματική αγωγή και καλλιτεχνικά. Παράλληλα, το 15% του προγράμματος θα αφορούσε διδασκαλία που θα ήταν συνδεδεμένη με την εργασία. Λόγω της αύξησης του επιπέδου της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης θα ήταν αναγκαία και η αναβάθμιση των Παιδαγωγικών Ακαδημιών σε τετραετή φοίτηση πανεπιστημιακής στάθμης, για να ανέβει και το επιστημονικό επίπεδο των δασκάλων, ώστε να ήταν σε θέση να ανταπεξέλθουν στις νέες απαιτήσεις.¹⁸⁹ Η εκπαίδευση στην μέση βαθμίδα θα ήταν τετράχρονη «απαλλαγμένη από οποιαδήποτε οικονομική επιβάρυνση», με στόχο να προμηθεύσει την τα μεσαία στελέχη στην εθνική παραγωγή και να ετοιμάσει τους σπουδαστές για ανώτερες θεωρητικές και τεχνικές σπουδές. Σύμφωνα με την ΕΔΑ, οι τύποι των σχολείων αυτής της βαθμίδας θα διαχωρίζονταν ανάλογα με την κατάρτιση που θα έδιναν (κλασική, πρακτική, γεωργική, βιομηχανική, εμπορική, ναυτική) και θα καθορίζονταν από «αυτά που θα πρόσταζε η νέα οικονομική μορφή της Ελλάδας». Σαν πρώτο βήμα, προτεινόταν, η ίδρυση των αντίστοιχων τύπων των μέσων σχολών σε κάθε περιοχή, πειραματικά αρχικά, και στην συνέχεια θα γινόταν η σταδιακή επέκτασή τους, πάντα όμως κοντά σε τόπους εργασίας, ώστε να υπάρχει σύνδεση των μαθημάτων με τις παραγωγικές διαδικασίες. Βασικός πυλώνας επιτυχίας θα αποτελούσε το διδακτικό προσωπικό, οι καθηγητές της μέσης εκπαίδευσης, οι οποίοι πλέον θα έπρεπε να ήταν υποχρεωτικά πανεπιστημιακής μόρφωσης, ενώ για τους παλιούς πρότεινε την μετεκπαίδευσή τους στο Πανεπιστήμιο ή σε Ινστιτούτα μετεκπαιδύσεως.¹⁹⁰ Επίσης στο πρόγραμμα της ΕΔΑ υπήρχαν αρκετές προτάσεις για μια σειρά άλλων θεμάτων, όπως τον τομέα αναψυχής των μαθητών, τις εξωσχολικές δραστηριότητες και τη θεσμοθέτηση νυχτερινών μαθημάτων για ενήλικες που δεν είχαν ολοκληρώσει την εκπαίδευσή τους.

Σχετικά με την ιδιωτική εκπαίδευση, η ΕΔΑ έκρινε ότι λόγω της κατάστασης της δημόσιας παιδείας, ήταν «ανεκτή» η ιδιωτική πρωτοβουλία αλλά μόνο έπειτα από αυστηρό κρατικό έλεγχο θα μπορούσε να ιδρυθεί ένα ιδιωτικό σχολείο, ενώ διαφωνούσε κάθετα στην όποια δημιουργία ξένων ιδρυμάτων, με εξαίρεση τα ινστιτούτα εκμάθησης

---

¹⁸⁹ Στο ίδιο, 202-204.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, 206.

ξένων γλωσσών.¹⁹¹ Τέλος, η ίδια αναδιοργάνωση ήταν αναγκαία να γίνει και στην ανώτατη εκπαίδευση με δημιουργία νέων σχολών, διαίρεση των παλαιών σε διάφορα τμήματα, αναδιοργάνωση των μεθόδων και της ύλης και μέριμνα για την μεταπανεπιστημιακή μόρφωση και την επιστημονική έρευνα.¹⁹²

2.4 Οι αντιδράσεις στη μεταρρύθμιση

Από την πρώτη στιγμή της κατάθεσης του νομοσχεδίου στη Βουλή ξεκίνησε η έντονη κριτική εναντίον του, κυρίως από συντηρητικούς κύκλους, οι οποίοι αρνήθηκαν να συναινέσουν στην επιχειρούμενη μεταρρύθμιση παραμένοντας περιχαρακωμένοι σε ξεπερασμένα επιχειρήματα της μετεμφυλιακής εποχής. Βασικοί επικριτές του των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων αποτέλεσαν η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου των Αθηνών, η Εταιρεία Ελλήνων Φιλολόγων, η Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης, οι πρώην υπουργοί Παιδείας των κυβερνήσεων της ΕΡΕ Ι. Βογιατζής και Γ. Κασιμάτης καθώς και πρώην ανώτερα στελέχη του Υπουργείου Παιδείας.¹⁹³

Σαν κύριο όργανο της πολεμικής των αντιπάλων της μεταρρύθμισης χρησιμοποιήθηκε η αντιπολιτευόμενη εφημερίδα *Καθημερινή*, στην οποία δημοσιεύτηκε πλήθος άρθρων, κυρίως του πρώην Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας, Κ. Γεωργούλη.¹⁹⁴ Τα σημεία στα οποία εστίασε η κριτική ήταν η δημοτική γλώσσα, η διδασκαλία των αρχαίων από μετάφραση, η 9χρονη υποχρεωτική εκπαίδευση, η ίδρυση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και οι οικονομικές παροχές στην Παιδεία. Τα επιχειρήματα που διατυπώνονταν συμπίπτουν με αυτά που ακούγονταν και σε προηγούμενες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, με αναφορές στην πατρίδα, τη θρησκεία, τις παραδόσεις και την οικογένεια.¹⁹⁵

Η απόφαση της ΕΚ να καθιερώσει τη διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών από μετάφραση στο γυμνάσιο, περιορίζοντας τη διενέργεια μαθημάτων μέσα από το πρωτότυπο κείμενο μόνο στο λύκειο, βρήκε εντελώς αντίθετη την ΕΡΕ. Σε ομιλία του στην Βουλή ο Κανελλόπουλος υποστήριξε ότι δεν είχε σημασία το πόσες ώρες θα

---

¹⁹¹ Στο ίδιο, 207.

¹⁹² Στο ίδιο, 208.

¹⁹³ Προβατά, Ανθή, ό.π., 168.

¹⁹⁴ Ο Κωνσταντίνος Γεωργούλης δημοσίευσε το χρονικό διάστημα 19-07-1964 έως 20-12-1964 τουλάχιστον 25 άρθρα στην εφημερίδα *Καθημερινή*, στα οποία ασκούσε έντονη κριτική στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες της ΕΚ.

¹⁹⁵ Μπουζάκης, Σ., *Γεώργιος Α. Παπανδρέου 1888-1968. Ο πολιτικός της παιδείας*, ό.π., 113.

διδάσκονταν τα αρχαία ελληνικά αλλά πόσα χρόνια «θα συνήθιζε το μάτι, το αυτί και η ψυχή του εφήβου εις την επαφήν με τα αρχαία κείμενα». Επίσης, ο πρώην πρόεδρος του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, Ι. Σκουτερόπουλος, τόνισε την ανάγκη της περισσότερης ανθρωπιστικής μορφώσεως γιατί «[...] η τεχνική και η μεγάλη ειδίκευσις τείνουσι να μεταβάλλωσι τον άνθρωπον εις απλούν μονομερές μηχάνημα [...] άρα πρέπει έκαστος [...] να έχη ισχυρόν ψυχικόν έρεισμα και εφόδιον [...] και να μη γίνεται όργανον και σκεύος του δυνάμενου να αγοράση αυτό και να χρησιμοποιήση μόνον χάριν των ιδίων αυτού συμφερόντων». Παράλληλα, ο Κ. Τσάτσος ανέφερε ότι με την κατάργηση του μαθήματος των λατινικών υπήρχε κίνδυνος αποκοπής του κυριότερου δεσμού που υπήρχε με τον δυτικό πολιτισμό.¹⁹⁶ Στο ίδιο πνεύμα, ο ακαδημαϊκός Ι. Θεοδωρακόπουλος διατύπωσε ότι θα δημιουργούταν «ψυχολογικός συνωστισμός» στην συνείδηση των μαθητών εφόσον συμπεριζόταν σε τρία μόνο χρόνια η διδασκαλία της γραμματικής, του συντακτικού και των αρχαίων κειμένων, αφού «ο μαθητής του λυκείου δεν θα είχε την στοιχειώδη άνεση να αφομοιώση και να αναχωνεύση τύπους, φαινόμενα και νοήματα».¹⁹⁷

Σημαντικός επικριτής της μεταρρύθμισης ήταν και η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Σε αναλυτικό 15σέλιδο υπόμνημά της εστίαζε στα ζητήματα της διάρθρωσης της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, του προσανατολισμού της Παιδείας και τον τρόπο εποπτείας της εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα, δήλωνε την πλήρη αντίθεσή της στον διαχωρισμό της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε δύο τριετής κύκλους γυμνασίου και λυκείου διότι, κατά την άποψή της, λόγω της κατάργησης των λατινικών και των αρχαίων ελληνικών κειμένων στο γυμνάσιο, αυτό θα αποτελούσε απλώς μια προέκταση της στοιχειώδους εκπαίδευσης, ένα «ανώτερον Δημοτικόν Σχολείον» και η Μέση Παιδεία θα περιοριζόταν απλώς στις τάξεις του λυκείου.¹⁹⁸ Με αυτή τη θέση συνηγορούσε και ο Κ. Γεωργούλης, θεωρώντας ως «τέχνασμα» την άποψη ότι το γυμνάσιο θα αποτελούσε βαθμίδα της Μέσης Εκπαίδευσης.¹⁹⁹ Συγχρόνως, η Φιλοσοφική Σχολή θεώρησε ως «παρέκκλιση» από τον ανθρωπιστικό-κλασικό προσανατολισμό της γυμνασιακής εκπαίδευσης την προσπάθεια μείωσης των κλασικών μαθημάτων, υποστηρίζοντας μάλιστα ότι το μέτρο αυτό έθιγε την ενότητα του ελληνικού έθνους από

---

¹⁹⁶ Προβατά, Ανθή, ό.π., 169-170.

¹⁹⁷ Εφημ. *Καθημερινή*, 02-08-1964, 6.

¹⁹⁸ Μπουζάκης, Σ.-Σιμένη Περσεφόνη, «Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του 1913, 1929 και 1964», στο Ελληνική Εταιρεία Ιστορικών της Εκπαίδευσης, *Θέματα ιστορίας της εκπαίδευσης*, τ. 8, Εκδόσεις Ατραπός, Αθήνα 2009, 83-84.

¹⁹⁹ Εφημ. *Καθημερινή*, 06-09-1964, 3.

τα αρχαία στα νεότερα χρόνια καθώς και την ιδεολογία του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, στην οποία αυτό στηριζόταν. Στο ίδιο πλαίσιο αιτιολογούσε και την θέση της στο γλωσσικό ζήτημα, καθώς θεωρούσε ότι «το ελληνικόν έθνος έχει ανάγκη της καθαρευούσης» ενώ η μη υποχρεωτική μάθηση της επίσημης γλώσσας του κράτους «θα αχρήστευε το μεγαλύτερο μέρος της πνευματικής περιουσίας του Έθνους».²⁰⁰ Σε αυτό το θέμα προέκυψε και αντιπαράθεση με πολιτικού-ιδεολογικού περιεχομένου επιχειρήματα, ιδιαίτερα από το συντηρητικό εκπαιδευτικό ρεύμα, το οποίο υποστήριξε ότι η υποβάθμιση των κλασικών μαθημάτων ερχόταν όχι μόνο σε πλήρη αντίθεση με τα προγράμματα των δυτικών χωρών, αλλά ήταν και σε πλήρη συμφωνία με την εκπαίδευση στα Σοβιετικά καθεστώτα.²⁰¹ Ενώ ταυτόχρονα, εξίσωναν την διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών με την αποφυγή επιβολής κομμουνιστικών ιδεών στην Ελλάδα, κάνοντας λόγο για «σοβαρό εμπόδιο στα διεθνιστικά σχέδια [...] που δεν τους αφήνει να ξεριζώσουν από την ψυχή με ευκολία τον πατριωτισμό».²⁰² Έντονη υπήρξε η αντίδραση της Φιλοσοφικής Σχολής και στην ίδρυση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, ως υπεύθυνου φορέα για τη θεωρητική και πρακτική διεύθυνση της Εθνικής Παιδείας καθώς και στην ανάθεση σ' αυτό της επιμόρφωσης και μετεκπαίδευσης των εκπαιδευτικών όλων των βαθμίδων. Με αυτό τον τρόπο, η Φιλοσοφική θα έχανε τη θεσμικά εδραιωμένη θέση της στα όργανα εποπτείας και διοίκησης στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση, κάτι που θα περιόριζε τη δυνατότητα άσκησης ελέγχου, μειώνοντας έτσι το κύρος της σε ένα πεδίο που θεωρούσε προνομιακό χώρο «ιδεολογικής» δράσης.²⁰³ Η πολεμική εναντίον του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου από το σύνολο του συντηρητικού χώρου αλλά και από υποψηφίους που δεν επιλέχτηκαν για να το στελεχώσουν επεκτάθηκε και σε προσωπικό επίπεδο. Χρησιμοποιώντας ως βήμα τον αντιπολιτευόμενο Τύπο ή την Βουλή, εξαπέλυαν συχνά κατηγορίες για τον πρόεδρο του Ινστιτούτου και τα νεοεκλεγέντα μέλη, κάνοντας λόγο για «ύποπτους» και «εθνικά διαβλητούς» αμφισβητώντας το ηθικό κύρος και τα επιστημονικά προσόντα των περισσότερων των στελεχών.²⁰⁴

Από τη μεριά της Αριστεράς, λόγω των φιλολαϊκών προβλέψεων του νομοσχεδίου, υπήρξε συναίνεση και συμφωνία στα βασικά θέματα, όπως δωρεάν παιδεία, καθιέρωση

---

²⁰⁰ Μπουζάκης, Σ.-Σιμένη Περσεφόνη, ό.π., 85.

²⁰¹ Εφημ. *Καθημερινή*, 13-09-1964, 3.

²⁰² Εφημ. *Καθημερινή*, 21-07-1964, 5.

²⁰³ Μπουζάκης, Σ.-Σιμένη Περσεφόνη, ό.π., 86-87.

²⁰⁴ Χάρης, Κ., «Το επιτελικό επιστημονικό όργανο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964», Ένωση Φίλων του Πνευματικού Ιδρύματος «Γεώργιος Παπανδρέου», *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση 1964: τριάντα χρόνια μετά*, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα, 1995, 141-142.

εννιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης και προώθηση της δημοτικής γλώσσας. Παρά όμως την γενική συμφωνία στο συνολικό πνεύμα της μεταρρύθμισης δεν έλειψαν και οι αντιρρήσεις σε ορισμένα επιμέρους ζητήματα.²⁰⁵ Το πρώτο σημείο που δέχτηκε κριτική από τους αριστερούς κύκλους αφορούσε τον χαρακτήρα της εννιάχρονης εκπαίδευσης. Η ΕΔΑ θεωρούσε θετική την αύξηση των ετών της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, στον αντίποδα όμως της ΕΡΕ που ερμήνευε το νομοσχέδιο σαν υποβιβασμό της Μέσης Εκπαίδευσης, τόνιζε την ανάγκη της «ενιαίας» υποχρεωτικής εκπαίδευσης κάτι που δεν διαφαινόταν στο νομοσχέδιο αφού υπήρχε σαφή διαχωριστική γραμμή στο πέρασμα από την 6χρονη στοιχειώδη στην 3χρονη υποχρεωτική μέση Παιδεία. Έτσι, με τον διαχωρισμό της υποχρεωτικής εκπαίδευσης σε δύο κύκλους «τείνει να εμποδιστεί και το ελάχιστο μέρος των παιδιών του λαού που έφτασαν ως εκεί, να προχωρήσουν προς τα επάνω».²⁰⁶ Ένα άλλο κεντρικό θέμα στο οποίο τήρησε κριτική στάση ήταν οι αποφάσεις της ΕΚ για το ζήτημα της γλώσσας. Η ΕΔΑ στήριζε την καθιέρωση της δημοτικής στο εκπαιδευτικό σύστημα, θεωρούσε όμως ως πράξη συμβιβασμού με την συντηρητική παράταξη την μη επέκταση της και στην μεσαία βαθμίδα, καταγγέλλοντας την ΕΚ ότι «δεν μπόρεσε να αρθεί στο ύψος της εποχής [...] καθιερώνοντας σαν υποχρεωτική γλώσσα σε όλες τις βαθμίδες της Παιδείας, την μητρική μας γλώσσα». Με αυτόν τον τρόπο, υποχρεώνονταν, σύμφωνα με την ΕΔΑ, οι μαθητές της μέσης εκπαίδευσης να «καταπονούνται μάταια και ανωφέλευτα» διδασκόμενοι την καθαρεύουσα, χωρίς να έχουν πρώτα καταφέρει να μάθουν να χειρίζονται σωστά τη δημοτική.²⁰⁷ Αντιρρήσεις υπήρξαν επίσης και στην ίδια τη δομή της Τεχνικής-Επαγγελματικής εκπαίδευσης, η οποία θα έπρεπε να παρέχει υψηλής στάθμης τεχνική Παιδεία, βασισμένη στον οικονομικό προγραμματισμό, και όχι στην ίδρυση σχολείων «μικρής διάρκειας» για τα φτωχότερα στρώματα, με παροχή μόνο λίγων γνώσεων και λίγων δεξιοτήτων.²⁰⁸ Μια ακόμα σοβαρή παρατήρηση γινόταν για τον τρόπο και τη δυνατότητα εξεύρεσης των οικονομικών πόρων ώστε να υλοποιηθούν οι προγραμματικές εξαγγελίες της μεταρρύθμισης, κάνοντας λόγο για «ψιθύρους» που ήθελαν την κυβέρνηση Παπανδρέου να απευθύνεται σε ξένες χώρες και ξένους διεθνείς Οργανισμούς, θεωρώντας το γεγονός αυτό πολύ αρνητικό αφού οποιαδήποτε

---

²⁰⁵ Προβατά, Ανθή, ό.π., 175.

²⁰⁶ Επιτροπή Παιδείας της ΕΔΑ, «Τα μέτρα της κυβέρνησης για την Παιδεία», στο «Ανασυγκρότησις και παιδεία», ό.π., 300.

²⁰⁷ Κόττου, Λίζα, «Ο δημοτικισμός της Ενώσεως Κέντρου», στο «Ανασυγκρότησις και παιδεία», ό.π., 323-324.

²⁰⁸ Προβατά, Ανθή, ό.π., 175.

δανειοδότηση από ξένα κέντρα δεν εξυπηρέτησε ποτέ τα συμφέροντα του λαού μιας χώρας παρά μόνο τους δανειστές. Αντίθετα, η ΕΔΑ αντιπρότεινε την καταβολή ενός 2% από τον προϋπολογισμό του κάθε υπουργείου προς την εκπαίδευση, αφού «είναι έργο εθνικό και η πιο παραγωγική επένδυση είναι αυτή που γίνεται για την Παιδεία».²⁰⁹

2.5 Κριτική θεώρηση

Μετά τη λήξη του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου πολλές ευρωπαϊκές χώρες άρχισαν να καταβάλλουν προσπάθειες για αναπροσαρμογή των εκπαιδευτικών τους συστημάτων στα νέα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα. Κεντρικό σημείο όλων των προσπαθειών ήταν η αρχή της ισότητας ευκαιριών στην εκπαίδευση καθώς και η πεποίθηση ότι το σχολείο θα μπορούσε να αποτελέσει εργαλείο για την οικονομική ανάπτυξη ενός κράτους. Από τις αρχές τις δεκαετίας του '60, οι παρεμβάσεις στην Παιδεία συστηματοποιήθηκαν, δίνοντας έμφαση σε τρεις βασικούς τομείς: τη θεσμοθέτηση του «Ενιαίου Σχολείου», την αναμόρφωση του περιεχομένου των προγραμμάτων διδασκαλίας και στην εκπαίδευση των ίδιων των εκπαιδευτικών. Στην Ελλάδα, η διαδικασία αναπροσαρμογής του εκπαιδευτικού συστήματος στα μεταπολεμικά δεδομένα, καθυστέρησε χρονικά λόγω της πολιτικής αστάθειας και την κακής οικονομικής κατάστασης που επικράτησε τα πρώτα χρόνια μετά την λήξη του πολέμου. Οι αρχικές προσπάθειες ξεκίνησαν στα τέλη της δεκαετίας του '50 με την Επιτροπή Παιδείας του 1957, η οποία επιχείρησε να περάσει κάποια επιμέρους μεταρρυθμιστικά μέτρα, χωρίς όμως να προχωρήσει σε γενική αναμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής. Η πρώτη ουσιαστική μεταρρύθμιση επιχειρήθηκε με το Ν.Δ. 4379/64 της ΕΚ, που αποτέλεσε το αρχικό στάδιο για τις μετέπειτα αλλαγές στον χώρο της παιδείας. Ο κεντρικός στόχος της μεταρρύθμισης ήταν, όπως και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες εκείνης της περιόδου, η προώθηση του λεγόμενου «φιλελεύθερου μοντέλου» στην εκπαίδευση, εκσυγχρονίζοντας το εκπαιδευτικό σύστημα με κριτήριο τις νέες πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες. Βασική επιδίωξη ήταν να γίνει η εκπαίδευση προσιτή στο σύνολό της σε όλες

---

²⁰⁹ Επιτροπή Παιδείας της ΕΔΑ, «Τα μέτρα της κυβέρνησης για την Παιδεία», στο «Ανασυγκρότηση και παιδεία», ό.π., 303.

τους πολίτες, ανεξάρτητα της κοινωνικής τάξης καθιστώντας το σχολείο ως μοχλό κοινωνικής και οικονομικής ισότητας και προόδου.²¹⁰

Το κόμμα της ΕΚ, ανέλαβε την εξουσία σε μια περίοδο έντονων οικονομικών και διεθνών αλλαγών για την Ελλάδα. Η προκείμενη σύνδεση στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και η συνεπακόλουθη ενίσχυση του κεφαλαιοκρατικού χαρακτήρα της οικονομίας με την εισροή ξένου κεφαλαίου στη χώρα δημιούργησαν νέες απαιτήσεις για εκσυγχρονισμό των υπάρχουσών δομών καθώς και θεσμικές και διαρθρωτικές αλλαγές, κάτι που δεν μπορούσε να επιτευχθεί από συντηρητικές κυβερνήσεις. Την ανάγκη δημιουργίας μιας πολιτικής δύναμης με δημοκρατικό προσανατολισμό, με λαϊκή βάση και συναίνεση και στις δύο πλευρές του πολιτικού συστήματος ήρθε να καλύψει η εμφάνιση του «Κέντρου», ενός χώρου που είχε στόχο την εκτόνωση της έντασης των λαϊκών μαζών και τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής.²¹¹ Ήταν χαρακτηριστικό ότι το εγχείρημα της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας του 1964 έγινε από τα φιλελεύθερα εκείνα στρώματα της ελληνικής αστικής τάξης που, αφού «συνειδητοποίησαν την αναγκαιότητα αυτών των διαρθρωτικών, οικονομικών και θεσμικών αλλαγών θα κατορθώσουν αυτήν την περίοδο να εκφραστούν πολιτικά και να διεκδικήσουν την εξουσία συμμαχώντας με ένα μεγάλο τμήμα της μικροαστικής, της εργατικής και της αγροτικής τάξης».²¹²

Ήδη από το Νοέμβριο του 1963, μετά την πρώτη νίκη της ΕΚ στις εκλογές, ο Γ. Παπανδρέου εξάγγειλε τις κύριες συνιστώσες της μεγάλης εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης που είχε αποτελέσει βασική προεκλογική του υπόσχεση και σχεδίαζε να την υλοποιήσει άμεσα. Με παρουσίαση ενός ολοκληρωμένου προγράμματος για την παιδεία κάλυπτε τόσο τα «εσωτερικά» όσο και τα «εξωτερικά» χαρακτηριστικά της ελληνικής εκπαίδευσης και ικανοποιούσε την βασική αρχή κάθε μεταρρύθμισης: την αντιμετώπιση του εκπαιδευτικού συστήματος ως ενιαίου συνόλου. Η συστηματική αυτή προσέγγιση σήμαινε ότι η εκπαίδευση αποτελούσε ένα ενιαίο οικοδόμημα και συνεπώς η πραγματοποίηση κάθε παρέμβασης απαιτούσε δέσμη μέτρων που θα λάμβαναν υπόψη τους ολόκληρο το σύστημα προκειμένου να αποφευχθούν αρρυθμίες.²¹³ Για παράδειγμα, η αναθεώρηση των προγραμμάτων διδασκαλίας με μείωση των ωρών των κλασικών μαθημάτων, προϋπόθετε

---

²¹⁰ Ξωχέλλης, Π., «Τριάντα χρόνια εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα (1964-1994): σύντομος κριτικός απολογισμός από τη σκοπιά της Παιδαγωγικής Επιστήμης», στο Ένωση Φίλων του Πνευματικού Ιδρύματος «Γεώργιος Παπανδρέου», ό.π., 52-53.

²¹¹ Προβατά, Ανθή, ό.π., 178.

²¹² Νούτσος, Χ., *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1979, 273.

²¹³ Ξωχέλλης, Π., ό.π., 56.

και τη διάρθρωση της μεθόδευσης της διδασκαλίας καθώς και την συγγραφή καινούριων βιβλίων που θα εντάσσονταν σε ένα νέο πλαίσιο φιλοσοφίας για την εκπαίδευση, λιγότερο εθνοκεντρική και περισσότερο τεχνοκρατική, προσεγγίζοντας έτσι τα υπόλοιπα δυτικά κράτη. Όπως ήταν φυσικό, δημιουργήθηκαν μεγάλες αντιδράσεις τόσο για την γενική προσπάθεια στροφής της εκπαιδευτικής πολιτικής όσο και για μικρότερα ζητήματα, όπως το περιεχόμενο των ίδιων των βιβλίων.²¹⁴

Βασικό σημείο στην μεταρρυθμιστική προσπάθεια της ΕΚ αποτέλεσε η τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση, επιδιώκοντας να στρέψει τους νέους προς τα τεχνικά επαγγέλματα, θεωρώντας ότι με αυτόν τον τρόπο θα συνέβαλε στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Έτσι, με την νέα δομή των σχολικών μηχανισμών, θεσμοθετήθηκε ένα πολύεπίπεδο δίκτυο τεχνικοεπαγγελματικών σχολείων (τεχνικό γυμνάσιο, σχολές ειδίκευσης τεχνικών, τεχνικοεπαγγελματικό λύκειο, σχολές υπομηχανικών) έχοντας στόχο την τροφοδότηση της παραγωγής με διαφορετικού επιπέδου ειδίκευσης εργατικό δυναμικό. Βέβαια, η δημιουργία δύο σχολικών δικτύων, (γενικής – επαγγελματικής εκπαίδευσης) μετά την στοιχειώδη εκπαίδευση, παρά την δημοκρατικότερη μορφή που έχει σε σχέση με τα παλαιότερα συστήματα, δεν απάλειψε εντελώς την ταξική μορφή που είχε το εκπαιδευτικό σύστημα αφού ήταν φανερό ότι το δεύτερο σχολικό δίκτυο απευθυνόταν κυρίως σε παιδιά των κατωτέρων κοινωνικών τάξεων.²¹⁵

Δύο επίκτητα στοιχεία της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας, η δωρεάν εκπαίδευση και η επέκταση της υποχρεωτικής φοίτησης από έξι σε εννέα χρόνια, προσέδιδαν κοινωνικό χαρακτήρα στην νέα εκπαιδευτική πολιτική και θα ωφελούσαν εκείνα τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα που για οικονομικούς ή άλλους λόγους δεν μπορούσαν να κάνουν πλήρη χρήση των αγαθών της παιδείας. Συγχρόνως, οι συντελεστές της νέας εκπαιδευτικής πολιτικής, υιοθέτησαν ένα πάγιο αίτημα του προοδευτικού πνευματικού κόσμου της Ελλάδος, την θεσμική κατοχύρωση της δημοτικής ως γλώσσας της εκπαίδευσης, έστω και παράλληλα με την χρήση της καθαρεύουσας. Μάλιστα προώθησαν και συμπληρωματικά μέτρα για την ενίσχυση της γλωσσικής μεταρρύθμισης όπως η διδασκαλία των αρχαίων από μετάφραση και η ρηξικέλευθη αντιμετώπιση του μαθήματος των Λατινικών.²¹⁶ Όλα τα παραπάνω, οδήγησαν ακόμα και επιφανή στελέχη άλλων

²¹⁴ Βλ., Αθανασιάδης, Χ., «Έθνος και σχολική ιστορία: Η πολεμική στο βιβλίο “Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική 146 π.Χ.-1453 μ.Χ.” της Β΄ Γυμνασίου (1965)», στο *Δοκιμές*, τεύχος 15-16, 2009, 71-103.

²¹⁵ Μπουζάκης, Σ., *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1998)*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2006. 127-128.

²¹⁶ Μπουζάκης, Σ., *Γεώργιος Α. Παπανδρέου 1888-1968. Ο πολιτικός της παιδείας*, ό.π., 125.

κομμάτων να αναγνωρίσουν ότι η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 «έχει πάρα πολλά σημεία γόνιμα, πού [...] θα βοηθήσουν να γίνει η παιδεία ανεμπόδιστα κτήμα του λαού».²¹⁷

Τα μέτρα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964 θα πρέπει να ιδωθούν και να ερμηνευτούν με βάση τις συγκεκριμένες ελληνικές συνθήκες στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο και αφού ληφθεί υπόψη ότι το εκπαιδευτικό πρόβλημα της χώρας δεν ήταν κοινωνικό-οικονομικό αλλά πρωτίστως πολιτικό. Η ισότητα ευκαιριών στην εκπαίδευση και γενικότερα στα μέτρα κοινωνικής πολιτικής, στα οποία δόθηκε έμφαση με την μεταρρύθμιση του 1964, πολεμήθηκαν έντονα από τους επικριτές της λόγω της ριζοσπαστικότητά τους.²¹⁸ Από την πλευρά του συντηρητικού εκπαιδευτικού ρεύματος, το οποίο συνασπιζόταν κυρίως με την πολιτική παράταξη της ΕΡΕ, οι προσπάθειες των μεταρρυθμιστών κρίνονταν ως φορέας «εθνικών κινδύνων». Συχνά, οι κατηγορίες που τους απέδιδαν εντάσσονταν περισσότερο στα πλαίσια μιας πολιτικής-ιδεολογικής σύγκρουσης και όχι μιας διαμάχης με εκπαιδευτικά επιστημονικά επιχειρήματα. Βασική κατηγορία αποτελούσε η προσπάθεια «άρνησης» ή «εκτροπής» του παραδοσιακού προσανατολισμού της παιδείας, ο οποίος στηριζόταν στον ελληνοχριστιανικό πολιτισμό. Ο συντηρητικός κόσμος θεωρούσε ως πρωταρχικό στόχο της εκπαίδευσης τον κοινωνικοποιητικό της ρόλο και ακολούθως την όποια επαγγελματική ή τεχνική εξειδίκευση, πιστεύοντας έτσι ότι κάθε αλλαγή που υποβάθμιζε τα κλασικά μαθήματα ή την καθαρεύουσα «υπέσκαπτε και τα θεμέλια του έθνους» κάνοντας ακόμα λόγο για υπηρέτηση «εξωεκπαιδευτικών» σκοπών ή άντληση στοιχείων από χώρες που βρίσκονταν «εκτός της δυτικής οικογένειας». Γνωρίζοντας αυτό, θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε καλύτερα τις μεγάλες αντιδράσεις που υπήρξαν σε ένα δευτερεύον, μέσα στην όλη μεταρρύθμιση, ζήτημα όπως η τύχη του μαθήματος των αρχαίων ελληνικών. Από την άλλη, η κριτική που προερχόταν από τα αριστερά δεν είχε στόχο να πλήξει το πνεύμα της μεταρρύθμισης αλλά περισσότερο να εκφράσει την επιθυμία για μεγαλύτερο ριζοσπαστισμό.

Σε ένα ακόμα θέμα που έδωσαν σημασία οι πρωτεργάτες της μεταρρύθμισης του 1964 ήταν η έγκαιρη ενημέρωση της εκπαιδευτικής κοινότητας. Κορυφαία στελέχη του Υπουργείου Παιδείας και ιδιαίτερα του νεοσύστατου Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, οργάνωσαν, σε όλες τις μεγάλες πόλεις της Ελλάδος, εκδηλώσεις με στόχο την ενημέρωση

²¹⁷ Για παράδειγμα η Ρόζα Ιμβριώτη.

²¹⁸ Μπουζάκης, Σ., *Γεώργιος Α. Παπανδρέου 1888-1968. Ο πολιτικός της παιδείας*, ό.π., 128.

των βασικών αποδεκτών της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας μαθητών, γονέων και εκπαιδευτικών καταφέροντας να ενεργοποιήσουν ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας και να αναδείξουν τα εκπαιδευτικά ζητήματα. Σε αυτό, συνέβαλε αποφασιστικά και ο μεγάλος όγκος της αρθρογραφίας που αναφερόταν στην μεταρρύθμιση, ιδιαίτερα από τον χώρο της διανόησης, αλλά και ο έντονος και συνεχής διάλογος που αναπτύχθηκε στις στήλες του αθηναϊκού Τύπου καθώς και τα ψηφίσματα δεκάδων κοινωνικών και συνδικαλιστικών φορέων.²¹⁹

Η πολιτική κρίση που ξέσπασε τον Ιούλιο του 1965 άφησε αρκετά από σχέδια της ΕΚ για την Παιδεία στα χαρτιά. Η κυβέρνηση Στεφανόπουλου, αναλαμβάνοντας τα καθήκοντά της τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, ανέφερε στις προγραμματικές της δηλώσεις ότι «εις το μέγα θέμα της Παιδείας, η Κυβέρνησις θα επιδείξει ιδιαίτερον ενδιαφέρον» δείχνοντας τις προθέσεις της να συνεχίσει το μεταρρυθμιστικό έργο. Παρόλο όμως τις διαβεβαιώσεις, η νέα ηγεσία του Υπουργείου Παιδείας δεν προχώρησε στην ψήφιση του νομοσχεδίου για την τεχνική εκπαίδευση, προωθώντας στην θέση του, ως αντιστάθμισμα, το νομοσχέδιο «*Περί της επαγγελματικής και τεχνικής εκπαιδύσεως*», το οποίο κατέθεσε στην Βουλή τον Σεπτέμβριο του 1966 και εμπεριείχε αρκετές από τις ιδέες του Ν.3971/1959 της κυβερνήσεως της ΕΡΕ, ενώ παράλληλα δεν έδειχνε τη διάθεση να προχωρήσει σε υλοποίηση όσων προέβλεπε το πλήρες μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα της ΕΚ. Το γεγονός αυτό οδήγησε αρκετούς ερευνητές της περιόδου να καταλήξουν στο συμπέρασμα ότι η κατάργηση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης που συντελέστηκε από το απριλιανό καθεστώς είχε ήδη ξεκινήσει από το 1965.

---

²¹⁹ Στο ίδιο, 133.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο

Το περιοδικό *Δωδωναίον Φως*

3.1 Συνοπτική ιστορία της Παιδείας στα Ιωάννινα

Η Ήπειρος και ειδικότερα η περιοχή των Ιωαννίνων είναι απόλυτα συνυφασμένη με την εξέλιξη της νεοελληνικής παιδείας από την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Τον 13ο αιώνα λειτούργησε η Σχολή των Φιλανθρωπηνών στο νησί των Ιωαννίνων σηματοδοτώντας την σύνδεση της πόλης με την ελληνική εκπαίδευση, κάτι που συνεχίστηκε μέχρι τις μέρες μας. Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατοχής των Ιωαννίνων ιδρύθηκαν πρωτοπόρες Σχολές συντελώντας στην διαμόρφωση του πνευματικού κινήματος που έμεινε γνωστό ως «Νεοελληνικός Διαφωτισμός». Ήδη από τον 16ο λειτουργούσε εντός του κάστρου Σχολή ελληνικών γραμμάτων, ενώ σύμφωνα με τον Μάξιμο Πελοποννήσιο, διδάσκαλο της Σχολής, έχουμε την πρώτη ιστορική μαρτυρία σχετικά με κοινωνικούς αγώνες που είχαν επίκεντρο προσπάθειες για ανανέωση της Παιδείας στην πόλη.²²⁰

Στα μέσα του 17ου αιώνα, μετά τις πρώτες επαφές με τον σύγχρονο ευρωπαϊκό πολιτισμό, είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται νέοι όροι που θα αποτελούσαν το υπόβαθρο της μετέπειτα έκρηξης της ελληνικής πνευματικής αναγέννησης. Η εμφάνιση εύπορων ηπειρωτών εμπόρων, δημιούργησε μια άμεση σχέση ανάμεσα στο ελληνικό παροικιακό εμπορικό κεφάλαιο και την προώθηση της Παιδείας στην πατρίδα των χορηγών. Συγχρόνως, δημιουργήθηκε μια συνεχής και πολύμορφη επικοινωνία με την Βενετία, που έως το 1797 κυριαρχούσε στην περιοχή των Ηπειρωτικών παραλίων. Κάτω από αυτό το πλαίσιο, η πρωτοβουλία και η ηγετική μέριμνα για τα εκπαιδευτικά ζητήματα του ελληνισμού περνά σταδιακά από τα χέρια της εκκλησιαστικής ιεραρχίας στη νεοεμφανιζόμενη τάξη των εμπόρων, αναδεικνύοντας έτσι τους Γιαννιώτες εμπόρους της διασποράς πρωτοπόρους στην πολιτισμική προσπάθεια για τη ανανέωση και διάδοση της ελληνικής Παιδείας, κάτι που συνεχίστηκε ακόμα και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους.

Βασικός σταθμός της νεοελληνικής εκπαίδευσης στα Ιωάννινα θεωρείται η ίδρυση της Επιφάνιας Σχολής το 1648, ύστερα από κληροδότημα πλούσιου Γιαννιώτη εμπόρου

---

²²⁰ Κιτρομηλίδης, Π., «Αγώνες για ιδεολογική ανανέωση στην παιδεία των Ιωαννίνων» στο *Αντί* ΙΔ' 179 (1981), 26.

στην Βενετία, στην οποία δίδαξαν ορισμένοι από τους πρωτοπόρους της νεοελληνικής επιστημονικής έρευνας.²²¹ Μια δεύτερη σχολή ιδρύθηκε το 1674, με χορηγία ενός άλλου εμπόρου στην Βενετία, του Μάνου Γκιούμα, στην οποία εμφανίστηκαν νεωτεριστικές θέσεις στην εκπαίδευση, ενώ παράλληλα επιχειρήθηκε εισαγωγή και θετικών επιστημών στην διδασκαλία από τον Διευθυντή της σχολής στις αρχές του 18ου αιώνα, Μεθόδιο Ανθρακίτη, ένα από τα μεγαλύτερα ονόματα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ο Ανθρακίτης, θρησκευτικός ουμανιστής και ορθολογιστής, ήρθε σε σύγκρουση με την Πατριαρχική Σχολή που διαμόρφωνε την εκπαίδευση των ελληνικών πληθυσμών εκείνη την περίοδο και διαπνεύμενη από ακραίες συντηρητικές θέσεις αντιμετώπιζε αρνητικά την εισαγωγή των φυσικών επιστημών στα προγράμματα διδασκαλίας. Το αποτέλεσμα της σύγκρουσης ήταν η απομάκρυνση του Ανθρακίτη από τα Ιωάννινα το 1723 και η ανάληψη της διεύθυνσης της Σχολής από την οικογένεια των Μπαλάνων. Το ίδιο διάστημα, με νέα χρηματοδότηση από Ηπειρώτες εμπόρους της Βενετίας δημιουργήθηκε η Μαρούτσειος Σχολή, στην οποία επιλέχθηκε το 1741 ως αρχιδιδάσκαλος, ένα άλλο μεγάλο όνομα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ο Ευγένιος Βούλγαρης. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα της Σχολής χαρακτηρίστηκε για την ριζοσπαστικότητα του με την εισαγωγή σύγχρονων Ευρωπαϊών συγγραφέων και χρήση πειραματικών μεθόδων διδασκαλίας. Οι καινοτομίες του Βούλγαρη ήρθαν σε σύγκρουση με την Μπαλαναία Σχολή που προωθούσε τον λόγο συντηρητισμό και εναντιωνόταν σφοδρά σε κάθε νεωτερικότητα. Οι συγκρούσεις σε επιστημονικά θέματα μεταξύ του Μπαλάνου, που υποστηριζόταν από την εκκλησιαστική ιεραρχία και του Βούλγαρη είχαν ως αποτέλεσμα την απομάκρυνση του δευτέρου από τα Ιωάννινα και την κυριαρχία της Μπαλαναίας Σχολής στην πόλη μέχρι και το 1818. Η διαμάχη αυτή αποτέλεσε ένα προοίμιο της σύγκρουσης που θα ακολουθούσε αργότερα και εντός των κόλπων του ελληνικού κράτους, μεταξύ των κόσμων της συντήρησης και της ανανέωσης, σχετικά με την κατεύθυνση της ελληνικής εκπαίδευσης.²²² Παράλληλα, ως τις αρχές του 19ου αιώνα, τα ελληνικά τυπογραφεία της Βενετίας, τα οποία και ανήκαν σε γνωστές οικογένειες Γιαννιωτών,²²³ αποτέλεσαν την κύρια πηγή τροφοδότησης του ελληνικού χώρου με έντυπο υλικό. Κατά συνέπεια, η πόλη των Ιωαννίνων, λόγω των στενών επαφών τους με τη Βενετία, αποτέλεσε το βασικότερο διαμετακομιστικό κέντρο απ' όπου το βιβλίο σκορπιζόταν στον ελληνικό χώρο.

---

²²¹ Κιτρομηλίδης, Π., ό.π., 27.

²²² Στο ίδιο, 28.

²²³ Οι πιο γνωστές ήταν οι οικογένειες Γλυκύ, Σάρου και Θεοδοσίου.

Μετά την παρακμή της Μητρόπολης της Αδριατικής, το κέντρο βάρους του ελληνικού παροικιακού εμπορίου, που αποτελούσε και την βασική πηγή χρηματοδότησης της εκπαίδευσης στα Ιωάννινα, μετατοπίστηκε είτε στην Κεντρική Ευρώπη, είτε στην Ρωσία. Το 1805, με χορηγία του εύπορου εμπόρου Ζώη Καπλάνη, ιδρύθηκε στην πόλη η Καπλάνειος Σχολή, ένα από τα βασικότερα κέντρα της νεωτεριστικής παιδείας στις αρχές του 19ου αιώνα για τον ελληνισμό. Στην Καπλάνειο δίδαξε ο Αθανάσιος Ψαλίδας, κυρίαρχη μορφή στο πνευματικό κόσμο των Ιωαννίνων την πρώτη εικοσαετία του 19ου αιώνα. Στις διαμάχες του Ψαλίδα με τους δασκάλους της Μπαλαναίας Σχολής αποκρυσταλλώνονταν οι πνευματικές διαφωνίες και διαμάχες του προεπαναστατικού ελληνισμού και παρουσιάζονταν καθαρά οι διαφορές τις «ανανεωτικής» με την «παραδοσιακή» ιδεολογία στον ελληνικό πνευματικό κόσμο.²²⁴ Από τη Ρωσία προήλθε και η επόμενη χρηματοδότηση για τη δημιουργία εκπαιδευτικού ιδρύματος. Το 1828, κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και έπειτα από μεγάλη χρηματική προσφορά των αδελφών Ζωσιμάδων, ιδρύθηκε η Ζωσιμαία Σχολή, η οποία συνεχίζει τη λειτουργία της μέχρι τις μέρες μας και αποτέλεσε από εκείνη την στιγμή και μέχρι την δημιουργία των πρώτων πανεπιστημιακών σχολών στα Ιωάννινα το 1964, το σημαντικότερο εκπαιδευτικό ίδρυμα στην πόλη. Χαρακτηριστικό ήταν, ότι κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατοχής, λόγω του κύρους της Σχολής, φοίτησαν στη Ζωσιμαία, εκτός από Έλληνες και μαθητές άλλων εθνικοτήτων.

Μέχρι και την απελευθέρωση της πόλης και την ενσωμάτωσή της στο ελληνικό κράτος, ιδρύθηκαν εκτός από νέα σχολεία, και διάφορες σχολές μορφώσεως διδασκάλων αποσκοπώντας στην κάλυψη της συνεχώς αυξανόμενης ζήτησης σε διδακτικό προσωπικό. Το 1878, βάσει του νέου κανονισμού της Ζωσιμαίας Σχολής, δημιουργήθηκε στο χώρο του εκπαιδευτικού ιδρύματος το Διδασκαλικό Τμήμα της Ζωσιμαίας, το οποίο αποτέλεσε την βασικότερη πηγή τροφοδότησης δασκάλων για τα σχολεία της Ηπείρου μέχρι το 1913, οπότε και με νόμο του ελληνικού κράτους θεσμοθετήθηκε το Διδασκαλείο Ιωαννίνων, ενώ την ίδια περίοδο ιδρύθηκε και το Ιεροδιδασκαλείο της Βελλάς, με στόχο την στελέχωση των σχολείων που βρίσκονταν κυρίως στα χωριά της περιοχής των Ιωαννίνων με «δημοδιδάσκαλους» και το οποίο συνήθως προσέλυε άτομα από τα πολύ φτωχά κοινωνικά στρώματα λόγω των παροχών που πρόσφερε.²²⁵ Κατά τη διάρκεια του

---

²²⁴ Κιτρομηλίδης, Π., ό.π., 30.

²²⁵ Κίτσος, Κ., *Η ιστορία του Διδασκαλείου Ιωαννίνων και της Ζωσιμαίας Παιδαγωγικής Ακαδημίας*, Εκδόσεις Δωδώνη, Γιάννινα 1988, 31-33.

μεσοπολέμου το Διδασκαλείο Ιωαννίνων αντικαταστάθηκε από τη Ζωσιμαία Παιδαγωγική Ακαδημία, όπου δίδαξαν αρκετά γνωστά ονόματα του εκπαιδευτικού κόσμου²²⁶ και η οποία συνέχισε τη λειτουργία της μέχρι το 1988, απονέμοντας το πτυχίο του δασκάλου ή του νηπιαγωγού σε περίπου 9.300 σπουδαστές.²²⁷ Παράλληλα, την ίδια περίοδο ιδρύονται στα Ιωάννινα και επαγγελματικές σχολές με στόχο παροχή στους σπουδαστές τους τόσο των θεωρητικών γνώσεων όσο και των πρακτικών εφαρμογών τους, όπως για παράδειγμα η Εμπορική Σχολή Ηπείρου, που λειτούργησε στην πόλη από το 1923 έως και το 1961, με μικρό αριθμό σπουδαστών κάθε χρόνο που εισέρχονταν κατόπιν αυστηρών εξετάσεων, αποτελώντας δημόσια σχολή της «μέσης» εμπορικής εκπαίδευσης.²²⁸ Ενδιαφέρον έχουν και τα στοιχεία που παρέθεσε ο Πρόεδρος του Διδασκαλικού Συλλόγου Ιωαννίνων, Ευάγγελος Φαρμάκης, σχετικά με την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση στο Νομό Ιωαννίνων, για την περίοδο που εξετάζουμε. Συγκεκριμένα, ο Νομός διαιρούνταν σε πέντε εκπαιδευτικές περιφέρειες: την Α΄ Ιωαννίνων, Β΄ Ιωαννίνων και την περιφέρεια Ζαγορίου Μετσόβου οι οποίες είχαν έδρα την πόλη των Ιωαννίνων, την περιφέρεια Κονίτσης με έδρα την Κόνιτσα και την περιφέρεια Πωγωνιανής με έδρα το Δελβινάκι.²²⁹ Παράλληλα, ενώ ο αριθμός των μαθητών και των διδασκόντων ανά τάξη στα περισσότερα σχολεία της υπαίθρου ανερχόταν σε ικανοποιητικά επίπεδα (από 15 έως 40 μαθητές για ένα δάσκαλο), στα σχολεία που βρίσκονταν εντός των Ιωαννίνων η κατάσταση ήταν ασφυκτική αφού το σύνολο των μαθητών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στην πόλη έφτανε πλέον τους 2.400 και στα περισσότερα σχολεία η κάθε τάξη αριθμούσε μέχρι και 80 μαθητές, καθιστώντας την σωστή διδασκαλία σχεδόν αδύνατη.²³⁰ Από τα παραπάνω μπορούμε να υποθέσουμε ότι η μαζική εσωτερική μετανάστευση από τα χωριά προς τις πόλεις που σημειώθηκε τη δεκαετία του '50 στο Νομό Ιωαννίνων, όπως και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, είχε αρχίσει να επηρεάζει και τη σχολική λειτουργία αφού η Πολιτεία δεν είχε προβεί στην απαιτούμενη αναδιάρθρωση των σχολείων με βάση τα νέα πληθυσμιακά δεδομένα.

Το σημαντικότερο όμως εκπαιδευτικό ζήτημα που απασχόλησε τον κόσμο των Ιωαννίνων μεταπολεμικά υπήρξε αναμφισβήτητα η ίδρυση Πανεπιστημίου στην πόλη. Τον 19ο αιώνα, δεκάδες Ηπειρώτες ευεργέτες συνέβαλαν οικονομικά στην ελληνική

---

²²⁶ Ανάμεσά τους και ο γνωστός παιδαγωγός Ευάγγελος Παπανούτσος.

²²⁷ Κίτσος, Κ., «Ο θεσμός των παιδαγωγικών Ακαδημιών και το έργο της Ζωσιμαίας Παιδαγωγικής Ακαδημίας και του Ιεροδιδασκαλείου της Βελλάς» στο *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* (1993), 42.

²²⁸ Ζάκκας, Κ., *Εμπορική Σχολή Ηπείρου (1923-1961)*, Ιωάννινα 2004. 15-16.

²²⁹ Στις τρεις πρώτες περιφέρειες λειτουργούσαν 277 Δημοτικά Σχολεία (168 μονοθέσια, 76 διθέσια, 19 τριθέσια, 5 τετραθέσια, 1 πενταθέσιο, 6 εξαθέσια, 1 οχταθέσιο και 1 δωδεκαθέσιο).

²³⁰ *Δωδωναίο Φως* (1962), τ.3, 116-118.

τριτοβάθμια εκπαίδευση με τεράστιες χορηγίες, οι οποίες όμως αποδόθηκαν στην Αθήνα λόγω της μη δυνατότητας ίδρυσης ελληνικού Πανεπιστημίου στην πόλη των Ιωαννίνων. Οι πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις, ανάμεσα σε πολλές άλλες, ήταν των εμπόρων από το Μέτσοβο Τοσίτσα, Στουρνάρα και Αβέρωφ, οι οποίοι χορήγησαν μεγάλα χρηματικά ποσά στο νεοϊδρυθέντα Πολυτεχνείο Αθηνών και το οποίο ονομάστηκε προς τιμήν τους Μετσόβιο και του Ιωάννη Δομπόλη, προσωπικού φίλου του Καποδίστρια, ο οποίος με τη διαθήκη του κληροδοτούσε το ελληνικό κράτος με ένα υπέρογκο ποσό με στόχο την ίδρυση δεύτερου πανεπιστημίου στην Ελλάδα, με μόνο όρο να λάβει την ονομασία «Καποδιστριακό».²³¹ Μετά από διάφορες συζητήσεις και απόψεις του πολιτικού και πνευματικού κόσμου της Ελλάδας αποφασίστηκε το να χωριστεί το Πανεπιστήμιο Αθηνών σε δύο μέρη υπό ενιαία διοίκηση, λαμβάνοντας το ένα μέρος τον τίτλο «Εθνικό» και το άλλο την ονομασία «Καποδιστριακό» ώστε να λυθεί το νομικό ζήτημα. Αξιοσημείωτη ήταν η παρέμβαση που είχε κάνει τότε ο γνωστός ιστορικός Παύλος Καρολίδης για το θέμα, ο οποίος συνιστούσε «όπως αναβληθεί η λύσις του ζητήματος μέχρι της παρούσης ανατολικής κρίσεως και μέχρι εντός των ορίων του Κράτους περιλήψεως των Ιωαννίνων ή της Θεσσαλονίκης αίτινες [...] αποτελούσι ουχ ήττον επίκαιρα σημεία του Ελληνισμού κατάλληλα να κατασταθώσι νέα κέντρα Πανεπιστημίου εν τω Ελληνισμώ».²³² Όντως, λίγα χρόνια μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, ιδρύθηκε το 1925 το δεύτερο ελληνικό πανεπιστήμιο στην πόλη, ενώ τα Ιωάννινα θα γίνονταν η τρίτη πόλη που θα αποκτούσε πανεπιστημιακές σχολές, παρόλο που σε μέγεθος πληθυσμού ήταν μικρότερη από άλλα αστικά κέντρα της Ελλάδας. Πράγματι, στα μέσα του 20ου αιώνα και συγκεκριμένα κατά τη δεκαετία του 1950, αναδύθηκε επιτακτικά από τις διάφορες θεσμοθετημένες συλλογικότητες των Ιωαννίνων, το αίτημα για την ίδρυση Πανεπιστημίου στην πόλη, το οποίο λόγω της ιστορίας και της σχέσης της με τα «γράμματα» ήταν «φυσικό της δικαίωμα».²³³ Πλήθος δημοσιευμάτων κατέκλυζαν για αρκετά χρόνια τον τοπικό και αθηναϊκό τύπο καθώς και τις περιοδικές εκδόσεις προβάλλοντας το ζήτημα, ενώ από το 1957, μετά την σύσταση της πρώτης επιτροπής για την παιδεία και την θέση της για την ανάγκη ίδρυσης νέου πανεπιστημιακού φορέα στην χώρα, το αίτημα άρχισε να μπαίνει σε ρεαλιστικά πλαίσια βρίσκοντας υποστηρικτές και στον ευρύτερο πολιτικό κόσμο.²³⁴

²³¹ Στεφόπουλος, Σ., *Ματιές και σκέψεις πάνω στην ιστορία*, Ιωάννινα 1991, τ. Α΄. 23.

²³² Στο ίδιο, 24-25.

²³³ Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, *Ιστορία και εξέλιξη 1964-2004*, Ιωάννινα 2006, 8.

²³⁴ Στεφόπουλος, Σ., *ό.π.*, 27-28.

Χαρακτηριστική ήταν η συσταθείσα το 1962, στην Αθήνα, Επιτροπή Αγώνος Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, αποτελούμενη από καθηγητές πανεπιστημίου, ανθρώπους των γραμμάτων και του δημόσιου βίου, η οποία και αποτέλεσε μοχλό πίεσης στην πρωτεύουσα, υπέρ της ιδρύσεως του Ανωτάτου Εκπαιδευτικού Ιδρύματος στην Ήπειρο. Στα Ιωάννινα, παρά την άμεση σχέση της πόλης με την παιδεία και την παρουσία πλήθους εντύπων ποικίλης ύλης και εφημερίδων, δεν υπήρχε κάποιο περιοδικό που να αφορούσε αποκλειστικά τα εκπαιδευτικά ζητήματα μέχρι το 1961, όταν και αποφασίστηκε από τον Διδασκαλικό Σύλλογο Ιωαννίνων η έκδοση του περιοδικού *Δωδωναίον Φως*. Η κυκλοφορία του περιοδικού συνέπεσε με τις κρίσιμες πολιτικές εξελίξεις που συνέβησαν στη χώρα τη δεκαετία του '60 καθώς και με την άνοδο του Γεωργίου Παπανδρέου στην εξουσία και την απόφασή του να προχωρήσει σε μεγάλη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση το 1964. Μέσα από τις σελίδες του, μπορούμε να δούμε ποια ήταν τα θέματα που προβαλλόταν από τους εκπαιδευτικούς, κυρίως, κύκλους της πόλης και ποια θέση έλαβαν στις μεγάλες διαμάχες που ξέσπασαν γύρω από την εκπαίδευση εκείνο το διάστημα. Παρότι τα Ιωάννινα ήταν μια μικρή επαρχιακή πόλη εκείνη την περίοδο, οι απόψεις του πνευματικού κόσμου της περιοχής για τα εκπαιδευτικά ζητήματα έχουν ένα ξεχωριστό ενδιαφέρον λόγω και της μακροχρόνιας παράδοσης της πόλης με τα «γράμματα».

3.2 Η φυσιογνωμία του περιοδικού

Το *Δωδωναίον Φως* από το πρώτο κιόλας τεύχος του έκανε ξεκάθαρους του στόχους τους οποίους επιδίωκε: την προβολή και «θεραπεία» των ζητημάτων της αγωγής, αξιολογώντας και οργανώνοντας «προς την κατεύθυνση των παιδευτικών, κοινωνικών και εθνικών σκοπών».²³⁵ Κεντρικός άξονας του περιοδικού αποτελούσε ο «επαρχιακός ορίζοντας», απευθυνόμενο όχι μόνο στην πόλη των Ιωαννίνων αλλά στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου, στην οποία εκείνη την περίοδο δεν υπήρχε άλλο περιοδικό που να αφορούσε την εκπαίδευση. Γι' αυτό το λόγο, καλούσε τους διδασκαλικούς συλλόγους και τους επιστήμονες της Ηπείρου να συμπαρασταθούν στην προσπάθεια ώστε να καταστεί το *Δωδωναίον Φως* «το πνευματικόν όργανο όλων των Ηπειρωτών δασκάλων» και το βήμα όπου «θα διεξάγονται επιστημονικές συζητήσεις» αποσκοπώντας στην πνευματική και ηθική αναβάθμιση της περιοχής. Αυτό όμως δεν σήμαινε ότι επιθυμούσε να παραμείνει

---

²³⁵ *Δωδωναίο Φως* (1961), τ.1, 2

στα στενά ηπειρωτικά πλαίσια, αφού τόνιζε με σαφήνεια ότι στόχευε στην διεύρυνση αυτού του «ορίζοντα» ώστε το περιοδικό που «δημιουργήθηκε σ' έναν τόπο που βαρύνεται από μια παράδοση στα γράμματα, τα Γιάννινα, [...] να γίνει πνευματικό όργανο Πανελλήνιο με αξιώσεις, που θα τιμά τον κλάδο καθολικά».²³⁶

Τόσο ο τίτλος όσο και το σήμα του περιοδικού αποτύπωναν τον στόχο των εκδοτών του να αποτελέσει το περιοδικό «ένα συνδυετικό κρίκο» μεταξύ του παρόντος και της μεγάλης Ηπειρωτικής παραδόσεως. Μια παράδοση, που οι εκδότες του περιοδικού δεν την περιόριζαν μόνο στους τελευταίους αιώνας αλλά τη διεύρυναν μέχρι την αρχαιότητα. Συγκεκριμένα, ως σύμβολο του περιοδικού χρησιμοποιούταν ένα αρχαίο νόμισμα του ομοσπονδιακού κράτους της Ηπείρου του 3ου και 2ου αιώνα π.Χ., γνωστό ως «Κοινό των Ηπειρωτών», το οποίο είχε σαν πολιτικό, οικονομικό και πολιτιστικό κέντρο την περιοχή της Δωδώνης. Στη μια πλευρά του νομίσματος απεικονίζονταν το ιερό ζεύγος των Δωδωναίων θεών Δίας και Διώνη, ενώ στην άλλη πλευρά υπήρχε ένας ταύρος περιστοιχισμένος από φύλλα βελανιδιάς και με την επιγραφή «ΑΠΕΙΡΩΤΑΝ».²³⁷ Μάλιστα, στο πρώτο κιόλας τεύχος του ο Γεώργιος Βρέλλης, θεωρούσε την ονομασία του περιοδικού «συμβολική, γεμάτη αγώνα και πολιτισμό», ενώ καλούσε τους δασκάλους για «προσκύνημα» στο Μαντείο της Δωδώνης.²³⁸

Το περιοδικό ξεκίνησε την έκδοσή του τον Ιούνιο του 1961 και συνέχισε μέχρι τον Δεκέμβριο του 1966, εκδίδοντας συνολικά 10 τεύχη, ενώ η τελευταία έκδοσή του χαρακτηριζόταν ως «ειδική» και ήταν αφιερωμένη στο πανηπειρωτικό παιδαγωγικό σεμινάριο, που διοργανώθηκε στα Ιωάννινα στις 5 και 6 Ιουνίου 1966. Η κυκλοφορία του διακόπηκε το 1967, πιθανώς λόγω της αλλαγής του πολιτικού καθεστώτος στη χώρα και στους κανόνες λογοκρισίας που επέβαλε η δικτατορική κυβέρνηση.

Το *Δωδωναίο Φως* ήταν έκδοση του Διδακταλικού Συλλόγου Ιωαννίνων, κάτι που σήμαινε ότι την πλήρη ευθύνη των όσων δημοσιεύονταν την είχε το Διοικητικό Συμβούλιο του συλλόγου, το οποίο όμως είχε διαφορετική σύνθεση στα περισσότερα τεύχη. Στους παρακάτω πίνακες φαίνεται η σύνθεση του ΔΣ του Διδακταλικού Συλλόγου Ιωαννίνων και το τεύχος του περιοδικού που εξέδωσε:

Ιούνιος 1961 Τεύχος 1ο

²³⁶ *Δωδωναίο Φως* (1961), τ.2, 68.

²³⁷ Δωρικού τύπου λέξη που σημαίνει «των Ηπειρωτών».

²³⁸ *Δωδωναίο Φως* (1961), τ.1, 97.

Βούστρος Δημήτριος	Πρόεδρος
Φαρμάκης Ευάγγελος	Γενικός Γραμματέας
Σιαμάντας Γεώργιος	Ταμίας
Εξαρχόπουλος Γεώργιος	Μέλος
Πλιάκος Δημήτριος	Μέλος
Παγούνης Σπυρίδων	Μέλος
Ζαΐμης Δημήτριος	Μέλος

Δεκέμβριος 1961 Τεύχος 2ο

Φαρμάκης Ευάγγελος	Πρόεδρος
Ντέμος Κωνσταντίνος	Αντιπρόεδρος
Μπάρτσης Κωνσταντίνος	Γενικός Γραμματέας
Ζαΐμης Δημήτριος	Ταμίας
Βαταβάλης Φιλ.	Μέλος
Θεοδώρου Ηρακλής	Μέλος
Τούμπας Κωνσταντίνος	Μέλος

Μάρτιος 1962 Τεύχος 3ο

Φαρμάκης Ευάγγελος	Πρόεδρος
Ντέμος Κωνσταντίνος	Αντιπρόεδρος
Μπάρτσης Κωνσταντίνος	Γενικός Γραμματέας
Ζαΐμης Δημήτριος	Ταμίας
Βαταβάλης Φιλ.	Μέλος
Θεοδώρου Ηρακλής	Μέλος
Τούμπας Κωνσταντίνος	Μέλος

Οκτώβριος 1962 Τεύχος 4ο

Ζαΐμης Δημήτριος	Πρόεδρος
Βαταβάλης Φιλ.	Αντιπρόεδρος
Μπάρτσης Κωνσταντίνος	Γραμματέας
Αλεξίου Δημήτριος	Ταμίας
Κούρτη Αθηνά	Μέλος
Παπαστεργίου Φώτης	Μέλος
Κράβαρης Θωμάς	Μέλος

Ιανουάριος – Απρίλιος 1963 Τεύχος 5ο-6ο

Ζαΐμης Δημήτριος	Πρόεδρος
Βαταβάλης Φιλ.	Αντιπρόεδρος
Μπάρτσης Κωνσταντίνος	Γραμματέας
Αλεξίου Δημήτριος	Ταμίας
Κούρτη Αθηνά	Μέλος
Παπαστεργίου Φώτης	Μέλος
Κράβαρης Θωμάς	Μέλος

Ιούλιος 1963 Τεύχος 7ο

Ζαΐμης Δημήτριος	Πρόεδρος
Βαταβάλης Φιλ.	Αντιπρόεδρος
Αλεξίου Δημήτριος	Γραμματέας
Θεοδώρου Ηρακλής	Ταμίας
Μπάρτσης Κωνσταντίνος	Μέλος
Κράβαρης Θωμάς	Μέλος
Παπαδημητρίου Δημήτρης	Μέλος

Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1964 Τεύχος 8ο

Ζαΐμης Δημήτριος	Πρόεδρος
Βαταβάλης Φιλ.	Αντιπρόεδρος
Αλεξίου Δημήτριος	Γραμματέας
Θεοδώρου Ηρακλής	Ταμίας
Μπάρτσης Κωνσταντίνος	Μέλος
Κράβαρης Θωμάς	Μέλος
Παπαδημητρίου Δημήτρης	Μέλος

Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 1964 Τεύχος 9ο

Ζαΐμης Δημήτριος	Πρόεδρος
Νικολαΐδης Κωνσταντίνος	Αντιπρόεδρος
Αλεξίου Δημήτριος	Γενικός Γραμματέας
Κωλέτσης Δημήτριος	Ταμίας
Φαρμάκης Ευάγγελος	Μέλος
Βαταβάλης Φιλ	Μέλος
Θεοδώρου Ηρακλής	Μέλος

Δεκέμβριος 1966 Τεύχος 10ο

Φαρμάκης Ευάγγελος	Πρόεδρος
Καρέτσης Δημήτριος	Αντιπρόεδρος
Βιδούρη – Κοττάρη Κασ.	Γενική Γραμματέας
Θεοδώρου Ηρακλής	Ταμίας
Ζαΐμης Δημήτριος	Μέλος
Βαταβάλης Φιλ	Μέλος
Στέφος Χαρίλαος	Μέλος

Δεκέμβριος 1966 Ειδική Έκδοση

Κουνάβος Μιλτιάδης	Πρόεδρος
Ζαΐμης Δημήτριος	Αντιπρόεδρος
Καρέτσης Δημήτριος	Γενικός Γραμματέας
Ευθυμίου Δημήτριος	Ταμίας

Αγγελίδης Θεοφ.	Μέλος
Παπαδόπουλος Δημοσθένης	Μέλος
Δημολίκας Δημήτριος	Μέλος

Από τα παραπάνω στοιχεία μπορούμε να δούμε, εκτός των άλλων και ποιοι δάσκαλοι συμμετείχαν ενεργά στα «κοινά» του εκπαιδευτικού κόσμου των Ιωαννίνων ασκώντας συνδικαλιστική δράση. Είναι φανερό ότι ορισμένα ονόματα είχαν αδιάλειπτη συμμετοχή στην έκδοση του περιοδικού σε όλα ή στα περισσότερα τεύχη του, όπως για παράδειγμα ο Ζαΐμης, ο Φαρμάκης και ο Μπάρτσης, ενώ αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι εμφανιζόταν μόνο μια δασκάλα, η Βιδούρη – Κοττάρη, αποδεικνύοντας την πολύ χαμηλή εκπροσώπηση-συμμετοχή του γυναικείου φύλλου στα εκπαιδευτικά τεκταινόμενα της πόλης των Ιωαννίνων την περίοδο 1961-1967, αν αναλογιστούμε ότι το συγκεκριμένο διάστημα περίπου το 1/3 των διδασκόντων στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση στην Περιφέρεια της Ηπείρου αποτελούταν από γυναίκες, δηλαδή 575 από τους 1556,²³⁹ ενώ συγκεκριμένα στον Νομό Ιωαννίνων από τους 675 άτομα διδακτικό προσωπικό στα δημοτικά σχολεία οι 232 ήταν δασκάλες.²⁴⁰ Η χαμηλή συμμετοχή των γυναικών επιβεβαιώνεται και από τις πολύ λίγες δημοσιεύσεις που είχε το περιοδικό από γυναίκες αρθρογράφους, περίπου 7% του συνόλου των άρθρων.

Την συντακτική ομάδα του περιοδικού την μαθαίνουμε στο 7ο τεύχος, όπου αναφερόταν ότι είχε επιμεληθεί και την ύλη όλων των προηγούμενων τευχών, σε συνεργασία πάντα με το ΔΣ του Διδακταλικού Συλλόγου Ιωαννίνων. Το γιατί μέχρι τότε δεν αναγράφονταν τα άτομα που ήταν επιφορτισμένα με την επιμέλεια των περιεχομένων του ΔΦ είναι άγνωστο, φαίνεται όμως ότι μετά από «ατυχή» κριτική που δέχτηκε από «γνωστό παιδαγωγικό περιοδικό» σχετικά με το ποιος «πρωτοταστεί» στην έκδοση και επιλογή της ύλης, αναγκάστηκε να προβεί στην δημοσίευση των ονομάτων της συντακτικής επιτροπής,²⁴¹ η οποία αποτελούνταν από τα ακόλουθα μέλη:²⁴²

1. Βρέλλης Γεώργιος
2. Νικολαΐδης Κωνσταντίνος
3. Ντέμος Κωνσταντίνος
4. Παπαστεργίου Φώτης

²³⁹ Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της εκπαίδευσης κατά το σχολικό έτος 1963-64. Στοιχειώδης Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1966, 8.

²⁴⁰ Στο ίδιο, 32.

²⁴¹ *Δωδωναίο Φως* (1963), τ.7, 382.

²⁴² Στο ίδιο, 379.

5. Πλιάκος Δημήτριος
6. Τολάκης Γεώργιος
7. Τσιάρας Αναστάσιος
8. Φαρμάκης Ευάγγελος

Στο 9ο τεύχος αποχώρησαν από την επιτροπή ο Νικολαΐδης και ο Φαρμάκης ενώ στο 10ο και τελευταίο τεύχος την επιμέλεια των κειμένων την είχαν οι:

1. Λαζαρίδης Κωνσταντίνος
2. Αλεξίου Δημήτριος
3. Βρέλλης Γεώργιος
4. Μπάρτζης Κωνσταντίνος
5. Πλιάκος Δημήτριος
6. Τολάκης Γεώργιος

Θα μπορούσαμε να κατατάξουμε την διάθρωση του περιοδικού σε δύο μέρη: την επώνυμη αρθρογραφία και τις μόνιμες στήλες που υπήρχαν σε κάθε τεύχος. Το μεγαλύτερο μέρος των αρθρογράφων του ΔΦ το αποτελούσαν δάσκαλοι από την περιοχή της Ηπείρου, χωρίς όμως να λείπει η συμμετοχή από καθηγητές ή επιστημονικές και πνευματικές προσωπικότητες της περιοχής. Το σύνολο των επώνυμων άρθρων που δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό καθ' όλη τη διάρκεια της κυκλοφορίας του είναι 145,²⁴³ τα οποία μπορούμε να τα εντάξουμε στις εξής κατηγορίες:

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΡΘΡΩΝ
ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	5
ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ	13
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ - ΝΕΑ ΑΓΩΓΗ	29
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ	14
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ-ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ	32
ΙΣΤΟΡΙΑ	16
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ	4
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ	5
ΔΙΑΦΟΡΑ	27

²⁴³ Συμπεριλαμβάνονται και τα πρακτικά του επιστημονικού σεμιναρίου που δημοσιεύτηκαν στην «ειδική έκδοση».

Σύνολο	145
--------	-----

Οι δύο πολυπληθέστερες κατηγορίες αφορούσαν λογοτεχνικά-λαογραφικά θέματα, όπως τοπικές ιστορίες, ποιήματα ή μύθους διαφόρων περιοχών και ζητήματα γύρω από τη νέα αγωγή ή ευρύτερα θέμα παιδαγωγικής. Συγκεκριμένα, πολύ συχνά παρατηρούμε άρθρα σχετικά με την καθημερινή διδασκαλία στην τάξη, άλλα που αφορούν την ευθύνη εξωσχολικών παραγόντων στην αγωγή του παιδιού, ενώ δεν λείπουν και άρθρα με αντικείμενο την ειδική αγωγή.

Μια άλλη θεματολογία που βρίσκουμε συχνά στο περιοδικό είναι το γλωσσικό ζήτημα. Όπως θα αναλύσουμε παρακάτω, το περιοδικό είχε ξεκάθαρη θέση σε αυτό το θέμα, εξάλλου φαίνεται και από τα σχετικά άρθρα, την ίδια άποψη είχαν και οι εκπαιδευτικοί της Ηπείρου, τουλάχιστον όσοι επέλεγαν ή επιλεγόντουσαν να συνεργαστούν με το *Δωδωναίον Φως*. Είναι χαρακτηριστικό ότι, από το τρίτο τεύχος και έπειτα υπήρχαν πάντα τουλάχιστον δύο άρθρα που είχαν θεματολογία το ζήτημα της γλώσσας.

Όπως είναι φυσικό, το περιοδικό αφιέρωνε σε κάθε τεύχος του κάποια άρθρα σε καθαρά επαγγελματικά ζητήματα που απασχολούσαν τους εκπαιδευτικούς της και τα οποία αφορούσαν είτε προτάσεις προς το υπουργείο παιδείας, είτε ανάδειξη ζητημάτων που ανέκυψαν μετά τη μεταρρύθμιση ή παρουσίαση των υπάρχοντων τοπικών προβλημάτων του εκπαιδευτικού προσωπικού της περιοχής.

Οι μόνιμες στήλες του περιοδικού κάλυπταν περίπου το 1/5 του κάθε τεύχους, δεν ήταν επώνυμες, με εξαίρεση τις βιβλιοπαρουσιάσεις και μπορούμε να τις διακρίνουμε σε: εισαγωγικό σημείωμα τις διοικήσεως, το οποίο γραφόταν πάντα πριν τα επώνυμα άρθρα, στα *σημειώματα* και στις *ειδήσεις* που αποτελούνταν από μικρές παραγράφους σε μια έως τέσσερις σελίδες και αναφέρονταν σε θέματα της επικαιρότητας της Ηπείρου, κατά κύριο λόγο εκπαιδευτικά, στην *αλληλογραφία*, στην οποία μπορούμε να δούμε προτάσεις των αναγνωστών ή κρίσεις για το περιοδικό και στη *βιβλιοκρισία*, όπου επώνυμα παρουσιάζονταν και προτείνονταν βιβλία, που τις περισσότερες φορές είχαν συνάφεια με την εκπαίδευση. Στην τελευταία σελίδα υπήρχαν ελάχιστες διαφημίσεις, συνήθως εκδοτικών οίκων ή βιβλιοπωλείων.

Στη συνέχεια θα αναλύσουμε ξεχωριστά ορισμένες από τις πτυχές του περιοδικού που ενδιαφέρουν την παρούσα εργασία και έχουν σχέση με τις πολιτικές και εκπαιδευτικές

εξελιξείς τις εποχές. Γι' αυτό το λόγο, θα δοθεί ιδιαίτερη προσοχή σε άρθρα τα οποία αφορούσαν ζητήματα σχετικά με το γλωσσικό, την μεταρρύθμιση του 1964, τα επαγγελματικά θέματα που έθεταν οι εκπαιδευτικοί, τα βιβλία που επέλεξε η συντακτική επιτροπή του περιοδικού να παρουσιάσει, καθώς και το ποια ήταν η αποδοχή που είχε το *Δωδωναίον Φως* από τους συνδρομητές του.

3.3 Το γλωσσικό ζήτημα στο Δωδωναίον Φως

Η θέση του περιοδικού στο ζήτημα της γλώσσας ήταν ξεκάθαρα υπέρ τη δημοτικής. Από το δεύτερο κιόλας τεύχος του, έθιγε το θέμα και προέτρεπε τον νέο Υπουργό Παιδείας, Γρηγόριο Κασιμάτη, να προχωρήσει ριζικές αλλαγές στο σχολικό πρόγραμμα προτάσσοντας το γλωσσικό αφού «οι απόφοιτοι των σχολείων μας [...] δεν γνωρίζουν να μιλούν σωστά τη γλώσσα μας». Συγχρόνως, θεωρούσε ότι η συζήτηση για την αφαίρεση μιας ώρας διδασκαλίας από τα αρχαία ελληνικά του Γυμνασίου και η αντικατάστασή της με μια επιπλέον ώρα στα νέα ελληνικά δεν είχε νόημα. Αντ' αυτού πρότεινε συνολική μεταρρύθμιση του προγράμματος βάζοντας τα χέρια «εις τον τύπον των ήλων» ασκώντας ταυτόχρονα και κριτική στους καθηγητές της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών που ήταν αντίθετοι σε οποιαδήποτε αλλαγή.²⁴⁴

Από το τρίτο τεύχος και έπειτα η αναφορά στο γλωσσικό γινόταν όλο και συχνότερη, ενώ τουλάχιστον δύο άρθρα σε κάθε τεύχος ήταν αφιερωμένα πάνω σε αυτό το θέμα. Βασικό χαρακτηριστικό των άρθρων ήταν η αντίθεση στην ταυτόχρονη διδασκαλία δημοτικής και καθαρεύουσας που εφαρμοζόταν στην εκπαίδευση. Σύμφωνα με τον Κώστα Βελιαρούτη η διγλωσσία ήταν «εκείνο που δηλητηριάζει την εκπολιτιστική πορεία του έθνους» και θεωρούσε την χρήση της δημοτικής «αίτημα του ελληνικού λαού και εθνική ανάγκη». Συγχρόνως, για να δείξει την σχέση της πόλης των Ιωαννίνων με τους αγώνες για την δημοτική γλώσσα, έκανε αναφορά σε μια πνευματική προσωπικότητα του 19ου αιώνα στα Ιωάννινα, τον Στέφανο Ράδο καθηγητή της Ζωσιμαίας Σχολής, ο οποίος προσπάθησε να καθιερώσει τη δημοτική στα σχολεία της περιοχής.²⁴⁵ Παράλληλα, το περιοδικό συνέδεσε τη χρήση της δημοτικής με την ανάγκη βελτίωσης των σχολικών προγραμμάτων εντός του νέου ανταγωνιστικού περιβάλλοντος που θα προέκυπτε από την σύνδεση της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Θεωρούσε την κατάργηση της

²⁴⁴ *Δωδωναίο Φως* (1961), τ.2, 5,6.

²⁴⁵ *Δωδωναίο Φως* (1962), τ.3, 90-93.

διγλωσσίας ως ένα από τα «πιο συντελεστικά μέτρα» στην αναμόρφωση της εκπαίδευσης και πρότεινε την καθιέρωση της δημοτικής ως τη μόνη γλώσσα τουλάχιστον στην στοιχειώδη εκπαίδευση.²⁴⁶

Στο περιοδικό δεν παραλείπονταν και αφιερώματα σε μεγάλες πνευματικές μορφές δημοτικιστών. Σε πολυσέλιδο άρθρο του για την ποίηση του Κωστή Παλαμά, ο Φώτης Παπαστεργίου ανέλυε το πλούσιο έργο του ποιητή, υποστηρίζοντας ότι «αυτός ο ψύχραιμος αγωνιστής της δημοτικής γλώσσας [...] ύψωσε το λάβαρο του δημοτικισμού απέναντι στ' απελπισμένα και μουχλιασμένα ταμπούρια της αρτηριοσκλήρωσης των καθαρευουσιάνων» και βοήθησε όσο κανένας άλλος στο να γίνει κοινή συνείδηση η χρησιμότητα της δημοτικής για την «καθολική ανύψωση της εθνικής μας ζωής».²⁴⁷ Παράλληλα, σε αφιέρωμα στην άλλη μεγάλη μορφή του δημοτικισμού, τον Γιάννη Ψυχάρη, μπορούμε να δούμε μια ακόμα προσπάθεια σύνδεσης της εθνικής παράδοσης με τη δημοτική γλώσσα, αντιστρέφοντας κατά κάποιο τρόπο το επιχείρημα των υποστηρικτών της καθαρεύουσας.²⁴⁸

Οι αναφορές σε πλευρές του γλωσσικού ζητήματος εντάθηκαν την περίοδο που γινόταν η συζήτηση για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Ο Κώστας Νικολαΐδης, αφού έκανε μια εκτενή ανάλυση της ιστορίας της γλωσσικής διαμάχης στην Ελλάδα κατέληγε στο συμπέρασμα ότι η Παιδεία είχε ανάγκη στο μεταρρυθμιστικό της έργο τη βοήθεια ενός «εκπαιδευτικού δημοτικισμού με εθνικές κατευθύνσεις [...] αλλά και με στραμμένα τα μάτια προς τον ευρύτερο στίβο της παγκοσμιότητας των ιδεών και των γνώσεων».²⁴⁹ Συγχρόνως, δεν έλειψαν και κάποιες προτάσεις που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν «ακραίες». Παράδειγμα, ο Παπαστεργίου σε άλλο άρθρο του, υποστήριξε ότι στην σχεδιαζόμενη γλωσσική μεταρρύθμιση θα έπρεπε να συμπεριληφθεί και η ορθογραφική μεταρρύθμιση με τέτοιο τρόπο ώστε να πλησιάσει την φωνητική ορθογραφία γιατί «όπως ο λαός έχει το δικαίωμα να καταλαβαίνει, να μιλάει και να γράφει τη γλώσσα του, έτσι έχει το δικαίωμα να μαθαίνει και την ορθογραφία εύκολα».²⁵⁰

Είδαμε πιο πάνω πως η καθιέρωση της δημοτικής στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση συντελέστηκε το 1964. Όπως ήταν φυσικό η υποδοχή αυτής της ρύθμισης έγινε δεχτή με πολύ θετικό τρόπο από το περιοδικό, το οποίο έκανε αναφορά στις διαμάχες που

---

²⁴⁶ Στο ίδιο, 135.

²⁴⁷ *Δωδωναίο Φως* (1962), τ.4, 204-205.

²⁴⁸ *Δωδωναίο Φως* (1963), τ.7, 356.

²⁴⁹ *Δωδωναίο Φως* (1964), τ.8, 389.

²⁵⁰ Στο ίδιο, 392.

εξελίσσονταν από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ώστε «το μεγάλο όνειρο της προοδευτικότερης μερίδας του ελληνικού» να γίνει πραγματικότητα, χαρακτηρίζοντας την απόφαση «ευεργετική» που την «χαιρετίζει» όλος ο διδασκαλικός κόσμος. Ταυτόχρονα, σημείωνε την πρωτοπόρο δράση του Ηπειρώτη ποιητή, του πρώτου μισού του 19ου αιώνα, Ιωάννη Βηλαρά στους αγώνες υπέρ της δημοτικής γλώσσας, τονίζοντας ότι όφειλε η ιδιαίτερη του πατρίδα να τον τιμήσει ως «πνευματικό οδηγό που άνοιξε καινούριους δρόμους και φώτισε με το έργο του τη μορφωτική πορεία του Έθνους».²⁵¹ Η θερμή ανταπόκριση που έτυχε η γλωσσική μεταρρύθμιση στον διδασκαλικό κόσμο γινόταν εμφανής και στο άρθρο του Δημήτρη Αλεξίου όπου ανέφερε παραδείγματα για το πώς ζημίωνε η χρήση της καθαρεύουσας την μορφωτική διαδικασία στο δημοτικό σχολείο καλλιεργώντας στο μαθητή «την κλίση προς τον παπαγαλισμό», την αδιαφορία για την ανάγνωση βιβλίων και την «έλλειψη καλλιέργειας συναισθημάτων». Γι' αυτό το λόγο, υπογράμμισε ότι η καθιέρωση της δημοτικής στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση αποτελούσε «πρωταρχικής σημασίας μέτρο» για την μόρφωση των λαού, κάτι που ο εκπαιδευτικός κόσμος και ιδιαίτερα οι δάσκαλοι το γνώριζαν από την πολυετή τους πείρα και γι' αυτό «δίκαια πανηγυρίζουν» που μπαίνουν κατ' αυτό τον τρόπο «τα θεμέλια μιας νέας εποχής εκπαιδευτικής αναγεννήσεως».²⁵²

Μια άλλη πτυχή του γλωσσικού ζητήματος ήταν η ύπαρξη δίγλωσσων πληθυσμών σε ορισμένες περιοχές της Ελλάδας, κυρίως σε μη αστικά κέντρα. Τη δεκαετία του '60 υπήρχαν ακόμα πληθυσμιακές ομάδες που ενώ στην δημόσια ζωή χρησιμοποιούσαν τα ελληνικά, είχαν ως μητρική τους διαφορετική γλώσσα ή διάλεκτο.²⁵³ Το ζήτημα αυτό απασχόλησε και την εκπαιδευτική κοινότητα των Ιωαννίνων. Ο σχολικός επιθεωρητής Κωσταντίνος Πλακούτσης σε μακροσκελή άρθρο του στο περιοδικό, το οποίο δημοσιεύτηκε σε δύο συνέχειες, έκανε μια ιστορική αναδρομή για τον λόγο ύπαρξης δίγλωσσων κατοίκων στον ελληνικό χώρο και τόνιζε ότι παρά την αδιαμφισβήτητη ελληνική προέλευση και συνείδησή τους, όπως φαινόταν από την συμμετοχή τους στους αγώνες του ελληνισμού, χρησιμοποιούνταν από γειτονικά κράτη για τη δημιουργία μειονοτικών ζητημάτων κάτι το οποίο ήταν «εθνικώς επιζήμιον».²⁵⁴ Εκτός όμως από εθνικούς λόγους προέβαλε και παιδαγωγικούς κάνοντας λόγο για δυσκολία του παιδιού να

²⁵¹ *Δωδωναίο Φως* (1964), τ.9, 505.

²⁵² Στο ίδιο, 450-451.

²⁵³ Συνήθως αρβανίτικα, βλάχικα, σλαβομακεδόνικα, τούρκικα ή πομάκικα ανάλογα με την περιοχή στην οποία διέμεναν.

²⁵⁴ *Δωδωναίο Φως* (1962), τ.4, 149-150.

μάθει άριστα μια από τις δύο γλώσσες με συνέπεια να μειονεκτεί σε σχέση με τους υπόλοιπους μαθητές. Γι' αυτό το λόγο υπογράμμιζε ότι ήταν ζήτημα της πολιτείας να μεριμνήσει για τον εξελληνισμό της μητρικής γλώσσας των δίγλωσσων μαθητών κάτι το οποίο θα μπορούσε να το πετύχει μέσω του σχολικού δικτύου διορίζοντας κατάλληλο διδακτικό προσωπικό, επεκτείνοντας τον θεσμό των νηπιακών κήπων, παρέχοντας δωρεάν βιβλία και υποστήριξη και τοποθετώντας τα γλωσσικά μαθήματα σε πρωταρχική θέση. Ανάλογες προτάσεις διατύπωνε και για τους απόδημους ομογενείς για να μην χαθεί η σχέση τους με την ελληνική γλώσσα.²⁵⁵ Στο ίδιο κλίμα, ο Θωμάς Κράβαρης, σε άρθρο του υπογράμμιζε την ιδιαιτερότητα των σχολείων με δίγλωσσους μαθητές ενώ σημείωνε τις προσπάθειες που γίνονταν ώστε να δοθεί γλωσσικός χαρακτήρας σε όλα τα μαθήματα «σύμφωνα και με την υπόδειξη του κ. Επιθεωρητού». Συγχρόνως όμως, τόνιζε και την επιπλέον δυσκολία που είχε το διδασκαλικό έργο σε τέτοια σχολεία και πρότεινε την καταβολή συγκεκριμένου επιδόματος στους δασκάλους της Ηπείρου κατά αντιστοιχία με αυτό που λάμβαναν οι εκπαιδευτικοί στα τουρκόφωνα και πομάκικα σχολεία της Θράκης.²⁵⁶

Ο καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Σταμάτης Καρατζάς, σε ομιλία του στο εκπαιδευτικό συνέδριο της 5ης Ιουνίου 1966 στα Ιωάννινα, υπεραμυνόταν της δημοτικής παρουσιάζοντας όμως μια άλλη διάσταση του γλωσσικού ζητήματος. Αφού πρώτα έκανε μια αναφορά στην εξέλιξη της γλωσσικής διαμάχης από την αρχαιότητα έως της μέρες μας, συμπέρανε ότι το πρόβλημα για την υιοθέτηση κοινής εθνικής γλώσσας μπερδευόταν συχνά με ζητήματα άσχετα προς τη γλώσσα καθαυτή όπως η αισθητική αξία των έργων ανάλογα με τον γλωσσικό τύπο που γράφονταν ή σύνδεση του γλωσσικού οργάνου έκφρασης με στοιχεία του ανθρώπινου χαρακτήρα: «χυδαιότητα ή ευγένεια». Υπογράμμιζε μάλιστα ότι η τραγικότερη παρανόηση γινόταν εκείνη την περίοδο, συνδέοντας τον τρόπο με τον οποίο μιλάει ένα άτομο προς ορισμένη πολιτική, συγκεκριμένα συσχέτιζαν την χρήση της «κοινής γλώσσας» με την «αριστερή πολιτική ιδεολογία», κάτι που το θεωρούσε λάθος διότι η γλώσσα, παρόλο που αποτελούσε κοινωνικό φαινόμενο, ήταν «υπερταξική» αφού σε όλες τις χώρες του κόσμου οι ομόγλωσσοι είτε ήταν δεξιοί ή αριστεροί είτε πλούσιοι ή φτωχοί, εκφράζονταν με το ίδιο γλωσσικό όργανο. Συνεπώς, όπως η γλώσσα δεν ήταν υπεύθυνη για το ήθος των ατόμων που την χρησιμοποιούσαν, έτσι δεν ήταν υπεύθυνη και για την

²⁵⁵ *Δωδωναίο Φως* (1963), τ.5-6, 235.

²⁵⁶ *Δωδωναίο Φως* (1965), τ.10, 541-542.

ιδεολογία τους. Κατέληγε τέλος ότι έπειτα από πολλούς αγώνες και με μεγάλο προσωπικό κόστος των υποστηρικτών της, καθιερώθηκε η δημοτική στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και το ζητούμενο πλέον ήταν η καθιέρωσή της και ως επίσημη γλώσσα του κράτους.²⁵⁷

3.4 Απόψεις για επαγγελματικά ζητήματα των εκπαιδευτικών

Ένα άλλο θέμα που διέτρεχε συχνά τα άρθρα και τις μόνιμες στήλες του περιοδικού αποτελούσαν οι προβληματισμοί πάνω σε επαγγελματικά ζητήματα των εκπαιδευτικών. Παρά τον επαρχιακό προσανατολισμό του περιοδικού, οι συγγραφείς δεν περιορίζονταν στην αποτύπωση τοπικών προβλημάτων ούτε αρκούσαν σε στείρα καταγραφή απαιτήσεων «συντεχνιακού» χαρακτήρα ή σε επιτακτικές απαιτήσεις για αυξήσεις των μισθών. Αντίθετα, παρουσιάζονταν συχνά προτάσεις για τον τρόπο βελτίωσης του εκπαιδευτικού λειτουργήματος μέσω αναβάθμισης των σπουδών των εκπαιδευτικών, μεγάλης ή μικρής κλίμακας αναδιοργάνωσης της σχολικής λειτουργίας, δυνατότητες υπηρεσιακής εξέλιξης σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες καθώς και πλήθος άλλων ζητημάτων επαγγελματικής φύσης.

Η κατάρτιση των λειτουργών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης αποτελούσε ένα από τα θέματα που απασχολούσε συχνά τόσο την εκπαιδευτική κοινότητα όσο και το ίδιο το κράτος, ειδικά μετά τις νέες συνθήκες που είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται στα τέλη της δεκαετίας του '50. Μια από τις προτάσεις που υπήρχε ήταν η αύξηση των ετών φοίτησης στις παιδαγωγικές ακαδημίες ή ο διπλασιασμός του αριθμού των δασκάλων που μετεκπαιδευόνταν στο πανεπιστήμιο. Ο επιθεωρητής πρωτοβάθμιας Κωνσταντίνος Πλακούτσης, με άρθρο του στο περιοδικό διαφωνούσε κάθετα με αυτές τις προτάσεις θεωρώντας τες ημίμετρα που δεν θα επέφεραν ουσιώδεις βελτιώσεις στο επάγγελμα του δασκάλου αφού ισχυριζόταν ότι λόγω της έκτασης των ανθρωπιστικών και παιδαγωγικών επιστημών ήταν αδύνατη η πλήρη θεωρητική και πρακτική κατάρτιση εντός των παιδαγωγικών ακαδημιών. Ταυτόχρονα, σημείωνε ότι λόγω του υποβαθμισμένου πτυχίου, οι δάσκαλοι δεν μπορούσαν να ανέλθουν στις ανώτατες υπηρεσιακές βαθμίδες του κλάδου, ενώ τόνιζε και το ψυχολογικό αντίκτυπο στους ίδιους τους εκπαιδευτικούς διότι δεν είχαν τη δυνατότητα να καταλάβουν την επιστημονική θέση που τους άξιζε στη συνείδηση της κοινωνίας. Γι' αυτό το λόγο, πρότεινε ως μόνο τρόπο αναβάθμιση του

---

²⁵⁷ Δωδωναίο Φως (1966), Ειδική Έκδοση, 22-25.

επαγγέλματος του δασκάλου την πλήρη πανεπιστημιακή μόρφωση, όπως παρεχόταν στις περισσότερες χώρες της δυτικής Ευρώπης. Η απόκτηση πτυχίου πανεπιστημίου ως προϋπόθεση για την άσκηση του διδασκαλικού επαγγέλματος θα βελτίωνε τόσο τις γνώσεις όσο και την αυτοπεποίθηση του ίδιου του εκπαιδευτικού, θα του δημιουργούσε προοπτικές υπηρεσιακής εξέλιξης, αναβαθμίζοντας παράλληλα και την κοινωνική του θέση.²⁵⁸

Μέσα από έναν ιδιότυπο διάλογο που αναπτύχθηκε εντός του περιοδικού γίνεται φανερό ότι το θέμα της προαγωγής στο βαθμό του Διευθυντή Β΄ και ειδικά ο τρόπος αξιολόγησης των υποψηφίων αποτέλεσε σημείο τριβής στους κόλπους της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Ο Φώτης Παπαστεργίου σε άρθρο του επισήμανε την υποκειμενικότητα της σύνταξης των υπηρεσιακών εκθέσεων των δασκάλων από τους επιθεωρητές χωρίς τη δυνατότητα επιβεβαίωσης των πορισμάτων. Αυτό είχε ως συνέπεια την καλλιέργεια «ερωτημάτων και καχυποψιών» καθώς και την «εκτροπή» συνθηκών ύποπτου προσεταιρισμού του βαθμολογούντος, μεταφέροντας έτσι την άμιλλα σε «απαράδεκτα επίπεδα». Σύμφωνα με τον Παπαστεργίου, η λύση ήταν η ποιοτικότερη αξιολόγηση με επαληθεύσιμη μεθοδολογία, όπως η χρήση ολοκληρωμένων ερωτηματολογίων που να «περιχαρακώνουν τα καίρια σημεία του αντικειμένου της επιθεώρησης» αλλά και η καθιέρωση του θεσμού των εξετάσεων, με υψηλό μάλιστα συντελεστή, βάσει των οποίων θα μπορούσε να γίνει επαλήθευση τόσο των καινούριων όσο και των παλιών εκθέσεων. Με αυτό τον τρόπο εκτός από την αντικειμενικότητα των κριτηρίων θα δημιουργούνταν και οι προϋποθέσεις για την επιδίωξη, από τη μεριά του δασκάλου, της συνεχής επιμόρφωσής του.²⁵⁹ Το πρόβλημα της υποκειμενικότητας της κρίσης του επιθεωρητή τονιζόταν και από τον Ιωάννη Νικολαΐδη, ο οποίος σε σχετικό κείμενό του, διαφωνούσε με την υπάρχουσα τότε διαδικασία και κατέθετε συγκεκριμένη πρόταση για την καθιέρωση διαγωνισμού μεταξύ των υποψηφίων προακτέων συνδυάζοντάς τον με τη δυνατότητα προαγωγής και στη βαθμίδα του επιθεωρητή, εφόσον προέκυπτε κενή θέση, θεωρώντας ότι με αυτό τον τρόπο θα εξελίσσονταν στελέχη που είχαν τις ικανότητες να προσφέρουν στον εκπαιδευτικό κλάδο και όχι όσοι απλώς επιδίωκαν με κάθε τρόπο μια απλή βελτίωση στα οικονομικά τους. Παράλληλα, παρόλο που ήταν βέβαιος για τις αντιδράσεις που θα προκαλούσε η πρότασή του ως «αντισυνδικαλιστική», υπογράμμιζε ότι θα ωφελούσε το σύνολο των συναδέλφων, αφού όλοι οι επιθεωρητές, γνωρίζοντας ότι

²⁵⁸ *Δωδωναίο Φως* (1961), τ.1, 37-38.

²⁵⁹ *Δωδωναίο Φως* (1963), τ.5-6, 290.

θα ελεγχόταν οι βαθμολογήσεις τους και μάλιστα «όχι ατιμωρητί» δεν θα προχωρούσαν σε παρατυπίες.²⁶⁰ Στον αντίποδα των διαμαρτυριών για τον τρόπο βαθμολόγησης των επιθεωρητών και στις προτάσεις για αλλαγή της όλης διαδικασίας κινούταν το άρθρο του Γεώργιου Δανού, ο οποίος διαφωνούσε με κατηγορηματικό τρόπο με τις απόψεις που ήθελαν να υπολογίζεται ως βασικό κριτήριο προαγωγής των εκπαιδευτικών διαγωνισμοί ή εξετάσεις και όχι οι εκθέσεις αξιολόγησης. Θεωρούσε ότι με αυτό τον τρόπο θα λαμβάνονταν υπόψη αποκλειστικά η επιστημονική παιδαγωγική κατάρτιση του υποψηφίου, κάτι που από μόνο του δεν αποτελούσε ικανό προσόν για την θέση του Διευθυντή Β', για την οποία χρειαζόνταν να συνυπολογιστούν και άλλα δεδομένα όπως η διοικητική δεξιότητα, η ευσυνειδησία αλλά και η εν γένει συμπεριφορά του. Τα στοιχεία αυτά, υποστήριζε, ότι μόνο από μια έκθεση επιθεωρήσεως θα μπορούσαν να φανούν, υπό τον «αυστηρό και απαράβατο όρο» να ήταν δίκαιη και αντικειμενική. Ταυτόχρονα, πρότεινε την θέσπιση δυνατότητας προσφυγής στον Γενικό Επιθεωρητή οποιουδήποτε εκπαιδευτικού αισθανόταν ότι αδικήθηκε, ο οποίος θα είχε και την δικαιοδοσία τροποποίησης της έκθεσης αξιολόγησης εφόσον προέκυπτε ότι ήταν μη αντικειμενική.²⁶¹

Ένα παρόμοιο ζήτημα ανέκυψε και με την επιλογή του εποπτικού προσωπικού της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, ιδίως για την προαγωγή στη βαθμίδα του επιθεωρητή. Μέχρι το 1964 η επιλογή γινόταν κατόπιν διαγωνισμού, κάτι που είχε δεχτεί κριτική από την Διδασκαλική Ομοσπονδία, η οποία τον θεωρούσε «υποτιμητικό» και επιδίωκε την κατάργησή του, πράγμα το οποίο πέτυχε το 1964 μέσα στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων. Σύμφωνα με το νέο σύστημα, αποκλείονταν από την διαδικασία όσοι δεν είχαν παρακολουθήσει μετεκπαίδευση σε πανεπιστήμιο, ενώ το συμβούλιο επιλογής επιθεωρητών θα στήριζε τις αποφάσεις σε δύο κυρίως στοιχεία: την υπηρεσιακή βαθμολογία του υποψηφίου και το συγγραφικό του έργο. Τα νέα δεδομένα, όπως φαίνεται και από άρθρο στο περιοδικό, έθιγαν μια μεγάλη κατηγορία εκπαιδευτικών που ήθελαν να προχωρήσουν στην ιεραρχία.²⁶² Οι διαμαρτυρίες τους εστιάζονταν βασικά στο «στένεμα της βάσης της επιλογής» λόγω του υποχρεωτικού κριτηρίου της μετεκπαίδευσης με αποτέλεσμα τον αποκλεισμό όσων δεν είχαν καταφέρει για διάφορους λόγους να την παρακολουθήσουν, ενώ παράλληλα θεωρούσαν ότι η πνευματική συγκρότηση του δασκάλου δεν εξαρτιόταν από την τυπική παρακολούθηση μαθημάτων δυο ετών αλλά από

²⁶⁰ *Δωδωναίο Φως* (1963), τ.7, 372-373.

²⁶¹ *Δωδωναίο Φως* (1964), τ.8, 437-438.

²⁶² *Δωδωναίο Φως* (1965), τ.10, 513-514.

την πολύχρονη διδακτική σταδιοδρομία του.²⁶³ Συγχρόνως, επανέφεραν το πρόβλημα υποκειμενικότητας της υπηρεσιακής βαθμολόγησης που εξαρτιόταν κάθε φορά από την προσωπική γνώμη του προϊσταμένου και δεν στηριζόταν σε μετρήσιμα κριτήρια, ενώ κατέκριναν το πανελλήνιο ξαφνικό «συγγραφικό αμόκ» μετά τη δημοσίευση του νόμου, το οποίο είχε αρχίσει να παίρνει πλέον «εύθυμη όψη».²⁶⁴ Αξιοσημείωτη ήταν και η παρέμβαση του Προέδρου του Διδακταλικού Συλλόγου Ιωαννίνων, Ευάγγελου Φαρμάκη, ο οποίος με κείμενό του στο περιοδικό κατήγγειλε την ύπαρξη ορισμένων φαινομένων αυθαιρεσίας στην περιοχή της Ηπείρου στην σύνταξη των υπηρεσιακών εκθέσεων από τους επιθεωρητές, κάνοντας παράλληλα έκκληση στην Πολιτεία να προχωρήσει «στην αποκατάσταση [...] της καταστραφείσας ενότητας και συνεργασίας μεταξύ των στελεχών της περιφέρειας».²⁶⁵

Η βαρύτητα του ζητήματος του εποπτικού προσωπικού της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης γίνεται φανερή και από τα πρακτικά του συνεδρίου του 1966 που εξέδωσε το *Δωδωναίον Φως*. Στην εισήγησή του ο Κώστας Λαζαρίδης, με την ιδιότητα του δασκάλου αλλά και του επί χρόνια συνδικαλιστή, συνέχιζε την κριτική που δεχόταν ο θεσμός του επιθεωρητή από τη διδακταλική κοινότητα της Ηπείρου, χαρακτηρίζοντας «αδιέξοδη κατάσταση» τον τότε τρόπο βαθμολόγησης λόγω της έλλειψης αντικειμενικών κριτηρίων αλλά και της απασχόλησης του επιθεωρητή με γραφειοκρατικά προβλήματα που δεν του επέτρεπαν να ασκήσει το «καθεαυτό εποπτικό και καθοδηγητικό του έργο». Κατά τον ομιλητή η κατάσταση θα μπορούσε να βελτιωθεί παραχωρώντας ορισμένα δικαιώματα των επιθεωρητών στους διευθυντές των σχολείων, με την απλοποίηση του συστήματος κρίσης των δασκάλων αλλά και της κατάργησης της μυστικότητας της υπηρεσιακής έκθεσης. Παράλληλα, παρενέβαινε και στη γνωστή διαμάχη για τον τρόπο εκλογής του εποπτικού προσωπικού που είχε διχάσει τον εκπαιδευτικό κόσμο τα τελευταία χρόνια μετά την ψήφιση του νέου εκπαιδευτικού νόμου. Έκρινε απαραίτητη την κατοχή των τυπικών προσόντων, τουλάχιστον το πτυχίο της μετεκπαίδευσης, υποστήριζε τον διαγωνισμό ως τρόπο επιλογής, ενώ θεωρούσε σημαντικά και επιπλέον κριτήρια όπως η πίστη στις δημοκρατικές αρχές, αφοσίωση στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και τη σωστή χρήση της «ζωντανής γλώσσας», της δημοτικής.²⁶⁶ Στις παραπάνω τοποθετήσεις αντέδρασε ο

---

²⁶³ Στο ίδιο, 556.

²⁶⁴ Στο ίδιο, 515.

²⁶⁵ Στο ίδιο, 559.

²⁶⁶ *Δωδωναίο Φως* (1966), Ειδική Έκδοση, 132-134.

Επιθεωρητής Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Περιφέρειας Πωγωνίου, Βασίλης Τσιώτης, αναφέροντας ότι η κριτική από την πλευρά των εκπαιδευτικών γινόταν διότι αναζητούσαν τον ιδανικό τύπο του επιθεωρητή χωρίς να κάνουν όμως πρώτα αυτοκριτική, ενώ σημείωνε ότι με όποιον τρόπο και να γινόταν οι βαθμολογήσεις θα υπήρχαν διαμαρτυρίες αφού «όποιος ασκεί εξουσίαν θά δυσανεστήση».²⁶⁷ Στο συνέδριο παραβρισκόταν και ο σύμβουλος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, Κωνσταντίνος Χάρης, ο οποίος δήλωσε ότι η Πολιτεία γνώριζε για την διαμάχη που είχε ξεσπάσει λόγω της αλλαγής των κριτηρίων επιλογής, έλαβε ξεκάθαρη θέση υπέρ της επιστροφής κάποιου είδους διαγωνισμού, ανέφερε όμως και τις δυσκολίες που υπήρχαν στο να γίνουν αλλαγές πάνω στον νόμο λόγω της υπάρχουσας πολιτικής κατάστασης και της σύνθεσης της Βουλής.²⁶⁸ Η επίσημη άποψη του Διδασκαλικού Συλλόγου Ιωαννίνων εκφράστηκε από τον πρόεδρο του, Ευάγγελο Φαρμάκη στην αποφώνηση του συνεδρίου, ο οποίος σημείωσε ότι η θέση του διδασκαλικού κλάδου ήταν υπέρ της κατάργησης του κριτηρίου της μετεκπαίδευσης ως υποχρεωτικού προσόντος για την υποβολή υποψηφιότητας για θέση επιθεωρητή, κάτι που δεν ήταν «μονάχα αίτημα συνδικαλιστικό, αλλά απόρρεε από τη γενικότερη αντιμετώπιση του προβλήματος».²⁶⁹

Εκτός από τα παραπάνω ζητήματα που αποτέλεσαν πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ των εκπαιδευτικών, μέσα στο περιοδικό μπορούμε να εντοπίσουμε διάφορα άλλα θέματα επαγγελματικής φύσης που απασχόλησαν τον διδασκαλικό κόσμο των Ιωαννίνων την περίοδο που μας ενδιαφέρει. Σε επιστολή του, ανώνυμος εκπαιδευτικός, πιθανώς διευθυντής δημοτικού σχολείου, διαμαρτυρόταν για τον τρόπο που γινόταν η εκκαθάριση των αποδοχών των δασκάλων από τους διευθυντές, οι οποίοι αναγκάζονταν να εγκαταλείπουν δύο φορές το μήνα το σχολείο για να εισπράξουν τους μισθούς, κάτι που ήταν εις βάρος της εύρυθμης λειτουργίας των μαθημάτων. Για την επίλυση του προβλήματος πρότεινε την τοποθέτηση δασκάλου στις οικονομικές υπηρεσίες της Περιφέρειας με μόνη απασχόληση την πληρωμή των μισθών.²⁷⁰ Ο Δημήτριος Αλεξίου, σε ολιγόστηλο άρθρό του παρουσίαζε τα προβλήματα των δασκάλων που υπηρετούσαν σε μονοθέσια σχολεία και τις ποικιλόμορφες εξωσχολικές ασχολίες που επιφορτιζόταν, χωρίς κάποια επιπλέον αποζημίωση και καλούσε την Πολιτεία να δείξει περισσότερο

---

²⁶⁷ Στο ίδιο, 138.

²⁶⁸ Στο ίδιο, 136.

²⁶⁹ Στο ίδιο, 159.

²⁷⁰ *Δωδωναίο Φως* (1961), τ.2, 67-68.

ενδιαφέρον.²⁷¹ Πιθανώς το συγκεκριμένο κείμενο να είχε γραφτεί πριν την απόφαση της Κυβέρνησης Παπανδρέου για την χορήγηση ειδικού επιδόματος στους μονοθεσίτες δασκάλους, όπως μαθαίνουμε από τα *Σημειώματα* του περιοδικού που εξέφραζαν την «ικανοποίηση του διδασκαλικού κόσμου» για το γεγονός αυτό.²⁷² Οι μεταθέσεις των εκπαιδευτικών αποτελούσαν ένα ζήτημα που έκανε συχνά την εμφάνισή του στο *Δωδωναίον Φως*, είτε ως διαμαρτυρία για την καθυστέρηση της διαδικασίας, κάτι που δημιουργούσε «ανωμαλίες» και «κράταγε σε μια διαρκή αγωνία τους δασκάλους»,²⁷³ είτε ως παραινέσεις προς τους δασκάλους για αποφυγή άσκοπων παραπόνων,²⁷⁴ είτε με τη μορφή επισήμανσης προς τον Γενικό Επιθεωρητή του υπερβολικά μεγάλου αριθμού ενστάσεων που γίνονταν δεκτές από το δευτεροβάθμιο συμβούλιο των μεταθέσεων θέτοντας έτσι σε αμφισβήτηση της όλης διαδικασίας.²⁷⁵

3.5 Η υποδοχή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης

Το 1961, χρονιά η οποία πρωτοεκδόθηκε το *Δωδωναίον Φως*, κεντρικό θέμα στο πεδίο της Παιδείας αποτελούσε η εφαρμογή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης που είχε νομοθετήσει η κυβέρνηση της ΕΡΕ το προηγούμενο διάστημα. Παρόλο που δεν διακρινόταν για ριζοσπαστικότητα ή για διάθεση ανατροπής της υπάρχουσας κατάστασης στο χώρο της εκπαίδευσης, ο τότε υπουργός Παιδείας Βογιατζής δέχτηκε σφοδρή κριτική κυρίως από τη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών και διάφορους συντηρητικούς κύκλους του πνεύματος σχετικά με μια τροποποιητική απόφασή του να μειωθούν οι ώρες των κλασικών μαθημάτων στην πρώτη βαθμίδα του Γυμνασίου. Στον αντίποδα, η προσπάθειά του αυτή βρήκε θερμή υποστήριξη από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καθώς και από «ανώτερους πνευματικούς ανθρώπους» και την «κοινή γνώμη».²⁷⁶ Ταυτόχρονα, παρατηρήθηκε ένα κύμα άρθρων, σημειωμάτων και επιστολών στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο με επιχειρήματα και από τις δύο πλευρές που συχνά έφταναν στα όρια του φανατισμού.

---

²⁷¹ *Δωδωναίο Φως* (1964), τ.8, 404.

²⁷² Στο ίδιο, 443.

²⁷³ *Δωδωναίο Φως* (1963), τ.5-6, 305.

²⁷⁴ *Δωδωναίο Φως* (1964), τ.8, 442.

²⁷⁵ *Δωδωναίο Φως* (1964), τ.9, 502.

²⁷⁶ *Δωδωναίο Φως* (1961), τ.2, 1.

Μετά τις εκλογές του Οκτωβρίου του ίδιου έτους και μέσα σε αυτό κλίμα έντονων συζητήσεων και αντιπαραθέσεων για τις αλλαγές στα σχολικά προγράμματα, ανέλαβε τον Νοέμβριο νέος υπουργός Παιδείας ο Γρηγόριος Κασσιμάτης. Όπως ήταν λογικό, διάφοροι φορείς ή οργανώσεις του χώρου της Παιδείας άρχισαν να απευθύνονται προσωπικά στη νέα ηγεσία του Υπουργείου λαμβάνοντας θέση υπέρ ή κατά των αλλαγών. Στην διαμάχη αυτή παρενέβη και ο Διδακταλικός Σύλλογος Ιωαννίνων, ο οποίος με σημείωμα του Διοικητικού Συμβουλίου του που δημοσιεύτηκε στο *Λωδωναίον Φως* λίγες μέρες μετά την ανάληψη των καθηκόντων του νέου Υπουργού, ξεκαθάριζε απόλυτα τη θέση του. Αρχικά κατέκρινε τα τότε υπάρχοντα προγράμματα και την συνολική διαρρύθμιση της εκπαίδευσης ως «ξεπερασμένα και αναχρονιστικά» αφού είχαν δημιουργηθεί σύμφωνα με τις αντιλήψεις που υπήρχαν το 1913, κάτι που δεν συμφωνούσε με το γενικά αποδεκτό «ότι η παιδεία και τα προγράμματα μεταρρυθμίζονται και εξακολουθούν το ίδιο, ανάλογα με τα ιδανικά και τα διάφορα ρεύματα, που επικρατούσαν και επικρατούν στις διάφορες εποχές του ανθρώπινου βίου». Ταυτόχρονα, σημείωνε πως ενώ τα προηγμένα κράτη είχαν προσαρμόσει τα σχολεία τους στη «σημερινή πραγματικότητα», στην Ελλάδα συνέβαινε το «εκπληκτικό» να συμφωνούν όλοι για την ανάγκη εκσυγχρονισμού της εκπαίδευσης αλλά όταν έρχεται η στιγμή να γίνει πράξη αυτό, δημιουργούνταν ένα κλίμα αναταραχής και αρνητικότητας από όσους δεν ήθελαν να θιγούν τα «κακώς έχοντα». Γι' αυτό το λόγο, το περιοδικό απεύθυνε έκκληση στον «βαθυστόχαστο νέο Υπουργό της Παιδείας ν' αρθρή στο ύψος των σημερινών δεδομένων και να εφαρμόση γενναία μεταρρυθμιστική πολιτική σ' όλους του κύκλους της Παιδείας», συνεχίζοντας το έργο του προκατόχου του, που έκανε την αρχή μεταρρυθμίζοντας μόνο ένα κομμάτι του προγράμματος του Γυμνασίου. Αξιοσημείωτο είναι και το εγκώμιο προς τον νέο υπουργό Παιδείας που έπλεκε το ΔΣ του Συλλόγου, αναφέροντας ότι «η προσωπικότητά του Γρηγορίου Κασσιμάτη δίνει την εγγύηση» που απαιτούνταν για τα σοβαρά προβλήματα της εκπαίδευσης.²⁷⁷

Οι παρεμβάσεις του περιοδικού για την ανάγκη ριζικής αναμόρφωσης του εκπαιδευτικού συστήματος συνεχίστηκαν και στα επόμενα τεύχη. Αφορμή αυτή τη φορά δόθηκε από την επικύρωση της συμφωνίας σύνδεσης Ελλάδας – Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ) από την Ελληνική Βουλή τον Φεβρουάριο του 1962.²⁷⁸ Σύμφωνα με το

---

²⁷⁷ Στο ίδιο, 3.

²⁷⁸ Η συμφωνία σύνδεση είχε υπογραφεί από την Ελληνική Κυβέρνηση και τους εκπροσώπους των Ευρωπαϊκών κρατών το καλοκαίρι του 1961. Εντύπωση είχε προκαλέσει στον εκπαιδευτικό και πνευματικό χώρο η αντιπαράθεση μεταξύ του Ευάγγελου Παπανούτσου, ο οποίος αντέδρασε αρνητικά εναντίον αυτής της σύνδεσης, με σημαντικές προσωπικότητες όπως του Γεώργιου Θεοτοκά, του Κωνσταντίνου Τσάτσου και

Δωδωναίον Φως, η σύνδεση της Ελλάδας στην Κοινή Αγορά δεν σήμαινε αυτόματα και την αναβάθμιση του βιοτικού επιπέδου της ελληνικής κοινωνίας εάν δεν αναπροσαρμόζονταν παράλληλα οι θεσμοί και οι αντιλήψεις που υπήρχαν στον ελληνικό κράτος. Η εκπαιδευτική κοινότητα των Ιωαννίνων εξέφραζε την άποψη ότι η Παιδεία αποτελούσε τον πρωταρχικό «Παραγωγικό Κλάδο της Πολιτείας» γι' αυτό θα έπρεπε να στηριχθεί με την αύξηση του κονδυλίου από τον κρατικό προϋπολογισμό αλλά και με την πολιτική απόφαση για «άμεση εκ θεμελίων αναδιοργάνωσή της» ώστε να ανταποκριθεί στις ανάγκες της «νέας εποχής». Έτσι, καλούσε την Κυβέρνηση Καραμανλή να εφαρμόσει έγκαιρα «ένα πλούσιο μεταρρυθμιστικό Πρόγραμμα σ' όλους τους τομείς της Παιδείας, από της Στοιχειώδους μέχρι της Ανωτάτης».²⁷⁹ Η συζήτηση γύρω από την ανάγκη για ριζικές αλλαγές στον εκπαιδευτικό χώρο αναζωπυρώθηκε τον Ιανουάριο του 1963 μετά από τις μεγάλες κινητοποιήσεις που παρέλυσαν την εκπαιδευτική λειτουργία για μεγάλο διάστημα. Λόγω της κατάστασης που άρχισε να επικρατεί στον τομέα της Παιδείας φαινόταν ότι είχαν ξεκινήσει να ωριμάζουν οι συνθήκες που θα οδηγούσαν σε μια εκ βάθρων μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος. Γι' αυτό το λόγο εκτός από τις καθαρά συνδικαλιστικές παρεμβάσεις που αφορούσαν μισθολογικά ή βαθμολογικά ζητήματα έκαναν την εμφάνισή τους σε περιοδικά ή εφημερίδες απόψεις και κείμενα με προτάσεις που θα έπρεπε να συμπεριληφθούν στη συζήτηση για την αναμόρφωση της εκπαίδευσης. Σε αυτό το πλαίσιο μπορούμε να εντάξουμε την παρέμβαση του Άγγελου Δαλαγγέλη, Προέδρου του Διδασκαλικού Συλλόγου Μετσόβου – Ζαγορίου, ο οποίος με άρθρο του στο *Δωδωναίον Φως* αναφερόταν στην ανάγκη μεταρρυθμιστικής πολιτικής στην Παιδεία, η οποία όμως θα έπρεπε να λάβει υπόψη της και τα προβλήματα των σχολείων της υπαίθρου, ιδίως των μονοθέσιων που αποτελούσαν και την πλειοψηφία των «κλαϊκών» σχολείων. Με αυτό το σκεπτικό, πρότεινε προς την πολιτεία έναν κατάλογο μέτρων που θα βελτίωνε τόσο την λειτουργία των απομακρυσμένων και δυσπρόσιτων σχολείων όσο και τη θέση του εκπαιδευτικού που υπηρετούσε σε αυτά.²⁸⁰ Την ίδια περίοδο, σε επιστολή του στο περιοδικό, ο Δημήτριος Αλεξίου, δάσκαλος στην περιοχή του Πωγωνίου, αναφερόταν στο πρόβλημα των εισαγωγικών εξετάσεων στα Γυμνάσια που «είχαν καταντήσει πραγματικός εφιάλτης» και απασχολούσε τους μαθητές, ιδίως όσων δεν

του Γιάγκου Πεσμαζόγλου, που τον κατέκριναν για τις θέσεις του. Εφημ. *Το Βήμα*, 03-08-1961, 06-08-1961, 08-08-1961.

²⁷⁹ *Δωδωναίον Φως* (1962), τ.3, 75.

²⁸⁰ *Δωδωναίον Φως* (1963), τ.5-6, 292, 293.

είχαν την οικονομική δυνατότητα να ανταπεξέλθουν στις δαπάνες που χρειάζονταν για την σωστή προετοιμασία για τις εξετάσεις. Τόνιζε, συνεπώς, ότι η κατάργησή τους, θα άνοιγε «τις πόρτες» των Γυμνασίων σε περισσότερα παιδιά με αποτέλεσμα να ανέβει συνολικά το πνευματικό επίπεδο όλης της κοινωνίας, «όπως το απαιτούσαν οι σημερινές περιστάσεις».²⁸¹ Το περιοδικό συνέχισε τις εκκλήσεις προς την Πολιτεία και επισήμανε την επιτακτική ανάγκη για ρηξικέλευθες αλλαγές στην εκπαίδευση ακόμα και το καλοκαίρι του 1963, διάστημα κατά το οποίο η χώρα είχε αρχίσει να μπαίνει σε έντονη προεκλογική περίοδο. Καλούσε την κυβέρνηση να «ανοίξει το ταμείο επενδύσεων και να τοποθετήσει χωρίς φειδώ κεφάλαια σ' αυτόν τον παραγωγικότατο τομέα που λέγεται Παιδεία» πετυχαίνοντας έτσι την καλύτερη επένδυση. Υπογράμμισε όμως την ίδια στιγμή ότι «η Παιδεία δεν είναι μόνο πρόβλημα χρημάτων και μεθόδων» και ούτε στοχευμένες απλώς μικροαλλαγές θα αρκούσαν για να λυθούν τα προβλήματα. Χρειάζονταν «φαντασία και τόλμη» από την επιτροπή που θα εξουσιοδοτούταν να προχωρήσει στις αλλαγές, η οποία θα έπρεπε να ξεκινήσει από τον πλήρη εκσυγχρονισμό του αναλυτικού προγράμματος, που ίσχυε από το 1913, ώστε να πάψουν τα σχολεία να αποτελούν απλώς «αποθήκες γνώσεων».²⁸² Συγχρόνως, ένα από τα βασικότερα αιτήματα που είχε η περιοχή της Ηπείρου διαχρονικά είχε έρθει ξανά στην επικαιρότητα. Η συζήτηση για την ίδρυση του «Τρίτου Ελληνικού Πανεπιστημίου» στην πόλη των Ιωαννίνων είχε αρχίσει να γίνεται εντονότερη λόγω των αλλαγών που όλοι ανέμεναν να γίνουν στην εκπαίδευση στο επόμενο διάστημα. Το *Δωδωναίο Φως*, στήριζε απερίφραστα την δημιουργία του Πανεπιστημίου για λόγους «εθνικούς, γεωγραφικούς και ιστορικούς», εξέφραζε όμως την δυσφορία των Διδασκαλικών Συλλόγων της Ηπείρου διότι δεν είχαν προσκληθεί να συμμετέχουν και αυτοί στις επιτροπές τοπικών φορέων και οργανώσεων που δημιουργήθηκαν στα Ιωάννινα για το σκοπό αυτό.²⁸³

Η ανάγκη για συνολική μεταρρύθμιση της εκπαίδευσης που ζητούσαν οι εκπαιδευτικοί των Ιωαννίνων μέσω του ΔΦ από τα πρώτα κιόλας τεύχη του, βρήκε τη δικαίωσή της τον Φεβρουάριο του 1964, έπειτα από την εκλογική επικράτηση της ΕΚ και την βούληση του νέου Πρωθυπουργού για αναμόρφωση «εκ βάθρων» της Παιδείας. Με ένα λιτό κείμενο χωρίς πανηγυρισμούς, η Διοίκηση του περιοδικού χαιρέτιζε την απόφαση της Πολιτείας να προχωρήσει στην «αναγέννηση» της εκπαίδευσης και θεωρούσε ότι έχει

---

²⁸¹ Στο ίδιο, 309.

²⁸² *Δωδωναίο Φως* (1963), τ.7, 314.

²⁸³ *Δωδωναίο Φως* (1963), τ.5-6, 306.

«βαρύ χρέος» πλέον να συμπαρασταθεί στο δύσκολο εγχείρημα. Παράλληλα, θέλοντας να δείξει την «ιστορική ευθύνη» που είχε ο πνευματικός κόσμος της εποχής, έκανε αναφορά σε μεγάλες μορφές της διανόησης του πρώτου μισού του 20ου, όπως του Τριανταφυλλίδη, του Δελμούζου, του Λορετζάτου, του Βέη, του Γ. Ιμβριώτη, του Παπαμαύρου, οι οποίοι αγωνίστηκαν εναντίον του «πισώδρομου λογιωτατισμού» που είχε στόχο την «κοινωνική μας καθυστέρηση», υπογραμμίζοντας πως είχε έρθει «η μεγάλη ώρα» να βρουνε την ιστορική τους δικαίωση.²⁸⁴ Στο ίδιο τεύχος, παρά την μέχρι τότε τακτική του περιοδικού να μην υπεισέρχεται σε καθαρά πολιτικά θέματα, παρατηρούμε δύο *Σημειώματα* με πολύ εγκωμιαστικά σχόλια τόσο για τον νέο Πρωθυπουργό και Υπουργό Παιδείας, Γ. Παπανδρέου, του οποίου «όχι μονάχα το παρελθόν αλλά και το παρόν, τιμήθηκε από το λαό [...] για τις αρετές του, το ηθικό μεγαλείο του, την πνευματική του ακτινοβολία και το δημοκρατικό του πνεύμα», αποτελούσε «εγγύηση» για την επιτυχή ολοκλήρωση της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας, όσο και για τον Ε. Παπανούτσο, «πρωταγωνιστή» στη μάχη εναντίον «των στρατευμένων δυνάμεων της παρακμής τα τελευταία χρόνια στη χώρα», ο οποίος λόγω της παρουσίας του στο Υπουργείο Παιδείας είχε τη δυνατότητα «να γίνει ο φορέας και εκτελεστής των εντολών της ιστορικής αναγκαιότητας για τη ριζική μεταρρύθμιση της Παιδείας».²⁸⁵ Την ίδια στιγμή, ένα άλλο *Σημείωμα* του ΔΦ, με σαφή πολιτική χροιά και αιχμές εναντίον της προηγούμενης πολιτικής ηγεσίας, παρουσίαζε ξεκάθαρα την διάθεση του περιοδικού απέναντι στις εξαγγελίες των μέτρων για την εκπαίδευση από την νέα Κυβέρνηση:

*«Για πρώτη φορά στην πολιτική ιστορία του τόπου μας, η Παιδεία περιβάλλεται με στοργή και ενδιαφέρον. Τα μεταρρυθμιστικά μέτρα για τη βελτίωση της γίνονται συνθήματα πολιτικών αγώνων που συγκινούν περισσότερο από κάθε άλλο τον Ελληνικό λαό, τη νεότητα, τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς [...]. Χαιρετίζουμε τα μεταρρυθμιστικά μέτρα για την Παιδεία, γιατί είναι τα πρώτα μεγάλα και γενναία μέτρα που προσιωνίζουν πνευματική αναγέννηση στη χώρα μας και αναλογιζόμαστε με πικρία ότι στο πρόσφατο παρελθόν η Παιδεία κατείχε την τελευταία θέση στο πολιτικό ενδιαφέρον [...]. Μια μεγάλη αλλαγή συνέβη στην πρόοδο του τόπου μας και που η Ιστορία θα προσυπογράψει ασφαλώς στον πρωτεργάτη της».*²⁸⁶

²⁸⁴ *Δωδωναίο Φως* (1964), τ.8. 384.

²⁸⁵ Στο ίδιο, 440.

²⁸⁶ Στο ίδιο, 442.

Παρά την απόλυτη στήριξη του περιοδικού στην σχεδιαζόμενη μεταρρύθμιση, δεν παρέλειπε να κάνει και τις πρώτες παραινέσεις προς το Υπουργείο Παιδείας για τον σημαντικό ρόλο του «δασκάλου» στο νέο εκπαιδευτικό τοπίο. Γι' αυτό καλούσε την Πολιτεία να «ακούσει τη γνώμη του», πριν χαράξει οριστικά το μεταρρυθμιστικό περίγραμμα για την Δημοτική Εκπαίδευση πάνω σε «κρυστάλλινα γραφεία» και χωρίς πρώτα να συμβουλευτεί εκπαιδευτικούς λειτουργούς με πολύχρονη σχολική εμπειρία. Την ίδια όμως στιγμή, απεύθυνε έκκληση και στους τοπικούς πολιτικούς φορείς, που θα έπρεπε «διαφυλάξουν το υψηλό φρόνημα του διδασκαλικού κλάδου» και να παραλείψουν παρεμβάσεις προς το Υπουργείο με καθαρά «ρουσφετολογική» διάθεση.²⁸⁷

Τον Οκτώβριο του ίδιο έτους, οι εξαγγελίες της ΕΚ πήραν την νομοθετική τους μορφή με το Ν.Δ. 4379/1964. Το *Δωδωναίον Φως* υποδέχτηκε την ψήφιση του νομοσχεδίου με διθυραμβικά σχόλια χαρακτηρίζοντας την ως «σταθμό μεγίστης εθνικής προσφοράς» για το μέλλον της χώρας καθώς για πρώτη φορά «η Παιδεία είναι στην πρώτη γραμμή της κρατικής μέριμνας». Συνεχίζοντας με τόνο που έδειχνε έντονη συναισθηματική φόρτιση, έκανε λόγο «για ρίγος ικανοποίησης και αισιοδοξίας» που διαπερνούσε όλους εκείνους που είχαν αγωνιστεί διαχρονικά για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και πλέον έβλεπαν τις προσπάθειές τους να υλοποιούνται από την Πολιτεία. Το περιοδικό όμως δεν σταματούσε εκεί αλλά επενέβαινε ενεργά στην διαμάχη που είχε ξεσπάσει ανάμεσα στους υποστηρικτές και τους αντιπάλους των νέων μέτρων. Θεωρούσε ότι για να πετύχει η προσπάθεια και να έχει τα αναμενόμενα αποτελέσματα χρειαζόταν «η θερμή συμπαράσταση και η ολόψυχη συμμετοχή όλων των ηθικών και προοδευτικών δυνάμεων του τόπου» που θα βοηθήσουν στα να αποβληθούν «οι σκουριασμένες ιδέες και οι αναχρονιστικές αντιλήψεις» του παρελθόντος, καλώντας επίσης «το λαό» να μην δώσει καμία σημασία στους «αρνητές» αφού τα κίνητρά τους στερούνταν παιδαγωγικής βάσης.²⁸⁸ Στο ίδιο κλίμα κινούνταν και το άρθρο του Ιωάννη Χαραλαμπίδου, Υποδιευθυντή της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Ιωαννίνων, για την αξία της Παιδείας εν γένει, ο οποίος αναφερόταν στην νέα εκπαιδευτική πολιτική του Γ. Παπανδρέου, χαρακτηρίζοντάς την ως «άνεμο» που θα έφερνε μια «πραγματική εκπαιδευτική αναγέννηση».²⁸⁹

---

²⁸⁷ Στο ίδιο, 443.

²⁸⁸ *Δωδωναίον Φως* (1964), τ.9. 448.

²⁸⁹ Στο ίδιο, 451.

Εκτός όμως από τα θετικά σχόλια που εξέφραζε το περιοδικό για τις νομοθετημένες πλέον αλλαγές, δεν έλειπε η κριτική για την μη συμμετοχή του διδασκαλικού κόσμου στη διαμόρφωση των τελικών αποφάσεων, κάτι που το είχε επισημάνει και το προηγούμενο διάστημα. Βέβαια, η αντίδραση του ΔΦ δεν πήρε την μορφή επιθετικής κριτικής ή προσπάθειας να έρθει σε αντιπαράθεση με το Υπουργείο αλλά περιορίστηκε στην αποτύπωση αρνητικών σχολίων με τη μορφή «παραπόνου». Συγκεκριμένα, σημείωνε το περιοδικό ότι η διδασκαλική κοινότητα διακατεχόταν από «πικρία και απογοήτευση» γιατί παρόλο που Διδασκαλικοί Σύλλογοι σε όλη την Ελλάδα είχαν δηλώσει παρών στην μεταρρυθμιστική προσπάθεια της νέας Κυβέρνησης, οι επιτροπές του Υπουργείου Παιδείας για την διαμόρφωση των εκπαιδευτικών μέτρων τους επιφύλαξαν «περιφρονητική» υποδοχή. Παράλληλα, υπογράμμισε τα βασικά αιτήματα των λειτουργών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, όπως την αναβάθμιση των Παιδαγωγικών Ακαδημιών σε Ανώτατες Σχολές, την ακύρωση της απόφασης για μείωση του ορίου ηλικίας για την εισαγωγή στο Δημοτικό Σχολείο και του νέου τρόπου επιλογής Επιθεωρητών που είχε διχάσει την εκπαιδευτική κοινότητα, καλώντας την «Δημοκρατική Κυβέρνηση του κ. Παπανδρέου» να δώσει μια πιστική απάντηση για το λόγο που αγνοήθηκε «ο Δάσκαλος».²⁹⁰ Ακόμα και μετά την πτώση της Κυβέρνησης Παπανδρέου, το καλοκαίρι του 1965 και την απόφαση του νέου Υπουργού Παιδείας, Στ. Αλαμανή, για ακύρωση ορισμένων μέτρων της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, το *Δωδωναίον Φως*, συνέχισε να στηρίζει το σχετικό νομοσχέδιο χωρίς να προβαίνει σε υψηλού τόνου κριτική ούτε προς τους επικριτές της μεταρρύθμισης που ήθελαν την πλήρη κατάργησή της, ούτε προς την καινούρια ηγεσία που προχωρούσε σε μετριοπαθείς αλλαγές. Υπογράμμισε όμως ότι οι ελλείψεις και τα κενά θα έπρεπε με τον καιρό να συμπληρωθούν. Το περιοδικό βάσιζε την επιλογή του για αποφυγή της αντιπαράθεσης με «κύκλους που υπονομεύουν και πολεμούν με φανατισμό αδικαιολόγητο και αχαρακτήριστο» την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση θεωρώντας ότι ήταν πια «τετελεσμένο γεγονός» και «κάθε διαβρωτική προσπάθεια» δεν θα μπορούσε να είναι αποτελεσματική.²⁹¹

---

²⁹⁰ Στο ίδιο, 504.

²⁹¹ *Δωδωναίον Φως* (1964), τ.10, 512.

3.6 Επιρροή - Επιστολές – Γνώμες για το περιοδικό

Μια άλλη στήλη του ΔΦ που δεν είχε συγκριμένη ονομασία και δεν συμπεριλαμβανόταν σε όλα τα τεύχη του αφορούσε την επικοινωνία του περιοδικού με τους αναγνώστες. Η στήλη είχε συνήθως τον τίτλο *Επιστολές ή Κρίσεις* όταν επρόκειτο για αλληλογραφία που προερχόταν από αναγνώστες του περιοδικού, ενώ βρίσκουμε και την ονομασία *Γνώμες* όταν παρέθετε αποσπάσματα από έντυπα που είχαν δημοσιεύσει κάποιο σχόλιο που αφορούσε το *Δωδωναίον Φως*.

Δεν είναι γνωστό, το πόσοι και ποιοι ήταν οι συνδρομητές του περιοδικού αφού δεν γινόταν ξεκάθαρη νύξη σε κάποιο σημείο. Μπορούμε όμως να υποθέσουμε, αν λάβουμε υπόψη τον στόχο του να γίνει το «πνευματικό όργανο όλων των Ηπειρωτών δασκάλων», την αλληλογραφία, τις κριτικές που δημοσιεύτηκαν εκτός Ιωαννίνων καθώς και τις λίγες έστω διαφημίσεις του, ότι το *Δωδωναίον Φως* αποστέλλόταν εκτός από τα μέλη του Διδασκαλικού Συλλόγου Ιωαννίνων, σε εκπαιδευτικούς διάφορων βαθμίδων εντός της Περιφέρειας Ηπείρου, σε Ηπειρώτες δασκάλους που υπηρετούσαν ανά την Ελλάδα, σε Διδασκαλικούς Συλλόγους άλλων πόλεων, σε γνωστές προσωπικότητες του χώρου της Παιδείας, καθώς και σε φορείς ή σωματεία που θα μπορούσαν να είχαν κάποιο ενδιαφέρον είτε για την εκπαίδευση είτε για την περιοχή των Ιωαννίνων.

Γνωρίζουμε ότι οι δάσκαλοι στην Ήπειρο ανέρχονταν, κατά το σχολικό έτος 1965-1966, σε 1669 άτομα εκ των οποίων οι 702 στο Νομό Ιωαννίνων,²⁹² συνεπώς εάν πάρουμε ως παραδοχή ότι η πλειοψηφία αυτών θα λάμβανε το περιοδικό, καθώς και τα τεύχη που προορίζονταν για τους εκτός Ηπείρου δασκάλους και φορείς τότε οι αποδέκτες του περιοδικού θα ξεπερνούσαν τους 1.000. Ωστόσο είναι γνωστό ότι οι αναγνώστες ενός περιοδικού είναι πάντα περισσότεροι από τους συνδρομητές, οπότε ο αριθμός αυτών που διάβαζαν το *Δωδωναίον Φως* ήταν στην πραγματικότητα αρκετά μεγαλύτερος. Βέβαια, χρειάζεται να επισημανθεί πως οι επιγαμίες ήταν συχνό φαινόμενο στο διδασκαλικό σώμα και γ' αυτό, μερικές φορές, η μια συνδρομή μπορεί να μην αντιστοιχούσε σε ένα δάσκαλο ή μία δασκάλα, αλλά σε ένα ζευγάρι δασκάλων.²⁹³

Όπως είναι λογικό στο πρώτο τεύχος δεν υπήρχε κάποια αλληλογραφία ή σχολιασμός για το περιοδικό. Από το επόμενο όμως άρχισαν να έρχονται επιστολές με

²⁹² Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της εκπαίδευσης κατά το σχολικό έτος 1965-66. Στοιχειώδης Εκπαίδευσις*, Αθήναι 1968, 32.

²⁹³ Αθανασιάδης, Χ., ό.π., 67.

γνώμες και εγκωμιαστικά σχόλια από τους αναγνώστες κυρίως από αποδέκτες που δεν ανήκαν στο Διδασκαλικό Σύλλογο Ιωαννίνων. Για παράδειγμα, ο Βασίλειος Τζουμάκας, εκπαιδευτικός στην Κέρκυρα με καταγωγή από την Ήπειρο, όπως ο ίδιος αποκάλυπτε, αποκαλούσε το πρώτο τεύχος ως «επιβλητικό» τόσο για τη μορφή όσο και για το περιεχόμενο, ο Επαμεινώνδας Καφετζής, Επιθεωρητής Δημοτικών Σχολείων Μεσσήνης, ο οποίος ευχόταν να αποκτήσει Πανελλήνια διάσταση το περιοδικό²⁹⁴ ή ο γνωστός Παιδαγωγός Σπυρίδων Καλλιάφας,²⁹⁵ που θεωρούσε ότι το *Δωδωναίον Φως* είχε την δυνατότητα να καταλάβει τις πρώτες θέσεις ανάμεσα υπόλοιπα ελληνικά περιοδικά λόγω του αξιόλογου περιεχομένου του, ενώ ο Παναγιώτης Σωτήρχος εξέφραζε και την πρώτη χλιαρή κριτική για τις «τεχνικές ατέλειες» του πρώτου τεύχους, θεωρώντας σίγουρο ότι θα βελτιωνόταν στην συνέχεια.²⁹⁶ Κοινός τόπος όλων των κριτικών αποτελούσαν οι αναφορές στην «μεγάλη πνευματική παράδοση της Ηπείρου» και στην «ένδοξο Ηπειρωτική Παιδεία», δείχνοντας την ευρεία διαδομένη άποψη που υπήρχε για την ταύτιση της περιοχής της Ηπείρου με την ελληνική εκπαίδευση.

Αξιοσημείωτες είναι οι θετικές κριτικές που έλαβε από τον διακεκριμένο συγγραφέα Παύλο Παλαιολόγο, ο οποίος δημοσίευσε στην αθηναϊκή εφημερίδα *Το Βήμα*, μικρό αφιέρωμα στο *Δωδωναίον Φως*, την περίοδο που ξεκίναγαν οι πανελλήνιες εκπαιδευτικές κινητοποιήσεις, εντυπωσιασμένος από «την όρεξη» των δασκάλων των Ιωαννίνων να ασχοληθούν με παιδαγωγικά, κοινωνικά και εθνικά θέματα παραμερίζοντας τα καθαρά μισθολογικά αιτήματα, γεγονός που όφειλε να αναγνωριστεί τόσο από την κοινωνία όσο και την Πολιτεία.²⁹⁷ Στην ίδια κατεύθυνση και η άποψη της γνωστής λαογράφου Αλεξάνδρας Παραφεντίδου που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα της Θεσσαλονίκης *Νέα Αλήθεια*, εξαιρώντας την πληρότητα της ύλης και τους αρθρογράφους που δεν αποτελούνταν αποκλειστικά από δασκάλους αλλά επεκτείνονταν σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης καθώς και σε άλλες κατηγορίες, ενώ σύμφωνα με τη γνώμη της δεν πραγματοποιούνταν σε καμιά άλλη περιοχή της Ελλάδος έκδοση από λειτουργούς Στοιχειώδους Εκπαίδευσης με τόσο μεγάλη απήχηση.²⁹⁸ Θετικές κριτικές απέσπασε και από διάφορα άλλα γνωστά ονόματα του χώρου των Γραμμάτων, παράδειγμα ο

²⁹⁴ *Δωδωναίο Φως* (1961), τ.2, 67.

²⁹⁵ Μετά το θάνατο του Καθηγητή Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σ. Καλλιάφα, τον Φεβρουάριο του 1964, το *Δωδωναίο Φως* αφιέρωσε εκτενές άρθρο για τη ζωή και το έργο του. *Δωδωναίο Φως* (1964), τ.9, 452-455.

²⁹⁶ *Δωδωναίο Φως* (1961), τ.2, 68.

²⁹⁷ *Δωδωναίο Φως* (1963), τ.5-6. 311.

²⁹⁸ *Δωδωναίο Φως* (1963), τ.8, 444.

Παιδαγωγός και εκπαιδευτικός σύμβουλος, Γεώργιος Ζομπανάκης που πίστευε ότι το περιοδικό είχε τη δυναμική να αναδειχθεί σε «πρώτης τάξεως εκπολιτιστικόν όργανόν», ενώ ο βραβευμένος λογοτέχνης Άγγελος Φουριώτης θεωρούσε ότι «κερδίζει όποιος το διαβάξει».²⁹⁹

Από την άλλη, δεν παρατηρούνται επιστολές με εγκωμιαστικά σχόλια από δασκάλους της περιοχής των Ιωαννίνων, πιθανώς όμως να ήταν επιλογή του περιοδικού να μην δημοσιεύει τέτοιου είδους αλληλογραφία για να κρατάει ένα μετριοπαθές και χαμηλών τόνων προφίλ. Συνήθως στις επιστολές των δασκάλων που υπηρετούσαν στην Ήπειρο βρίσκουμε να επισημαίνονται τοπικά εκπαιδευτικά ζητήματα ή να γίνονται προτάσεις για διάφορα θέματα προς το περιοδικό. Ενδεικτικά, ο Α. Τσιάρας τόνιζε την ανάγκη να συνδεθούν τα αναπτυξιακά προγράμματα της Ηπείρου με την εκπαίδευση, ώστε να επιλυθεί το μεγάλο πρόβλημα έλλειψης σχολικών εγκαταστάσεων και εξοπλισμού που υπήρχε στην πόλη των Ιωαννίνων,³⁰⁰ ο Δ. Αλεξίου όπως αναφέραμε και πιο πάνω, υπογράμμιζε τις δυσκολίες των μαθητών της υπαίθρου να ανταποκριθούν στις ανάγκες των εισαγωγικών εξετάσεων των Γυμνασίων,³⁰¹ ενώ ο Φ. Παπαστεργίου, από τους βασικότερους συνεργάτες του περιοδικού, εξέφραζε την άποψη ότι, μετά την αναγγελία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, το *Δωδωναίον Φως* θα έπρεπε να επικεντρωθεί σε γόνιμες προτάσεις προς το Υπουργείο ιδιαίτερα για το γλωσσικό ζήτημα και την αντικατάσταση των αναγνωστικών βιβλίων του Δημοτικού. Παράλληλα, θεωρούσε ότι το περιοδικό είχε αναβαθμιστεί ποιοτικά και πρότεινε την αλλαγή της ονομασίας του διότι δεν «ικανοποιούσε ούτε αισθητικά ούτε εννοιολογικά» τη «σοβαρότητα» της θεματολογίας του.³⁰²

Τέλος, μέσω των διάφορων συνδικαλιστικών, παιδαγωγικών και λογοτεχνικών εντύπων που αποστέλλονταν στο *Δωδωναίον Φως* μπορούμε να παρατηρήσουμε και το εύρος της διασποράς που είχε στον ελληνικό χώρο αφού αποτελούσε συνηθισμένη πρακτική η ανταλλαγή συνδρομών μεταξύ περιοδικών, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει απαραίτητα ότι δεν υπήρχαν και άλλοι αποδέκτες φορείς ως αποδέκτες. Στον παρακάτω πίνακα μπορούμε να δούμε ενδεικτικά, τα περιοδικά και τις εφημερίδες, έξω από την περιφέρεια Ηπείρου που έλαβε το *Δωδωναίον Φως*:

---

²⁹⁹ *Δωδωναίο Φως* (1963), τ.5-6. 311.

³⁰⁰ *Δωδωναίο Φως* (1963), τ.4. 221.

³⁰¹ *Δωδωναίο Φως* (1963), τ.5-6. 309.

³⁰² *Δωδωναίο Φως* (1963), τ.8, 444.

«Ιωλκός», Μηνιαία Επιθεώρησις Γραμμάτων και Τεχνών.
«Η Ευρώπη μας», Μηνιαία Ευρωπαϊκή Επιθεώρησις.
«Ευβοϊκός Λόγος», Μηνιαία Επιθεώρησις Κριτικής. Μελέτης και Τέχνης, Ὀργανων
Ευβοέων Λογοτεχνών.
«Κρητική Εστία», Μηνιαίο Ιστορικό – Λαογραφικό και Λογοτεχνικό περιοδικό.
«Δελτίον Ελληνικής Βιβλιογραφίας.
«Διδασκαλικό Κύμα», Συλλόγου Δ' Εκπαιδευτικῶν Περιφέρειας Πειραιώς.
«Παγκόσμιος Ποιητικὴ Ανθολογία», Εκδόσεις Λογοτεχνικῆς Εστίας, Αθήνα.
«Θρακικά», Ξάνθη
«Διδασκαλικό Βήμα», ΔΟΕ, Αθήνα.
«Ο κόσμος του σχολείου», Νικόδημος, Π., Αθήνα.
«Γλισός», Αθήνα.
«Διδασκαλικὴ Δράση», Καρδίτσα.
«Ελληνική Παράδοση»
«Δελτίον Ενώσεως Επιθεωρητῶν»
«Παιδαγωγικά Θέματα», Εκδόσεις Ε.Σ.Ε.Ε.
«Εκπαιδευτικός Τύπος»
«Διδασκαλική»
«Επιστημονικόν Βήμα του Διδασκάλου»

Εἶναι φανερό ὅτι τὸ *Δωδωναίον Φῶς* διαχεόταν στις περισσότερες περιοχές της ελληνικῆς επικράτειας ἀφού, ἐκτός ἀπὸ τα πολλὰ ἀθηναϊκὰ ἐντυπα που εμφανίζονται, βρίσκουμε ἐκδόσεις ἀπὸ την περιοχή της Θράκης, της Κρήτης, της Θεσσαλίας, της Εύβοιας, ἐνῶ, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ την ἀλληλογραφία, τεύχη του ἀποστέλλονταν στα Ἴονια νησιά, την Πελοπόννησο καὶ τὴ Μακεδονία. Βέβαια, δὲν γνωρίζουμε εἴαν ἡ διάδοση του περιοδικῆ ἐκτός των ὁρίων του Ἠπειρωτικῆς χώρας οφειλόταν στην ὑπαρξὴ ἠπειρωτῶν εκπαιδευτικῶν ἢ στην προσπάθεια του ἐκδοτῶν του να γίνῃ τὸ *Δωδωναίον Φῶς* πανελληνίας ἐμβέλειας, εἶναι πάντως σίγουρο ὅτι, ἔστω καὶ λίγα τεύχη του ξεπερνοῦσαν τὴ γεωγραφικὴ περιοχή της Ἠείρου. Ἄγνωστο, ἐπίσης παραμένει εἴαν τὸ περιοδικὸ εἶχε ἀποδέκτες καὶ στο ἐξωτερικόν. Στην τιμὴ των συνδρομῶν ἀναγραφόταν μόνον τὸ κόστος γιὰ τὴν ετήσια συνδρομὴ ἐσωτερικῆς, ἐνῶ ἀπὸ κανένα σημεῖο του δὲν

μπορούμε να συμπεράνουμε την αποστολή τευχών σε άλλες χώρες, χωρίς όμως αυτό το ενδεχόμενο να μπορεί να αποκλειστεί.

3.7 Βιβλιοπαρουσιάσεις και βιβλιοκρισίες

Μια δραστηριότητα του περιοδικού *Δωδωναίον Φως* ήταν η αναγγελία νέων εκδόσεων βιβλίων και οι βιβλιοκριτικές. Από το πρώτο τεύχος, καθιέρωσε μόνιμη στήλη στις τελευταίες σελίδες του με τίτλο *Βιβλιοκρισία*, στην οποία γινόταν παρουσιάσεις και κριτικές συγκεκριμένων βιβλίων από τους συνεργάτες του περιοδικού. Η *Βιβλιοκρισία* συνεχίστηκε μέχρι το 9ο τεύχος του περιοδικού, για κάποιο άγνωστο λόγο όμως δεν συμπεριλήφθηκε στο 10ο που ήταν και το τελευταίο τεύχος.³⁰³ Η στήλη αρχικά ήταν μικρής έκτασης, δύο περίπου σελίδων, στην πορεία όμως αυξήθηκε σταδιακά και έφτασε να κατέχει μέχρι και οχτώ φανερόντας τη σημασία που της απέδιδαν οι εκδότες του περιοδικού. Η θεματολογία ποίκιλε και περιλάμβανε από δημοσιεύσεις σχετικά με παιδαγωγικά ζητήματα, τη διδακτική και την νέα αγωγή, μέχρι τοπικού ενδιαφέροντος εκδόσεις και λογοτεχνικής φύσης έργα καθώς και παρουσιάσεις περιοδικών εντύπων. Χαρακτηριστική ήταν η έκκληση που έκανε το *Δωδωναίον Φως* προς τους «εργάτες της Επιστήμης και των Γραμμάτων» της Ηπείρου για αποστολή των έργων τους με στόχο να παρουσιαστεί η συγγραφική κίνηση του «τόπου μας». Συνολικά, τα βιβλία που παρουσιάστηκαν ήταν κατά σειρά τα ακόλουθα:

Βιβλίο	Κριτική	Τεύχος	Θεματολογία	Άλλα στοιχεία συγγραφέα
Descoeudres, Alice, <i>Η αγωγή των καθυστερημένων παιδιών</i> (μτφ Βασδέκης Γ.).	Φώτης Παπαστεργίου	1ο	Ειδική Αγωγή	Ελβετίδα καθηγήτρια παιδαγωγικής
Γέρου, Θ., <i>Παιγνιώδες μορφές εργασίας στο Δημοτικό Σχολείο</i> , Εκδόσεις Δίπτυχο, Αθήναι 1961.	Κώστας Νικολαΐδης	1ο	Παιδαγωγικό	Καθηγητής στο Μαράσλειο Διδασκαλείο, μέλος Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, δημοτικιστής
Μπάης, Μ., <i>Σπήλαιο Περάματος Ιωαννίνων</i> , ΕΗΜ, Ιωάννινα	Ευάγγελος Φαρμάκης	2ο	Διάφορα	Καθηγητής φυσικής στη Ζωσιμαία Σχολή Ιωαννίνων

³⁰³ Αν δεν συμπεριλάβουμε την «ειδική έκδοση» του *Δωδωναίου Φωτός* το 1966 που έτσι κι αλλιώς δεν είχε μόνιμες στήλες αφού περιλάμβανε μόνο τα πρακτικά του Πανεπειρωτικού Παιδαγωγικού Σεμιναρίου της 5ης και 6ης Ιουνίου 1966.

Μηλιώνης Χ., <i>Παραφωνία Διηγήματα</i> , Ενδοχώρα, Ιωάννινα.	Κώστας Νικολαΐδης	2ο	Λογοτεχνία	Ηπειρώτης διηγηματογράφος
Καλαντζής Κ., <i>Διαταραχές του λόγου στην παιδική ηλικία</i> , Αθήνα.	Φώτης Παπαστεργίου	2ο	Ειδική Αγωγή	Διδάκτορας Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Βιέννης
Μπάμπας, Β., <i>Κοντά στο κρεβάτι του πόνου</i> .	Φώτης Παπαστεργίου	2ο	Λογοτεχνία	Δάσκαλος
Μητσιάδης, Α., <i>Η ατομικοποιημένη διδασκαλία</i> , Ιωάννινα	Γεώργιος Βρέλλης	3ο	Παιδαγωγικό	Επιθεωρητής Σχολείων Ζαγορίου Μετσόβου
Κιτσαράς, Ι., <i>Η ψυχολογία του πολιτισμού</i> .	Α. Κουνάβος	3ο	Διάφορα	Διδάκτορας Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής – Υποδιευθυντής Παιδαγωγικής Ακαδημίας
Βλαστού Φύτα, <i>Λουκία, Ειδική διδακτική μαγνητισμού – ηλεκτρισμού</i> .	Δημήτριος Πλιάκος	3ο	Παιδαγωγικό - Διδακτική	Καθηγήτρια Φυσικής στο Πειραματικό Σχολείο Αθηνών
Σούρλας, Ε., <i>Η διδακτική των παραμυθιών – Παραμύθι και λαϊκή τέχνη</i> , Εκδόσεις Δίπτυχο, Αθήνα.	Φώτης Παπαστεργίου	3ο	Παιδαγωγικό - Διδακτική	Διευθυντής Διδασκαλείου Ιωαννίνων
<i>Άμλλα</i> , Μηνιαία Εφημερίς Μαθητικής Κοινότητας Καλλιράχης - Μακεδονίας	Κ. Ντέμος	3ο	Περιοδική Έκδοση	-
Αντωνίου – Καραντώνη, Ελένη, <i>Σχολικές εορτές</i> .	Κώστας Λαζαρίδης	4ο	Παιδαγωγικό	Δασκάλα
Βαζάκας, Γ., <i>Η αυλαία του σχολείου. Τα παιδιά παίζουν θέατρο</i> .	Δημήτριος Πλιάκος	4ο	Παιδαγωγικό	Δάσκαλος στην Πρέβεζα
Μουστάκα, Καλλιόπη, <i>Το ωραίο και η αγωγή</i> , Αθήνα 1960.	Φώτης Παπαστεργίου	5ο-6ο	Παιδαγωγικό	Διδάκτορας Παιδαγωγικής και Κοινωνικής Ψυχολογίας – Σύμβουλος Παιδαγωγικού Ινστιτούτου
Περάνθης, Μ., <i>Απόψεις</i> , Αθήνα 1961.	Φώτης Παπαστεργίου	5ο-6ο	Διάφορα	Ηπειρώτης Λογοτέχνης
Νικολαΐδης, Κ. - Σκόπας Ν., <i>Μορφωτικό παιδικό θέατρο</i> ,	Φώτης Παπαστεργίου	5ο-6ο	Παιδαγωγικό	Ηπειρώτες δάσκαλοι

Αθήναι 1963.				
Βακάλης, Δ., <i>Λάμπρος Τζαβέλλας</i> .	Φώτης Παπαστεργίου	5ο-6ο	Λογοτεχνία	Ηπειρώτης δάσκαλος
Βασδέκη, Γ., <i>Μάθε τη γλώσσα μας</i> , Εκδόσεις Δίπτυχο.	Κώστας Λαζαρίδης	5ο-6ο	Παιδαγωγικό – Διδακτική	Δάσκαλος - Μεταφραστής
Παπαστεργίου, Φ., <i>Ματιές στην ποίηση του Παλαμά</i> , Ιωάννινα 1962.	Λάμπρος Μάλαμας	5ο-6ο	Διάφορα	Δάσκαλος – Μέλος Διδασκαλικού Συλλόγου Ιωαννίνων – Μέλος συντακτικής ομάδας <i>Δωδωναίου Φωτός</i>
Λαζαρίδης, Κ., <i>Ζιάν Ζακ Ρουσσώ</i> .	Λάμπρος Μάλαμας	5ο-6ο	Ιστορικό	Ηπειρώτης δάσκαλος – Ιστορικός - Λαογράφος
Τζάλλας, Κ. <i>Η επίθεση</i> , Εκδόσεις Ενδοχώρας, Γιάννινα 1962.	Κώστας Νικολαΐδης	5ο-6ο	Λογοτεχνία	Ηπειρώτης λογοτέχνης
Δάλλας, Γ., <i>Πόρτες Εξόδου</i> , Εκδόσεις Ενδοχώρας, Ιωάννινα.	Κώστας Νικολαΐδης	7ο	Λογοτεχνία	Ηπειρώτης λογοτέχνης
Θεοδωρόπουλου, Ε., <i>Εφαρμοσμένα υποδειγματικά διδασκαλία</i> .	Δημήτριος Πλιάκος	7ο	Παιδαγωγικό	Υποδιευθυντής Παιδαγωγικής Ακαδημίας Ιωαννίνων
Πέταλά – Πατρινού, Α., <i>Αγωγή του παιδιού</i> .	Λάμπρος Μάλαμας	7ο	Παιδαγωγικό	Ηπειρώτισσα εκπαιδευτικός στη Σχολή Νηπιοκόμων Ιωαννίνων
Κάρτερ, Γ., <i>Γνωριμία με την τηλεόραση</i> .	Δημήτριος Παπαδημητρίου	7ο	Διάφορα	Λογοτέχνης – Κριτικός θεάτρου και τηλεόρασης
Κίτσος, Κ., <i>Συγκριτική παιδαγωγική</i> , Εκδοτικός Οίκος Σιδέρη, Αθήναι 1963.	Φώτης Παπαστεργίου	8ο	Παιδαγωγικό	Υποδιευθυντής Ζωσιμαίας Παιδαγωγικής Ακαδημίας
Dottrens, R., <i>Η ατομικευμένη εργασία των μαθητών</i> (μτφ Κίτσος Κ.), Εκδοτικός Οίκος Σιδέρη, Αθήναι 1963.	Φώτης Παπαστεργίου	8ο	Παιδαγωγικό	Ελβετός καθηγητής παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης
Παραφεντίδου, Αλεξάνδρα, <i>Δώρα Ντ' Ιστρια (Ελένη Γκίκα)</i> .	Δημήτριος Πλιάκος	8ο	Ιστορικό	Λογοτέχνης - Λαογράφος
Σταύρου, Τατιάνα, <i>Το άλλο πρόσωπο του ανθρώπου</i> .	Κώστας Νικολαΐδης	8ο	Λογοτεχνία	Λογοτέχνης
Μπέττης, Σ., Γεώργιος, <i>Ιερέυς Σουγδούρης. Ο διδάσκαλος του</i>	Ευάγγελος Φαρμάκης	8ο	Ιστορικό	Ηπειρώτης ιστορικός - λαογράφος

<i>γένους.</i>				
Παπαστεργίου, Φ., <i>Το παιδί σου και η αγωγή σου.</i>	Θανάσης Τζούλης	8ο	Παιδαγωγικό	Βλ. παραπάνω
Ζιτσαίας. Χρυσάνθης, <i>Με τον αχό του τραγουδιού.</i>	Λάμπρος Μάλαμας	8ο	Λογοτεχνία	Ηπειρώτισσα λογοτέχνης
Λαμπαρίδου, Μαίρη, <i>Μικροί κόσμοι.</i>	Λάμπρος Μάλαμας	8ο	Λογοτεχνία	Λογοτέχνης
Βακάλης, Δ., <i>Λάμπρος Τζαβέλλας</i> ³⁰⁴	Δημήτριος Πλιάκος	9ο	Λογοτεχνία	Ηπειρώτης δάσκαλος – Μεταφραστής – Λαογράφος
Νινιός, Π., <i>Παιδεία και πολιτισμός</i> , Αθήνα.	Γ. Τολάκης	9ο	Παιδαγωγικό	Επιθεωρητής Δημοτικών Σχολείων Β' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Ιωαννίνων
Γιαλιώτης, Π., <i>Ποικίλα και διάφορα.</i>	Αντώνιος Μαστοράκης	9ο	Διάφορα	Επιθεωρητής Δημοτικών Σχολείων Β' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Αργινίου

Από τα παραπάνω φαίνεται πως η πλειοψηφία των βιβλίων που προβλήθηκαν στο περιοδικό είχαν παιδαγωγικό περιεχόμενο, συγκεκριμένα 17 από τα 35. Μάλιστα τα δύο από αυτά αφορούσαν την ειδική αγωγή, ενώ τρία εξειδικεύονταν πάνω στη διδακτική συγκεκριμένων θεμάτων όπως τον τρόπο διδασκαλίας της γλώσσας ή των φυσικών επιστημών. Αξιοσημείωτη ήταν και η παρουσίαση λογοτεχνικών εκδόσεων, συνολικά επτά, ενώ προβλήθηκαν και τρία βιβλία με ιστορικό περιεχόμενο.

Όπως είδαμε προηγουμένως, το *Δωδωναίο Φως* στήριζε ξεκάθαρα στο γλωσσικό ζήτημα τον δημοτικισμό. Αυτό γίνεται φανερό και στις *Βιβλιοκρισίες* όπου τόσο από την θεματική των βιβλίων αλλά κυρίως από τα ονόματα των συγγραφέων αντιλαμβανόμαστε πως δεν έχουμε να κάνουμε με μια ουδέτερη παρουσίαση της τρέχουσας βιβλιογραφικής παραγωγής αλλά με συνειδητή επιλογή βιβλίων συγκεκριμένου προσανατολισμού που συχνά ήταν εκδόσεις ατόμων, τα οποία ανήκαν στην διοικητική επιτροπή του Διδασκαλικού Συλλόγου Ιωαννίνων ή στην συντακτική ομάδα του περιοδικού. Για παράδειγμα ο Κώστας Λαζαρίδης, ο οποίος «ανάλωσε όλα του τα χρόνια για την επικράτηση της Δημοτικής και την καθιέρωσή της στα σχολεία»,³⁰⁵ παρουσίαζε το βιβλίο του ηπειρώτη εκπαιδευτικού, Γεωργίου Βασδέκη που «ήταν λάτρης της δημοτικής

³⁰⁴ Παρουσίαση και κριτική του ίδιου βιβλίου είχε γίνει και από τον Φώτη Παπαστεργίου στο τεύχος 5ο-6ο.

³⁰⁵ *Δωδωναίο Φως* (1963), τ.5-6, 301.

γλώσσας». ³⁰⁶ Ταυτόχρονα, ορισμένες φορές δεν δίσταζαν να προβούν σε αρνητικά σχόλια σε κάποια βιβλία γιατί δεν εναρμονίζονταν απόλυτα με τις απόψεις που είχαν πάνω στο γλωσσικό, όπως στην κριτική του Φώτη Παπαστεργίου, για τις *Απόψεις* του «νεοδημοτικιστή» Ηπειρώτη λογοτέχνη Μιχάλη Περάνθη που παρόλο την υποστήριξη του στον δημοτικισμό εκφραζόταν αρνητικά για την συμβολή του Ψυχάρη ή την «μοναδική αντίρρησή» πάλι του Παπαστεργίου στο θεατρικό έργο *Λάμπρος Τζαβέλλας* του Δημητρίου Βακάλη που «ενώ όλες οι σελίδες του πάλλουν από την όμορφη δημοτική γλώσσα [...] δεν μπόρεσε ο συγγραφέας να αντισταθεί στον δασκαλιστικό πειρασμό της καθαρεύουσας εκεί στον πρόλογο». ³⁰⁷

Ένα άλλο χαρακτηριστικό σημείο στις επιλογές βιβλίων για βιβλιοκριτική στις στήλες του περιοδικού ήταν η προσπάθεια ανάδειξης συγγραφέων και λογοτεχνών από την περιοχή της Ηπείρου. Από τα 35 βιβλία που παρουσιάστηκαν τουλάχιστον τα 20 είχαν εκδοθεί από Ηπειρώτες, κάτι που τονιζόταν από τους αξιολογητές στις κριτικές τους. ³⁰⁸ Αυτό είναι ένα ακόμα γεγονός που επιβεβαιώνει τη διάθεση για προβολή της τοπικής επιστημονικής και λογοτεχνικής βιβλιογραφίας χωρίς όμως να περιορίζεται σε αυτό αφού παρουσίαζε και δημοσιεύσεις γνωστών Ελλήνων ή διεθνών προσωπικοτήτων κάνοντας πράξη την απόφαση «να ευρυνθή ο επαρχιακός ορίζοντας» των εκπαιδευτικών της Ηπείρου, όπως διακήρυττε από το πρώτος κιάλας τεύχος του.

Μια ακόμα αξιοσημείωτη παρατήρηση που θα μπορούσαμε να κάνουμε είναι σε σχέση με το φύλο. Πάνω από το 25% των βιβλίων στις *Βιβλιοκρισίες*, συγκεκριμένα 9 στα 35, έχουν συγγραφέα γυναίκα, πράγμα που ερχόταν σε αντίθεση με την πολύ χαμηλή συμμετοχή γυναικών στην αρθρογραφία του περιοδικού, αν αναλογιστούμε ότι από τα 145 άρθρα που δημοσιεύτηκαν συνολικά στο *Δωδωναίον Φως* τα 135 είχαν συνταχθεί από άντρες, δηλαδή ποσοστό 93%.

Ενδιαφέρον έχουν τέλος οι διαφημίσεις που προβάλλονταν στην τελευταία σελίδα του περιοδικού, λίγο μετά τις *βιβλιοκρισίες* και αφορούσαν βιβλιοπωλεία (π.χ. «η Νίκη» του Βασιλείου Χόβολου στα Ιωάννινα), εκδοτικούς οίκους (π.χ. «Δίπτυχο» του Γεωργίου Βασδέκη ή «Εκδοτικός Κόσμος» του Γιαννέλη – Νικοδήμου στην Αθήνα) ή συγκεκριμένα βιβλία, συγγραφείς των οποίων ήταν και συνεργάτες του ΔΦ (π.χ. Κωνσταντίνος Κίτσος ή

---

³⁰⁶ Στο ίδιο, 300.

³⁰⁷ Στο ίδιο, 298.

³⁰⁸ Ακόμα και για την μηνιαία εφημερίδα *Αμυλλα* της μαθητικής κοινότητας Καλλιράχης, ενός χωριού στην περιοχή της Μακεδονίας, διαβάζουμε στην παρουσίασή της ότι εκδιδόταν από τον δάσκαλο Νικόλαο Καραβίδα με ηπειρώτικη καταγωγή.

Ευθύμης Θεοδωρόπουλος). Παρατηρούμε ότι ήταν πολύ λίγες σε σχέση με τον όγκο του περιοδικού, κάλυπταν συνήθως λιγότερο από μια σελίδα, σε όσα τεύχη δημοσιεύτηκαν³⁰⁹ και αφορούσαν αποκλειστικά διαφημίσεις που είχαν συνάφεια με τον εκπαιδευτικό και πνευματικό χώρο.

ΣΥΝΟΨΗ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρουσίαση των βασικών πολιτικών εξελίξεων που συνέβησαν την κρίσιμη επταετία 1961-1967, η καταγραφή των αλλαγών στο χώρο της εκπαίδευσης το ίδιο διάστημα και, κυρίως, η ανάλυση του περιοδικού *Δωδωναίον Φως* μας επιτρέπει να διατυπώσουμε τα παρακάτω συμπεράσματα, τα οποία απαντούν στα ερευνητικά ερωτήματα που θέσαμε στην αρχή της διπλωματικής και λειτούργησαν ως κεντρικοί άξονες εργασίας.

1. Συνοψίζοντας, με βάση τις πολιτικές συγκυρίες και το ποιος ήταν στην διακυβέρνηση της χώρας, η περίοδος που μας ενδιαφέρει μπορεί να χωριστεί σε τρεις κύκλους. Ο πρώτος έχει ως σημείο αναφοράς τις εκλογές του 1961 και την χρησιμοποίηση «έκνομων» μεθόδων από την κυβέρνηση της ΕΡΕ με στόχο να παραμείνει στην εξουσία. Το γεγονός αυτό ανάγκασε το νεοσυσταθέν κόμμα της ΕΚ, που είχε συσπειρώσει στους κόλπους του τον φιλελεύθερο αστικό κόσμο υπό την ηγεσία του Γεωργίου Παπανδρέου, να εγκαινιάσει μια νέα τακτική αμφισβήτησης του υπάρχοντος καθεστώτος με τη μη αποδοχή του εκλογικού αποτελέσματος και την προσπάθεια ανατροπής του μέσω συνεχών αντιπαραθέσεων τόσο σε υψηλό πολιτικό επίπεδο όσο και σε κοινωνικό, διοργανώνοντας πορείες, συγκεντρώσεις και απεργίες που κατέληγαν πολλές φορές σε σφοδρές συγκρούσεις. Αυτή η κοινωνική αναταραχή έδωσε τη δυνατότητα να συνεργαστούν, σε χαμηλό κυρίως επίπεδο, στελέχη του Κέντρου και της Αριστεράς, με αποτέλεσμα να έρθουν στο προσκήνιο αιτήματα για εκδημοκρατισμό και φιλελευθεροποίηση σε διάφορους τομείς της ελληνικής πραγματικότητας. Η ισχυροποίηση του Παπανδρέου ως ηγέτη της «αντι-δεξιάς» παράταξης τον οδήγησε στην εκλογική νίκη στο τέλος του 1963

---

³⁰⁹ Τα τεύχη 3, 10 και η «ειδική έκδοση» δεν συμπεριέλαβαν διαφημίσεις.

οπότε και ξεκινάει ο δεύτερος κύκλος αυτής της περιόδου. Το διάστημα αυτό η ΕΚ με διάφορα «φιλολαϊκά» νομοσχέδια θα προσπαθήσει να κάνει πράξη τις προεκλογικές της εξαγγελίες προσφέροντας κοινωνικές παροχές, μεταρρυθμίζοντας την εκπαίδευση και προωθώντας μέτρα για άρση των συνεπειών του εμφυλίου. Συγχρόνως όμως, ξεκίνησε να αναπτύσσεται η εσωκομματική αμφισβήτηση εντός του κόλπου της ΕΚ, την οποία εκμεταλλεύτηκε το Παλάτι το καλοκαίρι του 1965, όταν προέκυψε η ρήξη με τον Πρωθυπουργό για ζητήματα του στρατεύματος και οργάνωσε το σχηματισμό νέας κυβέρνησης από «αποστατήσαντα» στελέχη της ΕΚ, στηριζόμενα από την ΕΡΕ. Στο τελευταίο στάδιο του διαστήματος που μας ενδιαφέρει η χώρα βρισκόταν σε μια συνεχιζόμενη πολιτική αναταραχή, γεγονός που δεν επέτρεπε τη δημιουργία του κατάλληλου κλίματος για την προώθηση φιλελευθέρων και ριζοσπαστικών μέτρων. Η αυλαία της περιόδου έπεσε όταν στις αρχές του 1967, μέσα σε οξυμένη πολιτικά και κοινωνικά κατάσταση, προκηρύχθηκαν εκλογές, οι οποίες όμως δεν θα πραγματοποιούνταν ποτέ λόγω της κατάλυσης του Κοινοβουλίου έπειτα από στρατιωτικό πραξικόπημα.

2. Λαμβάνοντας ως κριτήριο την εκπαίδευση, γίνεται φανερό ότι οποιαδήποτε απόφαση για μεταρρυθμίσεις στον χώρο της Παιδείας ήταν απόλυτα εξαρτώμενη από την υπάρχουσα πολιτική κατάσταση, φανερώνοντας έτσι την έλλειψη αυτονομίας που υπήρχε στον τομέα της εκπαίδευσης, η οποία αποτελούσε συνάρτηση της εκάστοτε πολιτικής συγκυρίας. Η ΕΡΕ από το 1957 με τη συγκρότηση της Επιτροπής Παιδείας και τις νομοθετικές ρυθμίσεις που προχώρησε δύο χρόνια αργότερα, είχε αποφασίσει να εκσυγχρονίσει το εκπαιδευτικό σύστημα και να το εντάξει στην αναπτυξιακή διαδικασία, στοχεύοντας να ανταποκριθεί στα νέα δεδομένα που δημιουργούνταν με την σύνδεση της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Αγορά. Η προσπάθεια αυτή, που δεν διακρινόταν για την ριζοσπαστικότητά της ή για διάθεση σοβαρών ανατροπών στο χώρο της Παιδείας, χαρακτηρίζεται ως ένας συγκερασμός φιλελεύθερων και συντηρητικών απόψεων. Αποτελούσε όμως το πρώτο βήμα προς μία σύγχρονη ευρωπαϊκή κατεύθυνση συνδέοντας το σχολείο με την οικονομία και

περιορίζοντας, ελαφρώς, τον κλασικό χαρακτήρα του. Οι προσπάθειες αυτές σταμάτησαν λόγω του σκηνικού έντασης που επικράτησε από το 1961 και έπειτα. Πλέον την πρωτοκαθεδρία στην εκπαιδευτική πολιτική την ανέλαβε προσωπικά ο αρχηγός της ΕΚ, ανυψώνοντάς την ως σημαία του προεκλογικού αγώνα. Από το Δεκέμβριο του 1962, η Παιδεία μπήκε σε μια περίοδο έντασης με τη διοργάνωση διαμαρτυριών από μαθητές, φοιτητές και εκπαιδευτικούς λειτουργούς. Αποκορύφωμα αποτέλεσε η μεγάλη απεργία των εκπαιδευτικών στις αρχές του 1963 που οδήγησε στην πολιτική επιστράτευσή τους. Μετά την επιτυχία της ΕΚ στις εκλογές, δημιουργήθηκε το κατάλληλο κλίμα για προχωρήσουν οι ριζικές αλλαγές στο χώρο της Παιδείας. Μάλιστα, ο Γ. Παπανδρέου ανέλαβε ο ίδιος τη θέση του υπουργού Παιδείας, θέλοντας να τονίσει την απόφασή του για απόλυτη πολιτική στήριξη του μεταρρυθμιστικού προγράμματος που αναγγέλθηκε το 1964 και ανέτρεψε τα μέχρι τότε δεδομένα σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Οι αντιδράσεις που υπήρξαν ανήκαν σε ήπιες φωνές από την αντιπολίτευση και κυρίως σε κύκλους του συντηρητικού πνευματικού κόσμου που θεωρούσε ότι με τις νέες αλλαγές θα χανόταν ο εθνικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης. Από την πλευρά της Αριστεράς η κριτική υπήρξε μετριοπαθής και εστιάστηκε σε ορισμένες λεπτομέρειες της μεταρρύθμισης. Η νέα κατάσταση στην διακυβέρνησή της χώρας έπειτα από τον Ιούλιο του 1965, δεν έδωσε την ευκαιρία για την συνέχιση των εκπαιδευτικών αλλαγών, ενώ έθεσε σε αμφιβολία ως προς την εφαρμογή ορισμένων παραμέτρων που είχαν ήδη ψηφιστεί αφού πλέον έπρεπε να λαμβάνεται υπόψη και η γνώμη των βουλευτών της αντιπολίτευσης που στήριζαν την τότε Κυβέρνηση.

3. Η βασική ομάδα, μετά τους μαθητές, η οποία επηρεάζεται άμεσα από την εκάστοτε εκπαιδευτική πολιτική είναι οι εκπαιδευτικοί λειτουργοί οπότε έχει ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε την συμπεριφορά τους μέσα στο πλαίσιο των διάφορων αλλαγών που συντελούνταν εκείνο το διάστημα στο χώρο της Παιδείας. Λίγο πολύ είναι γνωστές οι διαμάχες πάνω στα εκπαιδευτικά ζητήματα και η θέση που λάμβαναν οι μεγάλες προσωπικότητες του πνευματικού κόσμου της Ελλάδας που όμως σχεδόν στο σύνολό τους

βρίσκονταν κατά κύριο λόγο στην Αθήνα ή στη Θεσσαλονίκη. Αυτό που δεν έχει μελετηθεί σε βάθος μέχρι σήμερα είναι οι απόψεις που είχαν οι εκπαιδευτικοί των επαρχιακών πόλεων, οι οποίοι βρίσκονταν μακριά από τα κέντρα λήψης των αποφάσεων και δεν είχαν τη δυνατότητα να παρεμβαίνουν άμεσα στις συζητήσεις που γίνονταν πάνω σε θέματα του κλάδου τους. Γι' αυτό το λόγο επιλέξαμε να μελετήσουμε ένα κομμάτι των εκπαιδευτικού κόσμου της επαρχίας, εστιάζοντας στην περιοχή των Ιωαννίνων, η οποία βέβαια είχε μία σημαντική παράδοση ελληνικής παιδείας. Ένας τρόπος για να φωτίσουμε τις αντιλήψεις που είχαν οι εκπαιδευτικοί των Ιωαννίνων, είναι διά της ανάλυσης των τοπικών έντυπων εκδόσεων, στις οποίες γνωστά ονόματα του χώρου των γραμμάτων της περιοχής αλλά και απλοί δάσκαλοι, δημοσίευαν άρθρα και κείμενα με τις απόψεις τους.

4. Στην περιοχή της Ηπείρου, παρά την ύπαρξη διαφόρων επιστημονικών ή λογοτεχνικών εκδόσεων, το μοναδικό παιδαγωγικό περιοδικό που εκδιδόταν εκείνη την περίοδο ήταν το *Δωδωναίον Φως*. Τα παιδαγωγικά περιοδικά, ως επιστημονικά έντυπα, μπορούν να θεωρηθούν πνευματικά δημιουργήματα της εποχής τους και συνήθως διαμορφώνουν έναν διάυλο επικοινωνίας με την επικαιρότητα, συνιστώντας παράλληλα και το αποτέλεσμα συλλογικής έκφρασης του φορέα έκδοσης αλλά και των συνεργατών του. Μελετώντας το *Δωδωναίον Φως* παρατηρούμε ότι αρχικά, παρά την οξυμένη πολιτική κατάσταση στον ευρύτερο ελληνικό χώρο, απόφευγε να λάβει θέση υποστηρίζοντας με πολιτικούς όρους κάποια πλευρά και παρέμεινε προσηλωμένο σε καθαρά εκπαιδευτικά θέματα και ζητήματα σε σχέση με την τοπική πραγματικότητα. Ωστόσο, από το Δεκέμβριο του 1962, όταν ξεκίνησαν οι αναταραχές στο χώρο της εκπαίδευσης, μετέβαλε τη στάση του και άσκησε, όχι έντονα ή απροκάλυπτα, αρνητική κριτική για τις αποφάσεις της ΕΡΕ στα εκπαιδευτικά τεκταινόμενα και ειδικά για την απόφαση της πολιτικής επιστράτευσης των εκπαιδευτικών (ύστερα από την πολυήμερη απεργία τους). Η αλλαγή στάσης φάνηκε εντονότερα μετά τις εκλογές που έδωσαν τη νίκη στην ΕΚ, οπότε στο περιοδικό εμφανίστηκαν αιχμηρότερα σχόλια για τις προηγούμενες ηγεσίες του Υπουργείου Παιδείας αλλά και εγκώμια για τη νέα

κυβέρνηση, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι ακολούθησε ανεπιφύλακτα φιλοκυβερνητική γραμμή ή ότι μετέβαλε το περιεχόμενο του σε πιο πολιτικό. Μετά τα Ιουλιανά και την εμφάνιση ενός νέου κλίματος αναταραχής και κούρασης στην ελληνική πολιτική σκηνή, άρχισε μάλλον να εξασθενεί το έντονο ενδιαφέρον για τα εκπαιδευτικά ζητήματα επηρεασμένο από την όλη ατμόσφαιρα, οπότε το *Δωδωναίον Φως* εξέδωσε μόνο ένα τεύχος, πολιτικά ουδέτερο. Ενδιαφέρον έχουν και τα πρακτικά του διήμερου παιδαγωγικού συνεδρίου που οργανώθηκε στα Ιωάννινα τον Ιούνιο του 1966, τα οποία δημοσίευσε το περιοδικό σε «ειδική έκδοση», πιθανώς στις αρχές του 1967, με ημερομηνία Δεκέμβριος 1966. Γίνεται φανερό ότι στις συζητήσεις που ανέκυψαν κατά τις εργασίες, αποφεύχθηκαν οι καθαρά πολιτικές αντιμαχίες, ενώ οι όποιες αντιπαραθέσεις περιορίστηκαν σε παιδαγωγικά ή συνδικαλιστικά ζητήματα.

5. Το αίτημα για μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση εμφανίζεται από τα πρώτα κιόλας τεύχη του περιοδικού. Κατέκρινε έντονα τα προγράμματα αλλά και την όλη οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος, ενώ μετά τις εκλογές του Οκτωβρίου του 1961, απηύθυνε έκκληση στον νέο υπουργό Παιδείας να προχωρήσει σε γενναία εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, φανερώνοντας με αυτόν τον τρόπο ότι, αρχικά τουλάχιστον, ο Διδασκαλικός Σύλλογος Ιωαννίνων θεωρούσε ότι οι αλλαγές στην εκπαίδευση θα μπορούσαν να επιτευχθούν και από μία συντηρητική κυβέρνηση. Η παροτρύνσεις προς την ΕΡΕ για ριζικές αλλαγές στην Παιδεία συνεχίστηκαν και την επόμενη περίοδο και κορυφώθηκαν μετά τον Δεκέμβριο του 1962, συμπεριλαμβάνοντας πλέον συνδικαλιστικά και παιδαγωγικά ζητήματα καθώς και παρουσίαση τοπικών αιτημάτων όπως η ίδρυση Πανεπιστημίου στα Ιωάννινα και προβλημάτων στην σχολική καθημερινότητα της περιοχής. Η απόφαση της κυβέρνησης Παπανδρέου να προχωρήσει στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση το 1964 έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από τους εκπαιδευτικούς των Ιωαννίνων, όπως φαίνεται στο περιοδικό. Παράλληλα δεν σταμάτησαν οι προτάσεις προς το Υπουργείο ώστε να συμπεριλάβει και επιπλέον μεταρρυθμίσεις στο πρόγραμμά του, ενώ συγχρόνως καλούσε την εκπαιδευτική κοινότητα να σταθεί αρωγός σε αυτές τις

προσπάθειες και να μην υπολογίζει τις αντιμεταρρυθμιστικές κριτικές. Ταυτόχρονα όμως, εξέφραζε και ήπια κριτική προς τα κλιμάκια και τις επιτροπές του υπουργείου Παιδείας λόγω της μη συμμετοχής οργάνων των εκπαιδευτικών λειτουργιών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στη διαμόρφωση των μέτρων. Ακόμα και μετά την πτώση του Παπανδρέου, το περιοδικό ακολούθησε την ίδια γραμμή στήριξης προς την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, χωρίς να παραλείπονται ήπιες επισημάνσεις και προτάσεις για συμπλήρωση ορισμένων παραλείψεων.

6. Ένα από τα αιτήματα που έκανε εντονότερα την εμφάνισή του στο *Δωδωναίον Φως* ήταν η ανάγκη ριζικής μεταρρύθμισης στο γλωσσικό. Παρουσιάζονταν συχνά άρθρα που πρότειναν ενίσχυση της δημοτικής γλώσσας στα σχολικά προγράμματα και αντίστοιχη εξάλειψη της καθαρεύουσας, ιδίως στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, με επιχειρήματα κυρίως παιδαγωγικά. Δημοσιευόταν συχνά βιογραφίες δημοτικιστικών από την ελληνική εκπαιδευτική ιστορία, ενώ ταυτόχρονα προβαλλόταν και ορισμένοι γηγενείς υπέρμαχοι της Δημοτικής, σε μια προσπάθεια να καταδειχτεί η γείωση της δημοτικής στην τοπική διάνοηση. Η ξεκάθαρη θέση του περιοδικού στη γλωσσική διαμάχη φαίνεται και εάν παρατηρήσουμε τις εκδόσεις που παρουσίαζε στη στήλη με τις βιβλιοκρισίες. Είναι φανερό ότι τόσο οι συγγραφείς, όσο και το περιεχόμενο των βιβλίων στήριζαν τη χρήση της Δημοτικής γλώσσας, ενώ σε όσα παρατηρούνταν ελαφρές αποκλίσεις τους γινόταν αρνητικές επισημάνσεις.
7. Στο περιοδικό δεν παραλείπονταν και οι παρουσιάσεις εκπαιδευτικών αιτημάτων και προβλημάτων με καθαρά τοπικό χαρακτήρα όπως η ίδρυση πανεπιστημίου στα Ιωάννινα, η έλλειψη σχολικών εγκαταστάσεων στην πόλη, η συμφόρηση μαθητών στις αίθουσες και οι δυσκολίες των εκπαιδευτικών στα απομακρυσμένα σχολεία του Νομού. Αξιοσημείωτη είναι και η διαμάχη που φαίνεται ότι υπήρχε στους κόλπους της διδασκαλικής κοινότητας της Ηπείρου σε σχέση με την βαθμολογική εξέλιξή τους, αφού παρατηρείται ένας έντονος, μακροχρόνιος μάλιστα, διάλογος σχετικά με τον τρόπο προαγωγής σε διευθυντικές θέσεις ή τη διαδικασία επιλογής του εποπτικού προσωπικού, κάτι που φανερώνει τις σοβαρές διαφωνίες που υπέβοσκαν στους κόλπους των

δασκάλων της περιοχής, όπως πιθανώς και στην υπόλοιπη Ελλάδα, και δεν είχαν να κάνουν με την πολιτική ή παιδαγωγική τους τοποθέτηση αλλά περισσότερο με ατομικές στρατηγικές επαγγελματικής ανέλιξης.

Ολοκληρώνοντας, θα ήθελα να επισημάνω ότι παρά την ύπαρξη αρκετών μελετών πάνω στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Γεωργίου Παπανδρέου και τις θετικές ή αρνητικές αντιδράσεις που δέχτηκε, υπάρχουν ακόμα πολλά ερευνητικά κενά σε επιμέρους πτυχές της που χρήζουν επιπλέον έρευνας, όπως, εν προκειμένω, η αποδοχή ή μη της μεταρρύθμισης από τον εκπαιδευτικό κόσμο των μικρότερων πόλεων και της υπαίθρου. Ωστόσο, παρά την σαφή θέση των εκπαιδευτικών των Ιωαννίνων, όπως φάνηκε από το περιοδικό που εξέδιδαν, υπέρ των ριζοσπαστικών αλλαγών στο χώρο της Παιδείας, θεωρώ αναγκαία την περαιτέρω διερεύνηση για τις αντίθετες φωνές που είναι αδύνατο να μην υπήρχαν στην περιοχή και δεν εκφράζονταν από κάποιο επίσημο έντυπο. Παράλληλα, ενδιαφέρον θα είχε και η προσέγγιση του θέματος με βάση ζητήματα φύλου, διότι, όπως φάνηκε και από την εργασία, υπήρχε πολύ χαμηλή αντιπροσώπευση των γυναικών εκπαιδευτικών λειτουργών, τόσο στη συμμετοχή στα συνδικαλιστικά δρώμενα όσο και στην έκφραση των απόψεών τους μέσω αρθρογραφίας, κάτι που είναι αξιοσημείωτο εάν αναλογιστεί κανείς τον αριθμό τους εκείνη την περίοδο.

Βιβλιογραφία

Αθανασιάδης, Χ., *Δάσκαλοι και εκπαιδευτικό δημοτικισμός. Το περιοδικό Αυγή (1923-1925)*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2001.

Αλτουσερ, Λ., *Θέσεις*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

Αλιβιζάτος, Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974)*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1995.

Αποστολόπουλος, Δ., «Ελλάδα – Γερμανία 1961-1967», στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Η «σύντομη» Δεκαετία του '60*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2008.

Γέμτος, Α., *Μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2004.

Γενικών Επιτελείων Στρατού, *ΕΕ 86-10 Μνημόνιον Αξιωματικού ΤΕΑ*, Στρατιωτικόν Τυπογραφείο, Αθήνα 1958.

Γεροζήσης, Γ., *Το Σώμα των Αξιωματικών και η Θέση του στην Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία*, Εκδόσεις Δωδώνη, Ιωάννινα 1996, τ. 3.

Γιαννάτου, Σπ., *Ο Γεώργιος Παπανδρέου στις κρίσιμες ώρες της Ελλάδας και της δημοκρατίας*, Εκδόσεις Φώτρον, Αθήνα 1976.

Γρηγοριάδης, Σ., *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδος 1941-1967*. Εκδόσεις Καπόπουλος, Αθήνα 1974, τ. 4.

Δελτίον ΟΛΜΕ, τ. Ε', τευχ. 94-95.

Δημαράς, Α. και Αθανασιάδης, Χ. (επιμ.), *Ελληνικά Παιδαγωγικά Περιοδικά 1831-1991*, Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, Αθήνα 2004.

Δημαράς, Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε: Τεκμήρια Ιστορίας 1895-1967*, Εκδόσεις Ερμής Ε.Π.Ε., Αθήνα 1974, τ. Β'.

Δημαράς, Α., «Εκπαίδευση» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, τ. ΙΣΤ'.

Διαμαντόπουλου, Θ., *Η ελληνική πολιτική: Εικοστός αιώνας*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1997.

Duverger, M., *Μέθοδοι κοινωνικών επιστημών*, μτφ. Παπαδοδήμας Ν., ΕΚΚΕ, Αθήνα 1990, τ. Β'.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της εκπαίδευσεως κατά το σχολικό έτος 1963-64. Στοιχειώδης Εκπαίδευσις*, Αθήναι 1966.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της εκπαίδευσεως κατά το σχολικό έτος 1965-66. Στοιχειώδης Εκπαίδευσις*, Αθήναι 1968.

Elton, G.R., *The practice of history*, Fontana Books, London 1967.

Evans, R., *Για την υπεράσπιση της ιστορίας*, μτφ Λυδία Παπαδάκη, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2009.

Επιτροπή Παιδείας της Ε.Δ.Α., «Τα μέτρα της Κυβέρνησης για την Παιδεία», στο *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Συζητήσεις, κρίσεις, απόψεις, 1956-1965*, Εκδόσεις Προοδευτική Παιδεία, Αθήνα 1966.

Ζάκκας, Κ., *Εμπορική Σχολή Ηπείρου (1923-1961)*, Ιωάννινα 2004.

Ιμβριώτη, Ρόζα, «Ανασυγκρότησις και παιδεία», στο *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Συζητήσεις, Κρίσεις, Απόψεις. 1956-1965*, Εκδόσεις Προοδευτική Παιδεία, Αθήνα 1966

Jessor, B., *Κρατική εξουσία: Μια στρατηγική – σχεσιακή προσέγγιση*, Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2011.

Κασσωτάκης, Μ., «Η προσπάθεια ανάπτυξης της μέσης τεχνικής – επαγγελματικής εκπαίδευσης κατά την περίοδο 1950-1980 και η αποτυχία της: μια ερμηνευτική προσέγγιση», στο Καζαμιάς, Α., - Κασσωτάκης, Μ. (επιμ.), *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1986.

Καρ, Ε. Χ., *Τι είναι ιστορία;* μτφ Ανδρέας Παππάς, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα.

Κιτρομηλίδης, Π., «Αγώνες για ιδεολογική ανανέωση στην παιδεία των Ιωαννίνων» στο *Αντί ΙΔ' 179* (1981).

Κίτσος, Κ., *Η ιστορία του Διδασκαλείου Ιωαννίνων και της Ζωσιμαίας Παιδαγωγικής Ακαδημίας*, Εκδόσεις Δωδώνη, Γιάννινα 1988.

Κίτσος, Κ., «Ο θεσμός των παιδαγωγικών Ακαδημιών και το έργο της Ζωσιμαίας Παιδαγωγικής Ακαδημίας και του Ιεροδιδασκαλείου της Βελλάς» στο *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* (1993).

Κυριαζή, Ν., *Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και τεχνικών*. Ελληνικές επιστημονικές εκδόσεις, Αθήνα 1998.

Λαμπίρη-Δημάκη, Ι., *Κοινωνιολογία και ιστορία. Ομοιότητες και ιδιαιτερότητες*. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1989.

Λεονταρίτης, Γ., *Ο Ηλίας Τσιριμόκος και η κρίση του '65*, Εκδόσεις Ολκός 1977.

Λιάκος, Α., *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2007.

Λιναρδάτος, Σ., *Από τη Χούντα στον Εμφύλιο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1986, τ. Δ'.

Marichal, R., «Κριτική των κειμένων», στο *Ιστορία και μέθοδοί της*, τ. Δ', *Οι μαρτυρίες και η κριτική τους αξιοποίηση*, μτφ. Παπάζογλου Χ., ΜΙΕΤ, Αθήνα 1980.

Μαρκεζίνης, Σ., *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, Αθήνα 1994, τ. Γ'.

Meynaud, J., *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, μτφ Μερλόπουλος Π. και Αλέξης Εμμανουήλ, Εκδόσεις Σαββάλα, Αθήνα 2002, τ. Α' και Β'.

Μποτσίου, Κωνσταντίνα, «Η αρχή του τέλους της Βασιλευομένης», στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Η «σύντομη» Δεκαετία του '60*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2008.

Μπουζάκης, Σ., *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1994, τ. Α' και Β'.

Μπουζάκης, Σ., *Γεώργιος Α. Παπανδρέου 1888-1968. Ο πολιτικός της παιδείας*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1999, τ. Β'.

Μπουζάκης, Σ.-Σιμένη Περσεφόνη, «Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του 1913, 1929 και 1964», στο Ελληνική Εταιρεία Ιστορικών της Εκπαίδευσης, *Θέματα ιστορίας της εκπαίδευσης*, τ. 8, Εκδόσεις Ατραπός, Αθήνα 2009.

Νικολακόπουλος, Η., «Από το τέλος του εμφυλίου ως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000. τ. ΙΣΤ'.

Νικολακόπουλος, Η., *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2001.

Offenstadt, N., *Οι λέξεις του ιστορικού*, μτφ Κωστής Γκοτσίνας, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 2007.

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, *Ιστορία και εξέλιξη 1964-2004*, Ιωάννινα 2006

Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Αριστερές αυταπάτες τις παραμονές του πραξικοπήματος», στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Η «σύντομη» Δεκαετία του '60*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2008.

Παπανδρέου, Α., *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, Εκδόσεις Καρανάση, Αθήνα 1974.

Παπανούτσος, Ε., *Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία*, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1965.

Παπανούτσος, Ε., *Η Παιδεία το μεγάλο μας πρόβλημα*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1976.

Παπανούτσος, Ε., *Απομνημονεύματα*, Εκδόσεις Φιλιπότης, Αθήνα 1982.

Παραλίκας, Δ., *Συνωμοσίες Ι.Δ.Ε.Α. και Α.Σ.Π.Ι.Δ.Α. 1944-1974*, Εκδόσεις Βασδέκης, Αθήνα 1982.

- Πουланτζάς, Ν., *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1978.
- Προβατά, Ανθή, *Ιδεολογικά ρεύματα, πολιτικά κόμματα και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση (1950-1965)*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2002.
- Ράγκος, Γ., *Η νάρκη. Υπόθεση «Γοργοπόταμος - Νοέμβριος 1964»*. Εκδόσεις Εντός, Αθήνα 2000.
- Σβολόπουλος, Κ. (επιμ.), *Κ. Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα και κείμενα*, Αθήνα 1997, τ. 6.
- Σβορώνος, Ν., *Επισκόπηση της Ελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
- Σερντεδάκης, Ν., «Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα κατά της περιόδου 1959-1964», στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Η «σύντομη» Δεκαετία του '60*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2008.
- Σεφεριάδης, Σ., «Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές», στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Η «σύντομη» Δεκαετία του '60*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2008.
- Στεφόπουλος, Σ., *Ματιές και σκέψεις πάνω στην ιστορία*, Ιωάννινα 1991, τ. Α'.
- Τσουκαλάς, Κ., «Η ελληνική δεκαετία του '60: “σύντομη ή μακρά”» στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Η «σύντομη» Δεκαετία του '60*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2008.
- Τσουνάκος, Ο., «Από το τέλος του εμφυλίου ως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, τ. ΙΣΤ'.
- Υπουργείο Στρατιωτικών/Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Οδηγία διά την οργάνωσιν και χρησιμοποίησιν των Μονάδων Εθνοφυλακής Αμύνης (ΑΠΟΡΡΗΤΟΝ)*, Στρατιωτικών Τυπογραφείο, Αθήναι 1950.
- Υπουργείον Εθνικής Αμύνης/Γενικόν Επιτελείον Στρατού, *Οδηγία επί της αποστολής και του έργου των Τ.Ε.Α. (ΑΠΟΡΡΗΤΟΣ)*, Αθήναι 1958.
- Φιλίας, Β., *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών ερευνών*. Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1977.
- Φραγκουδάκη, Α., *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1987.
- Χάρης, Κ., «Το επιτελικό επιστημονικό όργανο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964», Ένωση Φίλων του Πνευματικού Ιδρύματος “Γεώργιος Παπανδρέου”, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση 1964: τριάντα χρόνια μετά*, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα, 1995
- Χατζηστεφανίδης, Θ., *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης (1821-1986)*, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1986.

Χρηστίδης, Χ., «Ανένδοτος Αγώνας: Η Αιχμή του Δόρατος» στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Η «σύντομη» Δεκαετία του '60*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2008.

Διδακτορικές Διατριβές

Καραβά, Ζαχαρούλα, *Τα ελληνικά κωνσταντινουπολίτικα περιοδικά για παιδιά και νέους κατά την πρώτη εικοσαετία του 20ου αιώνα*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αθήνα 2008.

Μελαχροινούδης, Μ., *Εκπαιδευτική πολιτική και αριστερά στη μεταπολεμική Ελλάδα. Η περίπτωση της προδικτατορικής Ε.Δ.Α. (1950-1967)*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Επιστημών της Αγωγής, Ρέθυμνο 2006.

Πυρπυρή, Π., *Ομοσπονδία λειτουργών μέσης εκπαίδευσης (Ο.Λ.Μ.Ε.) και εκπαιδευτική πολιτική 1949 – 1967*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 2010.

Σωτηρόπουλος, Δ., *Η πολιτική εξουσία στην Ελλάδα (1946-1967)*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 2002.

Τσιάλος, Σ., *Το περιοδικό Αναγέννηση (1926-1928), το παράρτημά του Σχολική Πράξη (1927-1928) και οι παιδαγωγικές τους ιδέες για την εκπαίδευση και τους εκπαιδευτικούς*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Επιστημών της Αγωγής, Ιωάννινα 2003.

Χαραλάμπους, Δ., *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη μεταπολεμική Ελλάδα (1950–1974)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Θεσσαλονίκη 1990.

Χασεκίδου – Μάρκου, Θεοδώρα, *Εκπαιδευτικά και παιδαγωγικά περιοδικά στην Ελλάδα. Η διαμόρφωση της παιδαγωγικής σκέψης κατά το 19ο αιώνα*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Θεσσαλονίκη 2005.

Χατζηδημητρίου – Παράσχου, Σοφία, *Το περιοδικό «Παιδικός Κόσμος» (1930-1952)*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αθήνα 2002.

Πηγές

Εφημερίδες

Το Βήμα, 17-1-1958

Το Βήμα, 25-1-1958

Το Βήμα, 22-03-1959

Το Βήμα, 03-08-1961

Το Βήμα, 06-08-1961

Το Βήμα, 08-08-1961

Το Βήμα, 15-10-1963

Το Βήμα, 09-11-1963

Καθημερινή, 08-10-1963

Καθημερινή, 21-07-1964

Καθημερινή, 02-08-1964

Καθημερινή, 06-09-1964

Καθημερινή, 13-09-1964

Νόμοι

Ν.Δ. 3971/07-09-1959 «Περί τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης, οργάνωσης της Μέσης Εκπαίδευσης και διοικήσεως της Παιδείας» (ΦΕΚ 187/ Τεύχος Α').

Ν.Δ. 3971/07-09-1959 «Περί ενοποιήσεως και συντονισμού της διοικήσεως της επαγγελματικής Εκπαίδευσεως» (ΦΕΚ 187/ Τεύχος Α').

Ν.Δ. 4379/24-10-1964 «Περί οργάνωσης και διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαίδευσεως» (ΦΕΚ 182/Τεύχος Α').

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Χρονολογική σύνοψη της περιόδου

1961

19 Σεπτεμβρίου

Καθορίστηκε η 29η Οκτωβρίου ως ημερομηνία διεξαγωγής των βουλευτικών εκλογών. Την ίδια ημέρα ιδρύθηκε η «Ένωση Κέντρου», από την συνένωση των κεντρικών κομμάτων υπό την ηγεσία του Γεωργίου Παπανδρέου.

27 Σεπτεμβρίου

Αποφασίστηκε η συνεργασία της Ένωσης Κέντρου (ΕΚ) με το Κόμμα των Προοδευτικών (ΚΠ).

29 Οκτωβρίου

Διεξαγωγή των βουλευτικών εκλογών. Η ΕΡΕ έλαβε 50,80% και εξασφάλισε άνετη κοινοβουλευτική πλειοψηφία με 176. Ο συνασπισμός ΕΚ και ΚΠ έλαβε 33,65% και 100 έδρες. Το Πανδημοκρατικό Αγροτικό Μέτωπο Ελλάδος (ΠΑΜΕ), στα πλαίσια του οποίου συνεργάζονταν η Ενωμένη Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ) και το Εθνικό Αγροτικό Κόμμα (ΕΑΚ), κατέλαβε 24 έδρες με 14,62%. Τα κόμματα της αντιπολίτευσης κατήγγελλαν το αποτέλεσμα ως «προϊόν βίας και νοθείας» και ο Γ. Παπανδρέου κήρυξε «ανένδοτο αγώνα» για την ανατροπή της κυβέρνησης.

1962

20 Απριλίου

Παρά την απαγόρευση της κυβέρνησης η ΕΚ πραγματοποίησε ανοιχτή συγκέντρωση στην Αθήνα, την οποία ακολούθησαν σοβαρά επεισόδια.

Μάιος

Πρόταση δυσπιστίας από την αντιπολίτευση κατά της κυβέρνησης Καραμανλή

25 Ιουλίου

Οργάνωση από βουλευτές της ΕΔΑ μεγάλου συλλαλητηρίου στο Ηράκλειο, με τη συμμετοχή και στελεχών της ΕΚ.

7 Δεκεμβρίου

Μαζικό φοιτητικό συλλαλητήριο στην Αθήνα

Δεκέμβριος

Πραγματοποιήθηκε το Β΄ Συνέδριο της ΕΔΑ.

1963

16 Ιανουαρίου

Ο συναρχηγός της ΕΚ Σοφοκλής Βενιζέλος, πραγματοποίησε επίσκεψη στον Βασιλιά, πράξη εκτός της γραμμής του κόμματός του.

19 Ιανουαρίου

Αρχισε η μεγάλη απεργία των εκπαιδευτικών

21 Φεβρουαρίου

Πρόταση βουλευτών της ΕΡΕ για αναθεώρηση μη θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος. Διαπραγματεύσεις μεταξύ ΕΡΕ και ΕΚ που κατέληξαν σε ναυάγιο.

22 Απριλίου

Οργάνωση του Δ΄ Πανσπουδαστικού Συνεδρίου

22 Μαΐου

Δολοφονική επίθεση κατά του ανεξάρτητου βουλευτή, συνεργαζόμενου με την ΕΔΑ, Γρηγορίου Λαμπράκη, από παρακρατικούς στη Θεσσαλονίκη. Ο θάνατός του, λίγες μέρες μετά, πυροδότησε την ήδη βεβαρημένη πολιτική ατμόσφαιρα.

11 Ιουνίου

Κυβερνητική κρίση λόγω της διαφωνίας του Πρωθυπουργού με τον Βασιλιά σχετικά με την επίσημη επίσκεψη του βασιλικού ζεύγους στο Λονδίνο. Κατέληξε στην παραίτηση του Καραμανλή.

17 Ιουνίου

Ο βασιλιάς Παύλος ανέθεσε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον εξωκοινοβουλευτικό Παναγιώτη Πιπινέλη.

18 Ιουνίου

Αναχώρηση του Κ. Καραμανλή για τη Ζυρίχη. Την διοίκηση της ΕΡΕ ανέλαβε τριμελής επιτροπή αποτελούμενη από τους Π. Κανελλόπουλο, Κ. Ροδόπουλο και Π. Παπαληγούρα.

24 Ιουνίου

Η νέα κυβέρνηση Πιπινέλη έλαβε ψήφο εμπιστοσύνη από τη Βουλή, με την υποστήριξη των βουλευτών της ΕΡΕ.

30 Ιουλίου

Καθορίστηκε η ημερομηνία διεξαγωγής των εκλογών για τις 3 Νοεμβρίου.

21-29 Αυγούστου

Οι βουλευτές των κομμάτων της αντιπολίτευσης αποχώρησαν σταδιακά από τις συζητήσεις της Βουλής, με αίτημα την καθιέρωση της απλής αναλογικής ως εκλογικού συστήματος.

5 Σεπτεμβρίου

Ομιλία του Γ. Παπανδρέου στην Αθήνα, σε μεγάλη δημόσια συγκέντρωση της Ε.Κ. και σφοδρή επίθεση στην κυβέρνηση Πιπινέλη.

18 Σεπτεμβρίου

Ο Κ. Καραμανλής με επιστολή του από την Ελβετία έκανε γνωστό στον βασιλιά ότι σκέφτεται να αποχωρήσει από την ενεργό πολιτική.

25 Σεπτεμβρίου

Σύγκληση των αρχηγών όλων των πολιτικών κομμάτων υπό τον Βασιλιά, με στόχο την εξομάλυνση της πολιτικής έντασης. Η ΕΔΑ αποκλείστηκε από τις συζητήσεις.

26 Σεπτεμβρίου

Διαλύθηκε η Βουλή και προκηρύχθηκαν εκλογές.

28 Σεπτεμβρίου

Νέα υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό τον πρόεδρο του Αρείου Πάγου, Στ. Μαυρομιχάλη.

3 Νοεμβρίου

Νίκη της ΕΚ στις βουλευτικές εκλογές με 42,04% και 138 έδρες. Η ΕΡΕ έλαβε 39,37% και κατέλαβε 132 έδρες, η ΕΔΑ εξέλεξε 28 βουλευτές αφού έλαβε 14,34%, ενώ το ΚΠ με ποσοστό 3,73% κέρδισε μόλις 2 έδρες.

9 Δεκεμβρίου

Ο Κ. Καραμανλής παραιτήθηκε οριστικά από την πολιτική και αναθέτει την ηγεσία της ΕΡΕ στον Π. Κανελλόπουλο.

23 Δεκεμβρίου

Η νέα κυβέρνηση, με πρωθυπουργό τον Γ. Παπανδρέου έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή. Ο πρωθυπουργός δεν την δέχτηκε διότι στηριζόταν και στους ψήφους της ΕΔΑ και παραιτήθηκε για να οδηγηθεί η χώρα ξανά σε εκλογές.

30 Δεκεμβρίου

Νέα υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό τον Ιωάννη Παρασκευόπουλο.

1964

16 Φεβρουαρίου

Νέες εκλογές στις οποίες η ΕΚ εξασφάλισε την απόλυτη αυτοδυναμία με 52,72% των ψήφων και 171 έδρες. Η ΕΡΕ, σε συνεργασία με το ΚΠ, εξέλεξε 107 βουλευτές και η ΕΔΑ 22.

6 Μαρτίου

Θάνατος του βασιλιά Παύλου. Τον Θρόνο ανέλαβε ο γιός του Κωνσταντίνος Β΄

Απρίλιος

Μέτρα του Γ. Παπανδρέου με στόχο την απελευθέρωση μέρους των πολιτικών κρατουμένων.

5 Ιουλίου

Δημοτικές εκλογές. Ήταν και η τελευταία εκλογική αναμέτρηση στην προδικτατορική περίοδο.

17 Ιουλίου

Κατάθεση στη Βουλή του Νομοθετικού Διατάγματος 4379/1964 με το οποίο άρχιζε η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 24 Οκτωβρίου.

18 Σεπτεμβρίου

Γάμος του βασιλιά Κωνσταντίνου Β΄ με την πριγκίπισσα Άννα-Μαρία της Δανίας. Αρνητική εντύπωση από τη χλιδή και τα έξοδα των τελετών.

18 Νοεμβρίου

Κατά τη διάρκεια των εορτασμών για την ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου την περίοδο της κατοχής, σημειώθηκε έκρηξη νάρκης με αποτέλεσμα τον θάνατο 13 ατόμων.

Νοέμβριος

Αρχίζει η εσωκομματική διαμάχη στους κόλπους της ΕΚ.

1965

Μάιος

Κατάθεση στη Βουλή σχέδιο νόμου για την μεταρρύθμιση στην τεχνική εκπαίδευση. Δεν πρόλαβε να ψηφιστεί.

18 Μαΐου

Ήλθε στο φως της δημοσιότητας η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ που αφορούσε την ύπαρξη συνωμοτικών οργανώσεων εντός τους στρατεύματος, στις οποίες κατηγορούταν για εμπλοκή και ο Ανδρέας Παπανδρέου.

15 Ιουλίου

Παραίτηση του Γ. Παπανδρέου από την πρωθυπουργία ύστερα από έντονη διαφωνία με τα Ανάκτορα, σχετικά με την ανάληψη του υπουργείου Εθνικής Άμυνας. Νέος πρωθυπουργός ο Γεώργιος Αθανασιάδης-Νόβας.

Ιούλιος – Αύγουστος

«Αποστασία» μερίδας βουλευτών της Ε.Κ. και συνεργασία τους με την ΕΡΕ. Ο Γ. Παπανδρέου κήρυξε νέο «ανένδοτο».

Σεπτέμβριος

Σχηματισμός της κυβέρνησης «αποστατών» υπό την πρωθυπουργία του Σ. Στεφανόπουλου.

1966

18 Δεκεμβρίου

Υπογραφή μυστικής συμφωνίας ανάμεσα στον Γ. Παπανδρέου και τον Π. Κανελλόπουλο, που προέβλεπε το σχηματισμό μεταβατικής κυβέρνησης υπό την προεδρία του διοικητή της Εθνικής Τράπεζας, Ι. Παρασκευόπουλου. Στόχος η προκήρυξη εκλογών και η μεταβολή του εκλογικού συστήματος.

22 Δεκεμβρίου

Ορκωμοσία της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου.

1967

13 Ιανουαρίου

Η νέα κυβέρνηση έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή, παίρνοντας 215 ψήφους.

24 Φεβρουαρίου

Αποφασίστηκε η ποινική δίωξη του Ανδρέα Παπανδρέου για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ.

29 Μαρτίου

Στα πλαίσια της ψήφισης του νέου εκλογικού νόμου για την καθιέρωση της απλής αναλογικής σημειώθηκε εμπλοκή λόγω της μη εισαγωγής μιας τροπολογίας για την παράταση της βουλευτικής ασυλίας και κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου. Η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου αναγκάστηκε να παραιτηθεί.

3 Απριλίου

Απόφαση του βασιλιά να αναθέσει την πρωθυπουργία στον αρχηγό της ΕΡΕ Π. Κανελλόπουλο. Σφοδρή αντίδραση της ΕΚ.

14 Απριλίου

Διάλυση της Βουλής και προκήρυξη εκλογών για τις 28 Μαΐου.

21 Απριλίου

Εκδήλωση στρατιωτικού πραξικοπήματος, το οποίο προχώρησε στην κατάργηση του κοινοβουλευτικού συστήματος.

Υπουργοί Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων 1958-1967³¹⁰

Γ. Βογιατζής:	17 Μαΐου 1958 – 20 Σεπτεμβρίου 1961
Χρ. Στράτος	20 Σεπτεμβρίου 1961 – 04 Νοεμβρίου 1961
Γρ, Κασιμάτης	04 Νοεμβρίου 1961 – 19 Ιουνίου 1963
Χρ. Στράτος	19 Ιουνίου 1961 – 28 Σεπτεμβρίου 1963
Ι. Σόντης	28 Σεπτεμβρίου – 08 Νοεμβρίου 1963
Γ. Παπανδρέου	08 Νοεμβρίου – 31 Δεκεμβρίου 1963
Γ. Κουρμούλης	31 Δεκεμβρίου 1963 – 19 Φεβρουαρίου 1964
Γ. Παπανδρέου ³¹¹	19 Φεβρουαρίου 1964 – 15 Ιουλίου 1965
Γ. Αθανασιάδης-Νόβας	15 Ιουλίου 1965 – 20 Αυγούστου 1965
Ευ. Σαββόπουλος	20 Αυγούστου 1965 – 17 Σεπτεμβρίου 1965
Στ. Αλαμανής	17 Σεπτεμβρίου 1965 – 22 Δεκεμβρίου 1966
Ι. Θεοδωρακόπουλος	22 Δεκεμβρίου 1966 – 03 Απριλίου 1967
Γρ. Κασιμάτης	03 Απριλίου 1966 – 21 Απριλίου 1967

³¹⁰ Οι προηγούμενες ονομασίες του Υπουργείου ήταν: Από το 1833 έως το 1926 «Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαιδύσεως», από το 1926 έως το 1949 «Υπουργείο Θρησκευμάτων και Παιδείας», από το 1949 έως το 1955 «Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας».

³¹¹ Το διάστημα 24 Φεβρουαρίου 1964 μέχρι 07 Φεβρουαρίου 1965, υπήρχε θέση Υφυπουργού, στην οποία βρισκόταν ο Λουκής Ακρίτας.

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ

ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΗ 24 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1964

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΦΥΛΛΟΥ
I 642

ΝΟΜΟΣ ΔΙΑΤΑΓΜΑ ΥΠ' ΑΡΙΘ. 4379

Περί οργάνωσης και διοίκησης της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαίδευσης.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Έχοντας υπ' όψει τας διατάξεις του άρθρου 35 του Συντάγματος και την επί 5 Οκτωβρίου 1964 σύμφωνον γνώμη της κατά την παράγραφο 2 του αυτού άρθρου 35 Ειδικής Επιτροπής επί Βουλαιαίς, προτάσει του Ήμετέρου Υπουργικού Συμβουλίου, αποφασισμένων και διατάσσων:

Διόρθωσης της Γενικής Εκπαίδευσης.

Άρθρον 1.

1. Η Γενική Εκπαίδευσις περιλαμβάνει την Εκπαίδευσιν Πρώτου Βαθμού (Στοιχειώδη) και την Εκπαίδευσιν Δευτέρου Βαθμού (Μέση).

2. Εκπαίδευσιν Πρώτου Βαθμού κατέχει το Δημοτικόν Σχολείον επί 12 (δωδεκά) σχολικῆς περιόδους (τάξεις).

3. Εκπαίδευσιν Δευτέρου Βαθμού παρέχουν δωδικοτάξιοι τύποι σχολείων: το Γυμνάσιον και το Λύκειον. Εξς έκαστερον ἡ φοίτησις εἶναι τριετής. Εξς τὸ νεοτερικόν Λύκειον ἡ φοίτησις εἶναι τετραετής.

4. Εξς τὸ Γυμνάσιον εγγράφονται ἕνα εἰσαγωγικὰ ἑξατάξιμα μαθητὰ ἀπορροφηθέντες τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου. Εξς τὸ Λύκειον εγγράφονται οἱ ἀπόφοιτοι τοῦ Γυμνασίου κατόπιν εἰσαγωγικῶν ἑξατάξιμων.

5. Δημοτικῶν Σχολείων, Γυμνασίων και Λυκείων ἀποτελοῦν ἀνελλιπῶς τύποι σχολείων, μὴ ἴσως διεθέσσοντες, ἴσως διδακτικὰ προσωπικὰ και ἴσως ἀρχαίον.

Ήμερσι Σχολείων.

Άρθρον 2.

1. Δημοτικὰ Σχολεῖα ἰστέοντα ἔπου συγκεντρώνονται 15 τοῖς ἄριστοις μαθητὰ ἐκ τῶν ἔχοντων τὴν ἡμέτερον κρῖσις φοίτησιν ἡλικίαν.

2. α) Διὰ τῆς ὑπαρξῆς Δημοτικοῦ Σχολείου μὲς ἰσχυρικῆς θέσεως ἀποτελοῦνται 15—40 μαθητὰ, ἐπὶ ἰσχυρικῶν θέσεων 41—80, ἐπὶ ἰσχυρικῶν θέσεων 81—120, κατώτερον ἰσχυρικῶν θέσεων 121—160, κτώτερον ἰσχυρικῶν θέσεων 161—200 και ἐπὶ ἰσχυρικῶν θέσεων 201—250.

β) Εξς Δημοτικὰ Σχολεῖα ἔχοντα ἄριστον μαθητῶν ἰσχυρικῶντα τοῖς 250 ἰστέοντα ἰσχυρικὰ θέσεσι περισσότερα τῶν 12, ἔχον ἄριστον και περισσότερα τῶν 100 και ἀναλογικῶν ἐπὶς διδακτικῶν ἐπὶς 40 και ἄριστον ἔχον μαθητῶν.

γ) Τὰ Δημοτικὰ Σχολεῖα προφύονται, ἰσχυρικῶντα ἡ καταρτίζονται ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ μέσου ἔρου τῶν κατὰ τὰ τρία νεοτερικὰ σχολικὰ ἐπὶ ἑξατάξιμων μαθητῶν.

3. Η ἡμερσις, ἡ κατάρτησις ἡ προαγωγή, ἡ διεθέσπις, ἡ διαίτησις και ἡ συγχρονησις τῶν δημοτικῶν σχολείων γίνεται, κατὰ τὴν ἰσχυρικῆς διακοπῆς τῶν μαθητῶν, ἐπὶ τῆς Διατάξεως, ἰσχυρικῶντα μετὰ γνωμοδότησιν τοῦ Παραρ-

τητικῶ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου Πρωτοβαθμίου (Στοιχειώδους Εκπαίδευσεως), τῆς προτάσει μετὰ τῶν Ὑπουργῶν Ἑθνικῆς Παιδείας και Ἐθνικοοικονομικῶν και Οἰκονομικῶν, ἰσχυρικῶν προτάσει ἐπὶ ἰσχυρικῆς ἡ προαγωγῆς, τῆς προτάσει μετὰ τῶν Ὑπουργῶν Ἑθνικῆς Παιδείας και Ἐθνικοοικονομικῶν, ἰσχυρικῶν προτάσει ἐπὶ καταργήσεως, ἰσχυρικῶν, συγχρονητικῆς ἡ διαίτησεως. ἰσχυρικῶν, ἰσχυρικῶν δημοτικῶν σχολείων ἰστέοντα μετὰ τῆς και εἰς ἄλλην ἰσχυρικῆν τῆς ἰσχυρικῆς.

4. Γυμνάσια και Λύκεια ἰστέοντα ἐπὶ τῆς Διατάξεως ἰσχυρικῶν τῆς προτάσει τῶν Ὑπουργῶν Ἑθνικῆς Παιδείας και Ἐθνικοοικονομικῶν και Οἰκονομικῶν, κατὰ τὴν διατάξεσι τῶν ἰσχυρικῶν παραγράφων.

5. Συστήνεται κατὰ Νομῶς Πενταμελῆς Ἐπιτροπὴ ἐπὶ τοῦ Νομάρχου, τοῦ Προέδρου τοῦ Πρωτοδικαίου εἰς τὴν θέσιν ἰσχυρικῆς ἡ ἰσχυρικῆς τοῦ Νομοῦ, τοῦ ἀρχιεπισκόπου Γενικοῦ Ἐκδομητοῦ Μέσης Εκπαίδευσεως (ἐπὶ περιουτικῶν τοῦ ἀρχιεπισκόπου), τοῦ Διακομητοῦ Τεχνικῶν Ὑποκειμένων τοῦ Νομοῦ και τοῦ Διακομητοῦ Γενετικῶν, ἀναπληρωτικῶν ἐπὶ τῶν νομικῶν ἀναπληρωτικῶν τῶν μετὰ Προέδρου τῶν ἐπὶ τῶν περιουτικῶν ἀνάστων. Αἱ Ἐπιτροπὴ εἶναι, ἰσχυρικῶν τῶν ἰσχυρικῶν ἰσχυρικῶν ἀνάστων τῆς κτώσεως, ἰσχυρικῶν τῆς κτώσεως, ἰσχυρικῶν τῆς κτώσεως τοῦ κτώσεως και τῆς κτώσεως κτώσεως τοῦ κτώσεως, προτάσει εἰς τῶν κτώσεως, κτώσεως και κτώσεως εἰς τῶν κτώσεως καὶ λειτουργῶν Γυμνάσια και Λύκεια και, ἐπὶ τῶν κτώσεως τῶν κτώσεως, κατὰ τῶν κτώσεως κτώσεως κτώσεως καὶ ἰσχυρικῶν.

6. Πρότασις ἐπὶ ἰσχυρικῆς Γυμνάσια ἡ Λύκεια ἰστέοντα μετὰ τῆς ἰσχυρικῆς προτάσει ἰσχυρικῶν ἀριθμῶν 40 μαθητῶν εἰς τὴν Α' τάξιν αἰσῶν. ἰσχυρικῶν ἰσχυρικῶν τῶν κτώσεως τῶν κτώσεως προτάσει ἐπὶ τῶν κτώσεως τῶν κτώσεως, ἀναπληρωτικῶν συγχρονητικῶν κτώσεως ἡ ἰσχυρικῶν κτώσεως.

7. Αἱ προτάσει τῶν Ἐπιτροπῶν ἰσχυρικῶντα, ἰσχυρικῶν κτώσεως κτώσεως ἐπὶ τοῦ Ὑπουργοῦ Ἑθνικῆς Παιδείας και Ἐθνικοοικονομικῶν, εἰς τὸ Ὑπουργεῖον και διεθέσσονται εἰς Ἐπιτροπὴν συγχρονητικῶν ἐπὶ τῶν Συμβουλίου τοῦ κατὰ τὴν διατάξεσι τοῦ κτώσεως Ν.Α. ἰσχυρικῶν Παιδαγωγικῶν ἰσχυρικῶν ἰσχυρικῶν ἰσχυρικῶν Προέδρου, ἐπὶ Διακομητοῦ τοῦ Ὑπουργεῖου Ἑθνικῆς Παιδείας και Ἐθνικοοικονομικῶν, ἰσχυρικῶντα μετὰ τῶν ἀναπληρωτικῶν τῶν ἐπὶ τοῦ Ὑπουργοῦ Ἑθνικῆς Παιδείας και Ἐθνικοοικονομικῶν και τοῦ ἰσχυρικῶν Προέδρου τοῦ Ὑπουργεῖου Ἐθνικῶν Κτωσῶν. Η Ἐπιτροπὴ αἰσῶν λαμβάνουσι ἰσχυρικῶν τῶν ἰσχυρικῶν καὶ τῶν κτώσεως κτώσεως τῶν κτώσεως, ἀναπληρωτικῶν τῶν κτώσεως και τῶν κτώσεως κτώσεως τῶν κτώσεως. Ὁ κτώσεως κτώσεως, ἀναπληρωτικῶν τῶν κτώσεως κτώσεως. Ὁ κτώσεως κτώσεως, ἀναπληρωτικῶν τῶν κτώσεως κτώσεως εἰς τῶν ἰσχυρικῶν τῆς κτώσεως ἰσχυρικῶν ἐπὶ τῶν κτώσεως.

8. Ὁ ἰσχυρικῶν κτώσεως λαμβάνεται ἰσχυρικῶν τῶν κτώσεως και ἰσχυρικῶν τοῦ κτώσεως κτώσεως ἰσχυρικῶν τῶν κτώσεως Κτωσῶν κτώσεως ἐπὶ τῶν κτώσεως τῶν κτώσεως τῆς Διατάξεως Γενικῆς Εκπαίδευσεως.

ΔΩΔΩΝΑΙΟΝ

Φ Ω Ξ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΕΚΔΟΣΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟY ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ

ΤΥΧΟΣ 90^ο

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ-ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1964

" Δ Ω Δ Ω Ν Α Ι Ο Ν Φ Ω Σ "

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΚΟΥ ΣΤΑΔΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ: Συγκριτική Επιτροπή

Συνδρομές: Έσωτερικού έτησία Δραχ. 40

Νομικών προσώπων > 50

Τιμή τεύχους > 10

Εμβόσματα: Διδασκαλικόν Σύλλογον - Καπλάνειος Ίωάννινα

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

1) Διοίσεις :	Άπολογιαμός και θεματισμοί	Σελ.	144
2) Εύρηκίδου Σοφία :	Ρουσό και στενωτέρα πατριδα	>	146
3) Κ. Πλακοίτη :	Τό γλωσσικό πρόβλημα τής έλλην. υπαίθρου και τών αποδήμων άμογενών	>	149
4) Κ. Νικολαΐδη :	Ή εποχή μας και τά μορφωτικά ιδεώδη	>	156
5) Γεργιάση Μασαΐα :	Ή Δάσκαλος και ή άγωγή του λόγου	>	160
6) R. COUSINET :	Ή υπατική εξεταζομένη σάν άρετή. (Μεταφρ.: Ν. Γκάνιου)	>	165
7) Βύρ. Βαρτζάκα :	Άτομικοποιημένη διδ)λία και σχολική πραγματικότητα	>	174
8) Δημ. Άλεξίου :	Ή μηχανικός πολιτισμός και ό άνθρωπος	>	176
9) Δημ. Ζαΐμη :	Γύρω από τήν άποστολή του δασκάλου	>	180
10) Άγγ. Δαλαγγόλη :	Περί σχολικών συνεταιρισμών	>	182
11) Ελρήνης Καπερίνη :	Ή επιστήμη τής άγάτης	>	184
12) Στεφ. Μπέττη :	Άναστασιος Μοστανιώτης	>	188
13) Α.Ι.Χ. Ίωαννίτη :	Άνέκδοτα απ' τήν εποχή του Άλή Πασά Ίωαννίνων	>	192
14) Φώτη Ί. Παπαστεργίου :	Ματιές στη ποιήση του Παλαμά	>	194
15) Δημ. Βασιλάη :	Ντουσιάρα	>	205
16) Στ. Μουσελίμη :	Τό ξάδι τής Φωτοόλας	>	209
17) LAJONTAIN :	Ή Τσαρλατάνος. (Μεταφρ. Άρσένη Γεροντικού)	>	211
18) Βάσου Μπάμικα :	Άπτεση νίκη	>	212
19) Γεωργ. Βαρέλλη :	Άνίδει και άμέτοχοι	>	216
ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ :		>	217
Άναστ. Τσιόρα :	Άπιστολές	>	221
BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΑ :			
1) Κ.Π. Λαζαρίδη :	Έλένης Άντωνίου — Καφαντώνη: «Σχολικές εφορτές» και		
2) Δημ. Πλάκου :	Γεωργίου Βαζάκα: «Ή αθλαία του σχολείου»	>	222

ΤΟ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ

1) ΔΗΜ. ΖΑΪΜΗΣ Πρόεδρος	5) ΑΘΗΝΑ ΚΟΥΡΤΗ Μέλος
2) ΦΙΛ. ΒΑΤΑΒΑΛΗΣ Άντιπρόεδρος	6) Φ. ΠΑΠΑΣΤΕΡΓΙΟΥ >
3) Κ. ΜΠΑΡΤΣΗΣ Γραμματεός	7) ΘΩΜ. ΚΡΑΒΑΡΗΣ >
4) Δ. ΑΛΕΞΙΟΥ Ταμίας	